

I.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI

Not : Bildiriler araştırmacılarından geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa	Resim
Mehmet ÖZSAİT		
Burdur Çevresinde Prehistorik Araştırmalar	7	195
Işın YALÇINKAYA		
Samsat/Şehramuztepe Çevresi Paleolitik Çağ Araştırmaları	13	201
Ülkü İZMİRLİGİL		
Samsat Su Yolu Araştırması	21	211
Altan ÇİLİNGİROĞLU		
Van Gölü Havzasında M. Ö. II. Bin Kültürüne ait Bazı Veriler	25	
Oktay BELLİ		
Nairi - Hubuskia Ülkesi Araştırmaları ...	31	221
Hasan MALAY		
Kyme'de Bulunan Üç Yeni Dekret	41	227
Sebastiana LAGONA		
Kyme'deki Antik Liman	45	229
Recep MERİÇ		
Küçük Menderes Havzasında Tarihsel Coğrafya Araştırmaları	51	231
Peter FREİ		
Eskişehir Çevresi Epigrafik - Topografik Araştırmaları	53	235
Mehmet ÖZDOĞAN		
Trakya Araştırmaları ve Taşlıbayır Kurtarma Kazısı	63	238

	Sayfa	Resim
Armağan ERKANAL		
Girnavaz Kazısının Anadolu Arkeolojisinin deki Yeri ve Önemi	69	
Martin HARRISON		
Orta Likya Araştırmaları	75	241
Stephen MICHELL		
Pisidian Antioch	79	247
Sencer ŞAHİN		
Bithynia'da Epigrafik ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları	83	
David FRENCH		
Anadolu'da Roma Yolları ve Mil Taşları	87	
Yıldız ÖTÜKEN		
Kappadokya Bölgesi Çalışmaları	89	249
Erol ATALAY		
Ephesos Yöresindeki Antik Mağaralar ...	105	253
Taner TARHAN		
Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler	109	259
İlona SKUPİNSKA - LOVSET		
Seleukia'daki Mezar Portreleri	121	
Numan TUNA		
Datça Yarımadası Yüzey Araştırmaları ...	125	261
Nezahat BAYDUR		
Tarsus Dönüktaş Kazısı	133	267
Sevim BULUÇ		
Patara Yüzey Araştırması	139	287
Alan HALL		
Oenoanda Araştırmaları	145	293
Clive FOSS		
Kütahya Araştırmaları	151	295

	Sayfa	Resim
Mükerrem USMAN ANABOL		
Marmaris'ten Alınan Lagynos	157	297
Ömür BAKIRER		
Sivas Keykavus Darüşşifası Türbe Cephe- sinde Geometrik Süslemenin Tasarımı ...	161	299
Emre MADRAN		
Apollo Smintheus Tapınağı Yapısal Özel- likleri	167	303
Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU		
Apollo Smintheus Tapınağında Sırlı Orta- çağ Anadolu Seramiği	175	307
Esin KAHYA		
Resimli Bazı İslamik Eserler	183	319
Tuncer BAYKARA		
Bir Selçuklu Şehri Olarak Niksar	189	

1982 YILI BURDUR ÇEVRESİ PREHİSTORİK ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT *

Göller bölgesinde on yıldan beri aralıklarla sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarına 1982 yılında da Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izni ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin maddi katkısı ile devam ettik. Araştırmalarımızı maddi katkısı ile destekleyen Edebiyat Fakültesi Yönetim Kuruluna yürekten teşekkür ederiz. Ayrıca, arazi çalışmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Burdur Valisi Sayın Ali İhsan Utku'ya, Vali Muavini Sayın Ahmet Diler'e, Burdur Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Türkmen'e, Topraksu Ekip Başmühendisi Sayın Erol Akaçın'e, Teknik Ziraat Müdürü Sayın Mehmet Tuğcu'ya, Karamanlı Belediye Başkanı Sayın Hasan Aksoy'a ve Şükrü Çaylak ile burada isimlerini anamadığımız saygıdeğer pek çok dosta teşekkürü zevkli bir görev sayarız.

Arkeolog Nesrin Özsaıt ile birlikte yürüttüğümüz araştırmalarımızı daha önceki yıllarda yeterince inceleyemediğimiz Burdur - Yeşilova kesiminde topladık (Hrt. için bkz. Resim 18). Burada 26 gün süre ile yaptığımız çalışmaların sonuçları son derece sevindirici olmuştur. Zira, Göller bölgesi merkezlerinden önceki yıllarda bilim alemine sunduğumuz **Kuruçay** ve **Çamur** höyüklerden sonra, yine onlarla çağdaş olan ve bu yıl tesbit ettiğimiz üç yeni Erken Kalkolitik Çağ merkezi ile daha önceden tanıdığımız iki höyükte de işaret ettiğimiz çağa ait boyalı ve monokrom keramiklere rastladık. Ayrıca, bunlara 1974 yılı araştırmalarımız sırasında bulduğumuz **Sazak** höyüğü de ekleyebiliriz. Böylece sayıları altıyı bulan bu Erken Kalkolitik Çağ yerleşmelerinden bir tanesi büyük bir ihtimalle Geç Neolitik Çağda da iskân görmüştür. Bunlardan başka şimdiye kadar gözden kaçan İlk Tunç Çağ merkezleri de tesbit ettik. Şimdi bunları sırası ile inceleyelim :

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. ERKEN KALKOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ

A - Düden

Bu yıl tesbit ettiğimiz önemli yerleşmelerden biri Karaatlı köyünün 4.3 km. güneydoğusunda yer alan **Düden** höyüktür. Denizden 1145 m. yükseklikte bulunan höyük çok yayvandır ve bugün üzerinde tarım yapıldığından ova yüzeyi ile hemen hemen aynı seviyededir. Boyutlarını kesin olarak tesbit edemediğimiz yerleşmenin özellikle kuzeyinde boyalı ve monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiğine rastladık (Resim 1). Bunlar aynen Hacılar, Kuruçay ve Çamur höyük keramikleri gibi iyi bir teknik gösterirler. Bunlardan başka obsidyen ve çakmaktaşı dilgiler de bulduk. Düden höyüğün en ilginç yüzey buluntusu yarısı kırık bir heykelciktir. Fazlaca tahrip olmuş olan bu heykelciğin mevcut yüksekliği 8.5 cm. dir. Önden bakıldığında iri, badem şekilli gözleri ve burnu seçilmektedir (Resim 2). Baş ile boyun hemen hemen aynı kalınlıkta olarak gövde ile birleşmektedir. Omuzlar kırık olduğundan ilk şeklinin ne durumda olduğunu bilmiyoruz. Yalnız vücuda oranla oldukça küçük olarak yapılmış olan her iki el göğüslerin üzerinde durmaktadır. Heykelciğin başının arka kısmından sırtına doğru inen saçları boynunun hemen altında düzgün olarak toplanmış ve atkuyruğu şeklinde örülmüştür (Resim 3). Heykelcik göğsün alt kısmından kırılmıştır. Bununla ilgili olarak şunları söyleyebiliriz : Bu ya tam bir heykelcik idi, elimizdeki bunun yalnızca üst kısmı; ya da kırıldığını düşündüğümüz yerden bir kaba veya terrakotta bir mimarî öğeye bağlı idi. Kesin olarak bir şey söyleyemiyoruz. Bu eserin yapı ve baş şekli olarak en yakın benzerini **Hacılar VI.** katta buluyoruz¹. Bu husus göz önüne alındığında **Düden**'in Geç Neolitik Çağdan beri yerleşme yeri olarak kullanıldığı düşünülebilir.

B - Kocapınar

Yerleşme, Kocapınar köyünün 1.7 km. kuzeybatısında, Yarıklı gölünün 100 m. güneyinde, göl yüzeyinden 37 m. yüksekliktedir. Göl kıyısındaki kesimden bakıldığında kayalık olarak görünmesine rağmen, tepeden itibaren güney eteğe doğru yerleşmeye ait olan toprak örtüsü kalınlaşmaktadır. Doğu - batı yönünde 150 m. ve kuzey - güney doğrultusunda, eteğe kadar 250 m. uzunluğunda olan yerleşmenin (Resim 4) yüzeyinde çoğunluğu krem astar üzerine kırmızı boyalı keramik parçaları ile kırmızı ve devetüyü renkli iyi perdahlanmış monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiklerine rastladık (Resim 5). Ayrıca Tunç Çağ yerleşmesi-

(1) J. Mellaart, *AS*, XI (1961), s. 52, res. 10.; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte II*, München, 1968, Lev. 125, nr. 1, Text, s. 439, nr. 86.

nin de yoğunluğu krem astar üzerine kırmızı boyalı keramik parçaları ile kırmızı ve devetüyü renkli iyi perdahlanmış monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiklerine rastladık (Resim 5). Ayrıca Tunç Çağ yerleşmesinin de yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Eteklere doğru gittikçe artan Roma devri keramikleri de yerleşmenin sonraki çağları hakkında ışıktutmaktadır.

C - Başkuyu I

Yerleşme, Yeşilova'nın 13 km. doğusunda ve bu ilçeye bağlı Başkuyu köyünün 1.5 km. kuzeydoğusundadır. Höyüğün doğu etekleri hemen yakınından geçen Akpınar deresi tarafından sınırlandırılmıştır². Yol yapımı sırasında tahrip olan höyüğün yüzeyinde boyalı ve monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiklerine rastladık (Resim 6). Boyalılar krem astar üzerine kırmızı boya ile yapılmış olup **Kuruçay** ve **Çamur** höyükte olduğu gibi ince cidarlıdır. Monokrom keramikler ise kırmızı, devetüyü ve kahverengi astarlı olup, genellikle küçük çaplı kaplara aittir.

D - Sazak

1974 yılı araştırmalarımız sırasında gördüğümüz höyük³ Yarışlı köyünün 1.5 km. güneyinde, Sazak köyünün ise 4 km. kuzeydoğusundadır (Resim 7). Höyüğe, arazisinde yer aldığı köyden dolayı **Sazak** adını verdik. Kamer tepenin eteklerinde olan yerleşme, Yarışlı gölünün 1 km. kadar batısındadır. 1982 yılı araştırmalarımızda höyük yüzeyinde bulduğumuz bazı keramikler bölge höyüklerinden **Hasanpaşa**, **Körkuyu**⁴ ve **Kağılcık**'ta⁵ olduğu gibi **Hacılar** tipi monokrom Erken Kalkolitik Çağ özellikleri taşımaktadır (Resim 8). Höyük yüzeyindeki keramikler **Sazak**'ın Erken Kalkolitik Çağdan Roma Çağının sonuna kadar yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir.

(2) S. S. Başer, *Burdur Antalya Yöresi Arkeolojik Haritası*, 1973; S. Kor, *Burdur 1973 İl Yıllığı*, s. 109'da yalnızca adı verilen *Başkuyu*'nun karşısında «Eski Tunç» yazılmıştır. Bunun dışında *Başkuyu* ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yaptığımız araştırmada *Başkuyu I* höyüğün 500 m. güneybatısındaki höyüğü *Başkuyu II* olarak isimlendirerek diğerinden ayırdık. *Başkuyu II*, aynı adı taşıyan köyün 1 km. kadar kuzeydoğusundadır. Üzerinde tarım yapıldığı için bu da fazlaca tahrip olmuş ve ova seviyesine indirilmiştir. İşaret edildiği gibi Tunç Çağ keramikleri çoğunluktadır.

(3) M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), s. 86 ve dipnot 62.

(4) M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), s. 137 vd. Lev. III, res. 6 - 12.

(5) M. Özsait, *Aynı eser*, s. 137, ve Lev. VII.

E - Yazır

Yeşilova ilçesinin 26 km. kuzeydoğusunda bulunan höyük, deniz yüzeyinden 1090 m., ova yüzeyinden de 10 m. kadar yüksekliktedir (Resim 9).

Yazır, Göller bölgesindeki araştırmaları sırasında J. Mellaart tarafından incelenmiş ve o zamanki yüzey buluntularına göre İlk Tunç Çağı tarihlenmiştir⁶. 1982 yılında yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında höyüğün özellikle kuzeydoğusunda kırmızı astar üzerine krem boya ile yapılmış bir boyalı keramik ile kırmızı ve devetüyü renkli monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramikleri bulduk (Resim 10). Bunlar, **Hacılar**, **Kuruçay** ve **Çamur** höyüklerde gördüğümüz keramikler gibi kili arıtılmış, iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmiştir. Yazır höyükte bundan başka İlk Tunç Çağ keramikleri ile Roma Çağına kadar inen yüzey bulutları vardır.

F - Salda

Salda höyük Gökçe köyün (Salda) 800 m. güneybatısında, Harman- yerleri mevkiinde bulunmaktadır. Güneyinde Değirmendere ile çevrilen ve üzerinde tarım yapılan höyük oldukça tahribata uğramış olduğundan bugün ova yüzeyinden pek ayırdedilememektedir.

Salda höyük J. Mellaart tarafından görülmüş ve buluntularına göre İlk Tunç Çağı tarihlenmişti⁷. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi günümüzde tahribata uğrayan höyüğün yüzeyinde krem astar üzerine kırmızı boyalı bir parça devetüyü ve kırmızı renkli kili iyi arındırılmış, iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmiş monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramikleri bulduk (Resim 11). Genellikle küçük çaplı kaplara ait olan bu parçalar yanında çakmaktaşı ve İlk Tunç Çağ keramiklerine de rastladık.

II. İLK TUNÇ ÇAĞ YERLEŞMELERİ

A - Çelteç

Karaçal - Yeşilova yolunun 800 m. kuzeyinde, Çelteç köyünün de 1 km. kadar kuzeydoğusunda tesbit ettiğimiz höyük deniz yüzeyinden 1166 m. yükseklikte olan bir doğal yükseltinin hemen güneyindedir (Resim 12). Bu durumundan dolayı araştırmacıların gözünden kaçan höyüğe, en yakın yerleşme birimi **Çelteç** köyü olduğu için Çelteç höyük adını vermeyi uygun bulduk.

(6) J. Mellaart, *AS*, IV (1954), s. 192, hrt. 3, nr. 26 (ITÇ); s. 203, hrt. 4, nr. 27; s. 231, nr. 339; S. Lloyd - J. Mellaart, *Beycesultan I*, London, 1962, s. 133, hrt. III (ITÇ 1).

(7) J. Mellaart, *AS*, IV (1954), s. 192, hrt. 3, nr. 24.

Yerleşmede en eskisi İlk Tunç Çağa tarihlenebilen kırmızı ve açık devetüyü renginde, saman katkılı, iyi perdahlanmış ve pişirilmiş ve bölgedeki **Gençali**, **Mancarlı** ve **Çallıca**⁸. gibi yakın merkezlerde analogisini bulabileceğimiz keramiklere rastladık (Resim 13).

B - Polat

Başkuyu köyünün 2 km. güneyinde, Polat ya da Ali Osman tepe olarak bilinen ve deniz yüzeyinden 1343 m. yüksekliğinde ve yaklaşık olarak 700x500 m. boyutlarında olan doğal tepe üzerinde bir nekropol bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tepenin kuzeybatı kesiminde höyük yüzeyini andıracak çoklukta keramik parçalarına rastladık. Elde yapılmış olan bu keramiklerin çoğu kırmızı boya astarlıdır ve bazıları da kurşuni boya astarlı, perdahlı, düz çizgi bezeklidir ve tümü İlk Tunç Çağ özelliklerini gösterirler (Resim 14). Bu geniş alanda höyüğün yerini kesin olarak tesbit edememekle birlikte bulduğumuz keramiklere dayanarak burada bir yerleşmenin varlığını düşünmekteyiz.

C - Çuvallı

Höyük, Çuvallı köyünün 3 km. kadar güneybatısında, 1281 m. yükseklikteki Tuztaş tepe ve daha iki sırt aşıldıktan sonra deniz yüzeyinden 1200 m. yükseklikte Samık pınarı mevkiindeki Asartepe üzerinde ve eteklerinde yer almaktadır (Resim 15). Aynen **Çallıca**⁹ ve **Kocapınar** höyüklerinde olduğu gibi, yerleşme ovoid (1140 m.) bakıldığında çıkılması imkânsız sarp bir kayalıktır. Samık pınarındaki kaynağın 80 m. kadar kuzeydoğusunda bulunan yerleşmenin yüzeyinde İlk Tunç Çağ keramikleri yanı sıra hemen güney yamaçtan itibaren çok geniş bir alanda yoğun olarak Roma Çağı keramikleri görülmektedir. **Çuvallı** yerleşmesindeki İlk Tunç Çağ keramiklerinin çoğunluğu kırmızı astarlı, perdahlı ve orta büyüklükteki kaplara aittir (Resim 16). Bunların analogilerini hemen yakın çevrede yer alan höyüklerde bulmak mümkündür.

D - Halkalı ya da Sarıca

Höyük, Karaatlı köyünün 3.6 km. kuzeydoğusunda, Halkalı mevki olarak bilinen yerde, Karaatlı - Hacılar yolunun hemen kuzeyindedir. Deniz yüzeyinden 1147 m., ova yüzeyinden de 1 m. kadar yükseklikte olan bu yayvan yerleşme üzerinde tarım yapılmaktadır. Höyük yüzeyinde gördüğümüz keramiklerin çoğu açık kurşunidir. Bunların yanında devetüyü ve kahverengi keramikler de bulunmaktadır (Resim 17).

(8) M. Özşait, *Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), s. 83 vd., Lev. XIV/1 - 18.

(9) M. Özşait, *Aynı eser*, s. 83 vd., res. 10 - 13.

Bunlar arasında bazı parçalar form ve teknik bakımından bölgenin **Başkuyu I, Kocapınar** gibi merkezlerinde gördüğümüz monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiğine benzemektedir. Bununla birlikte höyük yüzeyindeki keramiklerin çoğunluğunu İlk Tunç Çağ yerleşmesine ait keramikler oluşturmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz : Göller bölgesinde sürdürdüğümüz araştırmalarla şimdiye kadar sekiz İlk Tunç Çağ yerleşmesi ile onbir Erken Kalkolitik Çağ yerleşmesi tesbit ettik¹⁰. Erken Kalkolitik Çağ yerleşmelerinden Kuruçay'da 1974 yılı yüzey araştırmalarımız sırasında gördüğümüz ip delikli dikey tutamaklara dayanarak bu yerleşmenin Hacılar'ın Geç Neolitik Çağı ile çağdaş olduğuna işaret etmiştik¹¹. Şimdi de Düden höyükteki heykelcik **Hacılar VI.** katta ele geçen heykelciklerde analogisini bulmaktadır. Bununla birlikte bu yayvan höyükte yapılacak bir kurtarma kazısının buna daha ayrıntılı bir çözüm getireceği görüşündeyiz. Bunun yanı sıra, Göller bölgesinin batısında tesbit ettiğimiz höyüklerin yüzey buluntuları arasında dikkate değer bir benzerlik vardır. Bu benzerlik belki de yaratıcılarının aynı kökenden gelmiş olmasındandır.

Önümüzdeki yıllarda da sürdürmeyi düşündüğümüz yüzey araştırmaları ile bulunacak yeni merkezlerin soruna daha fazla açıklık kazandıracığı ümidindeyiz.

-
- (10) M. Özalt, «Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler», *TTKong.*, VIII (1976), s. 101-106, Lev. -53-62; *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976-1977), s. 77-95, Lev. II-XXXIV; *Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), s. 132-148, Lev. XIX; IV. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 8-12 Şubat 1982, s. 143-150; *Anadolu Medeniyetleri Sempozyumu Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Özetleri*, s. 9.
- (11) M. Özalt, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976-1977), s. 80 vdd.; *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul, 1980, s. 79. Burada R. Duru'nun (IV. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, s. 31 vdd.) 1978 yılından beri sürdürdüğü başarılı kazıları ile şimdiye kadar Tunç Çağ, Geç ve Erken Kalkolitik Çağ kültür katları ortaya çıkarılmıştır.

SAMSAT - ŞEHREMUZ TEPEŞİ ÇEVRESİ PALEOLİTİK ÇAĞ YÜZEY ARAŞTIRMALARI, 1982

İşın YALÇINKAYA*

Aşağı Fırat Havzası Projesi çerçevesinde, Samsat/Şehremuz Tepesini de içine alan bir alanda 1977 yılında Dr. Mehmet Özdoğan¹ ve daha sonra, 1979 yılında, Prof. Dr. Hansjürgen Müller - Beck, Dr. İşın Yalçinkaya ve Dr. Gerd Albrecht birlikte yüzey araştırmaları yapmışlar² ve Paleolitik Çağ ilişkin çok sayıda buluntu yerleri saptamışlardır.

1982 yılı mayıs - haziran ayları arasında gerçekleştirilen söz konusu bu araştırma³ ise, yukarıda belirtilen yüzey araştırmalarına, sınırlı bir alanda, daha ayrıntılı bir biçimde devam etmek, Paleolitik buluntu yerlerinin yayıldıkları yükseklikleri belirleyerek, alanın buluntularını genel durumu içinde görmeye yardımcı olmak amacından kaynaklanmaktadır. 1977 ve 1979 yılları yüzey araştırmaları, yapılmakta olan Atatürk Barajı gölünün su basma alanı içinde sınırlandırılmış ve Paleolitik buluntular açısından çok ilginç sonuçlar vermiştir. Bu sonuçlar bizi, en azından belirlenmiş bir alanda, daha yukarı kotlara çıkarak yüzey araştırması sınırlarını genişletmeye ve bazı sorulara cevap aramaya yöneltti. Bu noktadan yola çıkarak, haritada işaretlenen ve Şehremuz'un kısmen güney, daha çok kuzey, doğu ve batısını çevreleyen, kuşucuşu yaklaşık olarak 4875 x 2625 m. çapında ve 8.8 km.² tutan bir alan yürüyerek ayrıntılı bir biçimde tarandı. Paleolitik Çağ buluntuları açısından son derece ilginç ve verimli görülen bu alandaki buluntu yerleri, bulunma sıralarına göre numaralandırılarak, mümkün olduğunca doğru bir biçimde sözü edilen 1/25.000 ölçekli harita üzerinde işaretlendi (Bkz. Harita).

(*) Doç. Dr. İşın YALÇINKAYA Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) ÖZDOĞAN, Mehmet. - *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Seri I, No. 2 İstanbul, 1977.

(2) MÜLLER - BECK, H.; I. Yalçinkaya; G. Albrecht. - «Beobachtungen zum Palaeolithikum des Euphratates bei Adıyaman - Samsat und Malatya - Kuruçay». «Fırat Vadesinde Adıyaman - Samsat ve Malatya - Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler». *Euphrates Project Publications* (Aşağı Fırat Projesi Yayınları). (Baskıda).

Yapılan bu yüzey araştırmalarının, bir yandan söz konusu alandaki Paleolitik Çağ buluntularının hangi yüksekliklere kadar uzandığını saptamaya, öte yandan ilgili çağ insanlarınca üretilen endüstrileri genel çizgileriyle tanımlamaya imkân verdiği söylenebilir.

Amacı ve gerçekleştiriliş biçimi kısaca açıklanan bu yüzey araştırmaları sonucunda elde edildiği düşünülen genel sonuçları sırasıyla vermeye ve ortaya koyduğu sorunları belirlemeye çalışmadan önce, bir noktayı vurgulamak yararlı olacaktır : Alandan toplanan örnekliklerin tam ve ayrıntılı analizlerinin henüz sonuçlanmamış olduğu ve yapılan araştırmanın bir yüzey taraması niteliği taşıdığı göz önünde bulundurulacak olursa, burada aktarılan gözlemlerin çok kesin olmadıklarını, ancak kesin olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu belirtmek gerekir⁴ İlerde araştırmacılar tarafından bu alanda kazılar yapılacak olursa, sonuçlara daha gerçekçi bir yaklaşımla ulaşmak mümkün olacaktır.

Birbirlerine yakın ya da yörece uzak 26⁵ noktadan toplanan buluntuların yer aldıkları yükseklikleri harita üzerinde değerlendirdiğimiz zaman, aşağıda belirtilen dağılım tablosunu verdiğini görmekteyiz :

— 500-550 m. kotları arasında altı buluntu yeri (Şehremuz dışında 4, 4a, 7, 8, 8a, 13);

— 550-600 m. kotları arasında onbeş buluntu yeri (1, 2, 3, 5, 5a, 6, 6a, 6b, 9, 10, 11, 14, 16, 19a, 20);

— 600 m. kotu üstünde kalan yükseltilerde ise dört buluntu yeri (614 m. de 12 no. lu; 617 m. de 18 no. lu; 628 m. de 15 no. lu ve 19 no. lu buluntu yerleri) saptanabilmıştır.

Buna göre buluntular, 550-600 m. kotları arasında yoğunlaşmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, araştırdığımız alanın sınırları içinde 600 m. yi geçen yükseklikteki yerler oldukça azdır ve buraların da verimsiz çıktıkları söylenemez.

Buluntu yerleri, taranan alanın kuzeyine doğru, özellikle Ağaköy Mahallesinin kuzey ve kuzeybatı kısımlarında tamamen kesilmiş görün-

-
- (3) Bu araştırma sırasında büyük bir özveri ile alanda bizimle birlikte dolaşan ve alan taramasına aktif olarak katılan Antalya Müzesi asistanı Sayın Harun Taşkıran'a, taşıt ve yerleşme sorunlarında büyük yardım ve desteğini gördüğümüz sayın Prof. H. Müller-Beck'e ve fotoğrafları çeken meslektaşım sayın Doç. Dr. Aykut Çınaroğlu'na teşekkürlerimizi belirtmeyi görev sayıyoruz.
 - (4) Örneklikler üzerinde yapılmakta olan biçimsel tipoloji analizlerinin sonuçlanmasından sonra, daha ayrıntılı gözlemleri de makale olarak sunmayı öngörmekteyiz.
 - (5) Bunlardan yalnızca 25 tanesi Paleolitik Çağ buluntularını kapsamaktadır. Diğeri ise Protohistorik Çağlarla ilgili görünmektedir.

mektedir. Bu alanda kurumuş bir göl tabanı gibi görünen bir çanak bulunmaktadır. Bu izlenimi bırakan şey gerek arazinin morfolojik durumu, gerekse çanağın tabanında bulunan ince kumlardır. Çanağın kuzeyinde kalan tepelere zamanımızın sınırlı oluşu ve gerekli taşıt aracının bulunmayışı nedeniyle gidemedik. Ancak bu alanda da Paleolitik buluntu yerlerinin var olabileceği düşünülebilir. Ayrıca 700 m. kotundan sonraki durumu da şu anda bilememekteyiz. Alanın verimli olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, ilerde yüzey taramalarının sınırını daha da geliştirmek yerinde olacaktır.

Araştırma çevçevesi içindeki buluntu yerlerinin kotlara göre dağılım durumlarına kısaca değindikten sonra, endüstrilerin, eldeki örneklerle göre, nasıl bir gruplanma göstermiş olabileceklerine de değinmek yararlı olacaktır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, buluntu yerlerinin numaralandırılması, bulunma sırasına göre düzenlenmiştir. Bu nedenle de, örnekliklere genel durumları içinde bakıldığında, farklı numaralarla belirtilen bazı buluntu yerlerinin birbirleriyle bağıntılı göründükleri, hemen hemen aynı nitelikteki endüstri öğelerini içerdikleri gözlenmektedir. Örneğin, 1 ve 2 no.lu buluntu yerleri, nicelik ve nitelik yönünden bol örnekler veren 3 (Resim I) ve 16 no.lu buluntu yerlerinin uzantısı gibi görünmektedirler. Yine 19a ile numaralandırılmış olan buluntu yeri (Resim II; III/4), 19 no.lu buluntu yerinden çok 20 no.lu buluntu yeri (Resim III/1-3,5) ile bağıntılı olmalıdır. Özellikle her iki buluntu yerinde de klasik iki yüzeylilerin çokluğu ve bunlardaki biçimsel benzerlik (Resim II/3; III/2), çekirdek biçimli iki yüzeylilerin bulunuşu (Resim II/4; III/4, 5) ve özellikle de alanda ele geçmiş olan iki kıyıcı aletin, yalnızca bu buluntu yerlerinde saptanmış oluşu (Resim IV) ve ayrıca tüm alanda çok yaygın bir biçimde gözlenen Levallois işçiliğine özgü herhangi bir parçanın her iki buluntu yerinde de bulunamayışı bu kanıyı kuvvetlendirmektedir.

Araştırma sırasında tutulan notlara ve derlenen verilere dayanarak yongalı endüstriler ve klasik iki yüzeylileri içeren endüstriler açısından da alana genel bir bakış yapıldığında, aşağıda belirtilen muhtemel sonuçlara ulaşmak mümkündür :

— 500-550 m. kotları arasında, Şehremuz'un yanı sıra, iki yüzeyliler açısından en zengin olan yer 4a no.lu buluntu yeridir (Resim V). 4, 7 ve 8a'da sayısal bir azalma kendini kuvvetle hissettirmektedir. Bu buluntu yerlerinde ancak birer tane iki yüzeyli bulunabilmiştir (Resim VI). 7 ve 13 no.lu buluntu yerleri ise tam anlamıyla yongalı endüstrileri içermektedirler.

— 550-600 m. kotları arasında, Keluşk Deresi'nin doğusunda kalan kısımda yer alan 1, 2, 3, 16, 14, 10 no.lu buluntu yerleri (Bkz. Harita) hiçbir iki yüzeyliyi içermemekte ve tamamen yongalı endüstrileri kapsar görünmektedirler. Bu kısımda yalnızca 11 no.lu buluntu yeri çok gelişkin ve iyi bir işçilik gösteren iki yüzeyliler vermektedir (Resim VII).

Aynı kotlar arasında, fakat bu kez derenin batısına düşen kısımda ise, doğuya düşen kısımda olduğu gibi iki yüzeylilerde yer yer bir artış gözlenmektedir. Özellikle 19a ve 20 no.lu buluntu yerleri için bu durum geçerlidir (Resim II; III). Ağaçlı Tarla denilen mevkiin sürülmüş ve sürülmemiş kısımlarını işaret eden ve birbirleriyle kesinlikle bağıntılı olan 5a'da hiçbir iki yüzeyliye rastlanmazken 5'de (sürülmüş kısım) az sayıda olmakla birlikte disk biçimli iki yüzeyliler görülmektedir (Resim VIII/3). Buraya fazla uzak olamayan ve birbirlerinin uzantısında bulunan 6, 6a, 6b no.lu buluntu yerlerinden 6b'nin (Resim IX) dışında, diğer ikisinde dipleri vurma düzlemi kalıntılı, çekirdekten üretilmiş, az sayıda iki yüzeyliler toplanmıştır (Resim X/2). Yine 9 no.lu buluntu yeri de, şaptanan tek bir iki yüzeyli (Resim X/1) nin dışında, yongaların hakim olduğu bir endüstriyi yansıtmaktadır. Buradaki buluntuların büyük çoğunluğunda kuvvetli bir patina (kaplağ) parçaların içlerine kadar girerek taşların birçoğunun bünyelerinde bozulmalara neden olmuş ve onlara beyazımsı bir renk kazandırmıştır (Resim XI/2, 3). Toplanan çekirdekler çoğunlukla kaba, yuvarımsı ve şekilsiz biçimler altında toplanmaktadır. Levallois işçiliğini kanıtlayan hiçbir parçaya rastlanılmamıştır. Kalın ve kaba yongalar, iri gaga aletler ve kalın bir rende dikkati çeken parçalar arasındadır. Endüstri genel görünümüyle ve patinası ile belki de alanın en eski endüstrisini temsil etmektedir (Resim XI).

— 600 m. kotunun üstüne çıkıldığında durum, tamamen farklı bir görünüm kazanmaktadır. Birkaç parça buluntusuyla (uçtan kırık bir iki yüzeyli, tipik olmayan bir Levallois çekirdek ve disk biçimli bir çekirdek) herhangi bir kategoriye sokulması imkânsız görünen 12 no.lu buluntu yeri bir yana konulacak olursa, bu yükseklikteki buluntu yerlerinde üst Paleolitik tipte aletlerin zenginleştiği dikkati çekmektedir.

Özellikle 628 m. lik Kuncıracı Tepesi üzerinde yer alan 15 no.lu buluntu yeri, tipik üst Paleolitik görünümüyle ve çok çeşitlilik gösteren, boyca ufalan buluntularıyla, diğer buluntu yerlerindekiyle göre değişik bir görünüm sunmaktadır. Gerek tepenin üstünden, gerekse yamaçlarından çok sayıda örneklik toplamak mümkün. Hiçbir klasik iki yüzeyliye rastlayamadığımız bu buluntu yerinde piramit, prizma ve disk biçimli çekirdeklerin (Resim XII) niceliği ve niteliği; ön kazıyıcıların, taş delgi-

lerin, taş kalemlerin, küçük ve ince dilgilerin, gelişmiş disk biçimli aletlerin; çekirdek yenileme dilgi ve yongalarının varlığı tipolojik açıdan bu durumu açık ve seçik bir biçimde ortaya koymaktadır (Resim XIII). Alanın diğer buluntu yerlerindeki endüstrilerde rastlanan piramit ve prizma biçimli çekirdeklerdeki küçülme de bu endüstriyi diğerlerinden ayıran ölçütlerden birini oluşturmaktadır. Bu arada Levallois tekniğinin üst Paleolitikte de devam ettiğini, toplanan parçalar içinde bulunan uçlu bir Levallois çekirdeğin, Levallois tipte yonga ve dilgilerin; düzeltili bir Levallois ucun ele geçmiş olmasından anlıyoruz.

Kunckıracı Tepesi'nin kuzeyinde, Gâvurbağları'nın güneybatısında bulunan 17 no.lu buluntu yerinde ise, 15 no.lu buluntu yerine göre endüstride nicelik ve nitelik bakımından görülen zayıflamaya karşın, üst Paleolitik nitelikteki birkaç alet, örneğin çontuk kenarında bir taş delgi, piramit biçimli bir çekirdek, budanmış bir yonga, yuvarlak bir ön kazıyıcı bir ön-aurignacien'in varlığını düşündürmektedir. Veriler arasındaki güzel bir Levallois çekirdek ise, sözü edilen tekniğin burada da kullanılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Hiçbir iki yüzeyliye rastlanmamış olan 18 no.lu buluntu yeri ise, toplanan parçalar arasında görülebilen prizma biçimli bir çekirdek ve tamamlanmamış bir taş delgi, Levallois tekniğini yansıtan verileriyle gelişkin bir orta Paleolitik görünümündedir.

19 no.lu buluntu yerinde ise, bir çekirdek üzerine yapılmış ve kazıyıcıya doğru gelişen bir iki yüzeylinin (Resim XIV/6) dışında taşımaları yonga olan aletleri ve çekirdekleri kapsayan bir endüstri dikkati çekmektedir. Aletler arasında çeşitli ön kazıyıcılar ve bir taş kalem bulunmaktadır. Diğer çekirdeklerin yanı sıra Levallois ve disk biçimli iki çekirdek de güzel örneklikler arasındadır (Resim XIV),

Bu belirlemelere göre, klasik iki yüzeylileri daha çok 500-550 m. kotları arasında; yongalı endüstrilerin 550-600 m. kotları arasında; geç orta Paleolitik ile üst Paleolitiğin erken bir evresinin 600 m. kotu üstünde yer aldığı söylenebilir. Ancak burada, kesin sınırlar çizmekten çok, bir genelleme yapmak istediğimizi de önemle vurgulamak kaçınılmaz bir zorunluluktur. Böylece büyük bir ihtimalle bu alan alt (?), orta, üst Acheuléen, Levallois-Moustérien, ön-Aurignacien (?) ve alt Aurignacien'den oluşan bir kompleks göstermektedir.

Ayrıca, Ziyaret Tepesi'nde (Bkz. Harita) temel taşlarını ve küçük buluntularını saptadığımız ve belki de Eski Tunç Çağı ile ilgili olabilecek bir ören yerini de bu komplekse ekleyebiliriz. Bu ören yeri için, konumuzun ve uzmanlık alanımızın dışında kaldığından, kesin bir şey söy-

ileyememekle birlikte ilgililerin dikkatlerine sunmayı da gerekli gördük (Resim XV).

Endüstrilerin, yonga ve klasik iki yüzeylileri içermeleri açısından gösterdikleri özelliklere ve muhtemel kültür silsilesine genel bir bakış yaptıktan sonra, Paleolitik insanların kullandıkları hammadde ve işçilik açısından da alana bütünlüğü içinde bakılabilir. Buna göre, herşeyden önce, alanda Levallois işçiliği 4, 4a, 9, 19a, 20 no.lu buluntu yerlerinin dışında, alt Paleolitikten başlayarak orta Paleolitik ve üst Paleolitik içinde de sürüp gitmiş görünmektedir. Gerek yongalı, gerekse uçlu Levallois çekirdeklerin çok sayıda ve tipik örnekler göstermesi, bu alandaki Paleolitik insanların bu tekniği uzun süre başarıyla uyguladıklarını kanıtlamaktadır (Resim I/4-6; VIII/2; IX/4; X/3; XVI). Ancak, bunu bir gelenek devamlılığından çok, buluntu yerlerinin çevresindeki zengin çakmaktaşı yataklarının varlığına bağlamak yerinde olur kanısındayız. Bilindiği gibi, Levallois tekniği hammadde yönünden savurganlığı fazla olan bir tekniktir. Bu nedenle de, buluntu yerlerinin hemen yanında ya da yakınında hammadde yataklarının bulunması, bu tekniğin uzun süre ve sık sık uygulanmasını sağlamış olmalıdır. Bölgede özellikle 3 no. lu buluntu yerinin yer aldığı Kemşok Tepesi'nin güney yamaçları çakmaktaşı yumruları bakımından çok zengindir. Büyük bir ihtimalle, çevredeki buluntu yerleri için, burası büyük bir hammadde kaynağı olmuştur. Öyle ki, günümüzde dahi burada yer yer çakmaktaşılarının yontulduğu ve artıklarının kümeler halinde bırakıldıkları saptanmıştır. Burada Paleolitik ve çağdaş parçalar karışık olarak bulunmaktadır. Yine 6, 6a no. lu buluntu yerleri de çakmaktaşı yumruları açısından çok zengin yerlerdir. Aynı durum Kunckıracı Tepesi'nin yamaçlarında da gözlenmiştir. Bu zenginliğe paralel olarak çevrede, 20 no. lu buluntu yerinde ele geçen kumtaşından yapılmış bir iki yüzeylinin (Resim : II/3) dışında toplanan bütün parçalar çakmaktaşılarından üretilmişlerdir ve genelde taşlar kalitelidir.

Bunun yanısıra, özellikle disk biçimli (Resim : V/2, 44; VII/3; XII/6; XIV/5), ayrıca prizma (Resim : XII/4,5) ve piramit biçimli çekirdekler de (Resim : IX/1, 2; XII/1-3) bu alanda geniş ölçüde üretilmişlerdir. Ancak, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, en gelişkin formlarına, doğal olarak, üst Paleolitikte ulaşmışlardır. Fakat bu evrede de prizma biçimli çekirdekler genellikle tek bir vurma düzlemi göstermektedirler.

Dilgi üretimi de bu alanda alt Paleolitikte birlikte başlamış görünüyor. Ancak bilinçli dilgilemenin orta Paleolitikten başlayarak üst Paleolitige doğru geliştiği söylenebilir. Özellikle 15 no. lu buluntu yerinde saptanan küçük prizma çekirdekler dilgiciklerin de üretildiklerini belir-

lemektedir. Esasen dilginin alt Paleolitikten itibaren üretilmesi Anadolu'da yaygın bir işçilik olarak görülmektedir.

Alandaki endüstri ve kült yerleri genel çizgileriyle belirtmeye çalıştıktan sonra, bu araştırmanın ortaya koyduğu sorunlara da değinmek istiyoruz. Şimdiye kadar örneklikleri topladığımız yerleri, «yerleşme yeri», «geçici konaklama yeri» ya da «işlik yeri» gibi belirleyici terimlerle ifade etmek yerine, «buluntu yeri» gibi daha geniş kapsamlı ve diğerlerini de içerebilecek nitelikteki bir deyimle ifade etmek yoluna gittik. Bunun nedenini şöyle açıklayabiliriz : Daha önce de belirttiğimiz gibi, bazı buluntu yerleri birbirlerinin uzantısında olabilecekleri gibi, bazıları da birbirlerinden bağımsız yerleri oluşturur görünmektedirler. Ayrıca bunların tam sınırlarını da saptayabilmiş değiliz. Gerçek araç - gereç, gerekse eleman azlığı ve zaman kısıtlılığı buna imkân vermemiştir. Öte yandan bunların «yerleşme yeri» mi, «işlik yeri» mi yoksa «konaklama yeri» mi olduklarını açıklığa kavuşturmak ancak buralarda özelliikle «*in situ*» durumunda gözüken noktalarda yapılacak kazılarla mümkün olabilecektir. Gözlemlerimize göre, buluntular açısından verimliliğini sık sık tekrarladığımız bu alanda, buluntuların «*in situ*» göründükleri ve dolayısıyla da birçok soruna ışık tutacak görünen yerlerden en önemlilerden biri 5, 5a; 6, 6a, 6b; 19, 19a ve 20 no.lu buluntu yerlerini kapsayan yani Dökülün'ün güneybatısında kalan kısımdır. Diğerleri ise Kuncıracı Tepesi; 4, 4a ve 11 no.lu buluntu yerleridir. Özellikle de 4a no.lu buluntu yeri Şehremuz kazılarına ışık tutabilecek nitelikte görünmektedir.

Ancak böyle bir soruna karşın yine de bu yerlerin niteliği hakkında bazı yorumlarda bulunulabilir. Çeşitli tiplerdeki çekirdeklerin bolluğu, bunların büyük bir kısmının «üretim artığı» olarak bırakılmış olmaları; çakmaktaşı yumrularının yani hammaddenin bol oluşu, çok büyük bir ihtimalle, endüstrilerin bulundukları yerde üretildiklerini düşündürmektedir. Yapılan araştırmanın niteliği, işlik artıklarını saptamayı güçleştirmektedir. İlerde yapılabilecek olan kazılar yine bu soruna da çözüm getirebilecektir. Bunun yanı sıra buluntu yerlerinin dere yataklarına egemen olan tepe düzlükleri ya da yamaçlarda yer aldıkları görülmektedir. Esasen alanın yoğun bir buluntu ağı vermiş olması da şaşırtıcı olmaktan uzaktır. Çünkü alan bir akarsu ağı ile donanmıştır. Ayrıca çevrede bugün de yer yer su kaynakları bulunmaktadır. Şu halde ortam, yaşam için temel olan su açısından zengindir. Bol suyun zengin çakmaktaşı yataklarıyla bir arada bulunması, Paleolitik insanın yaşayabilmesi için iyi bir ortam oluşturmıştır. Söz konusu evrelerde de bu alanın bitki örtüsü ve av hayvanları bakımından da verimli olabileceği düşünülebilir. Buna göre, buraların hem «yerleşme» hem de «işlik yeri» olmaları ihti-

mali yüksektir. İlerde kazılar yapılırken buraların «yerleşme yerleri» oldukları anlaşılacak olursa, bu durumda Paleolitik insanların barınmış oldukları çadır ya da klübelerin izlerini arama endişesinden uzak kalınmamalıdır. Eğer bunun aksine buraları yalnızca «işlik yerleri» olarak kullanılmışlarsa -ki bu ihtimal zayıftır- o zaman da çevrede, bu endüstrileri üreten insanların «yerleşme yerlerini» araştırmak gerekecektir.

Sonuç olarak, Anadolu Paleolitığının henüz çağdaş bir biçimde incelenerek esaslı bir temele oturtulmamış olması nedeniyle tam bir kıyaslama yapamamakla birlikte alanımızdaki Paleolitik durumu Güneydoğu Anadolu'nun bütünlüğü içinde ele alacak olursak, özellikle alt⁶ ve orta Paleolitik yüzey buluntuları açısından çok zengin görünen bölgenin Paleolitik zincirine bir halkanın daha eklendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, taramadığımız bu alandaki buluntu yerlerinin, Atatürk Barajı'nın su basma alanı dışında kalmaları da gelecekte daha iyi bir biçimde açıklığa kavuşturulmaları açısından önemli bir kaybı önlemektedir.

(6) YALÇINKAYA, Işın. - «Le Paléolithique Intérieur de Turquie». Colloques Internationaux du C.N.R.S. No. 598 *Préhistoire du Levant*, Edition du C.N.R.S., Paris 1981. pp. 207 - 218.

SAMOSATA (SAMSAT) SU YOLU ARAŞTIRMASI - 1982

Ülkü İZMİRLİGİL *

ODTÜ/TEKDAM Aşağı Fırat Projesi kapsamı içinde, 1978 yılından beri Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle yapılmakta olan Samosata su yolu araştırması 1982 yılında 24 Ekim - 20 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹. 1981 yılı sonunda yapılmış olan fotogrametrik röleve çalışmaları ODTÜ Fotogrametri Merkezi tarafından değerlendirilmiş bulunmaktadır².

Adıyaman ili, Samsat - Kâhta ilçeleri arasında yer alan, Fırat nehri'nin batı kıyısı boyunca uzanan antik Samosata su yolu tümüyle Atatürk Barajı göl suları altında kalmaktadır. DSİ tarafından Fırat nehri boyunca yapımı planlanan barajlar dizisinin güney ucunda yer alan Atatürk Barajı ve Hidroelektrik Santrali 2.4 milyon KW kurulu güç ile yılda 8.1 milyar KW/saat elektrik enerjisi üretecek ve toplam 700.000 hektarlık alanın sulanmasıyla ülke ekonomisine katkıda bulunacaktır. Atatürk Barajı maksimum su kotu 5.42 m'ye kadar yükselmekte olup 940 km' lik bir alanı kaplamaktadır (Plan 1).

Amacımız, iki ayrı çağın teknolojisini yansıtan su iletim sistemlerinin biraraya geldiği Baraj alanı içinde, Samosata kentine ait su yolunun göl suları altında kalmadan mimarisinin, hidrolik sisteminin incelenerek belgelenmesidir.

Samosata su yolu, Nymphaios (Kâhta) çayının güney kıyısı ve Euphrates (Fırat) nehrinin batı kıyısına koşut, Kalayun dağı eteklerinde uzanmaktadır. Su iletim sistemi, Kâhta ilçesine bağlı Belenli (Piro) ve Çakırçeşme (Kosan) köyleri ile Samsat ilçesine bağlı Tepeönü (Gevrik) ve Kovanoluk (Birman) köylerinden geçmektedir. Ortalama 40 km. aşarak Samosata'ya gelen su yolu dere yataklarından kemerlerle, dere

(*) Ülkü İzmirligil, İstanbul Merkez Restorasyon Laboratuvarı Müdürü.

(1) Araştırma ekibi: Ülkü İzmirligil (mimar - arkeolog), İ. Akan Atilla (arkeolog/Bakanlık temsilcisi), Adnan Şakar (topograf), Sabri Aydal (arkeolog) dan oluşmuştur.

(2) Bu çalışmalar için, ODTÜ Restorasyon Bölümü Başkanı Sn. Mimar Alpay Öz-dural'a ve Sn. Şinasi Kılıç'a teşekkürü borç bilirim.

yatakları arasındaki yamaçlardan kanallarla ve kayalık araziden kayaya oyulmuş tünellerden geçmektedir.

1982 yılında, bu bölgede yapmış olduğumuz araştırmalarda topografik ve mimari çalışmalar yapılarak, hidrolojik sorunlar için bazı gözlemler yapılmıştır (Plan 2) :

1. Su yolunun **topografik** ölçümünün 2/3 si, yani Samsat'dan Alaköprü'ye kadar olan kısmı tamamlanmış ve 1/5000 ölçekli haritaları hazırlanmıştır.

Samosata kentinin yakın çevresinde su yolu izlenememektedir. Bu yıl, Gevrik su kemeri ile Samsat arasında Sütbulak (Kilisan) köyü yakınında, Tilkideliği deresinde su yolu izlerine rastlanmıştır. İleride yapılacak araştırmalarda, hava fotoğraflarının yardımıyla su yolunun izlenebileceği kanısındayız.

2. **Mimari** çalışmalara devam edilerek, su kemerlerinin rölüveleri yapılmış, su yolu boyunca çeşitli yapı sistemleri ve yapım teknikleri incelenerek yöresel yapı malzemesinin arazinin jeolojik yapısı ile uyumluluğu araştırılmıştır.

Su kemerinden çoğunun cephelerinin rölüveleri yersel fotogrametri yöntemi ile yapılmış ve değerlendirilmiştir. Bunlardan, kaynaktan Samsat'a doğru Nali Pra su kemeri (T51/17) (Plan 3), Kulpusik su kemeri (T51/26) (Plan4), Alaköprü Aşutik su kemeri (T51/28) (Plan 5), Momece su kemeri (T51/29) (Plan 6), Heri su kemeri (T51/31) (Plan 7), Gelli su kemeri (T51/53) (Plan 8), Beyaz Pınar su kemeri (T51/36b) (Plan 9), Piri Karaba su kemeri (T51/37) (Plan 10), Çobanbeyi su kemeri (T51/60) (Plan 11) rölüveleri tamamlanmış bulunmaktadır.

Bu kemerlerde görülen yapım tekniği ve yapı malzemesinin özellikleri incelendiğinde, tonoz veya kemer yapımında yapı taşlarının genellikle su yolunun yakın çevresinden alınmış olduğu saptanmıştır. Analiz yapılmak üzere taş ve harç örnekleri alınmıştır. Su yolunun yapımında, yöresel malzeme kullanılmış ve arazide büyük kesme taş malzemenin sınırlı olması, yapım tekniğini etkilemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sadece kemer ayaklarının ve kemerlerin yanaşık derzli düzgün kesme taşlardan, ara kısımlarının ise kaba yonu küçük kesme taşlardan yapılmış olması bunu göstermektedir. Su yolu boyunca onarımlar ve destek duvarları yapılmış olması, özgün yapımından daha sonra da kullanıldığını göstermektedir. İncelendiğinde, çoğunlukla kemer içi dolgularının kemerlerle aynı dönemde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak antik Samosata kentinde aynı dönemde uygulanmış olan yapım teknikleri incelendikten sonra tarihlendirmede yardımcı olacağı kanısındayız.

3. Samosata kentine gelen su miktarı için bazı ön çalışmalar yapılmıştır. Su yolunun geçtiği su kanalının kesitinden, kente günde gelen su miktarı ve kaç kişiye hizmet edebileceği saptanabilmekle beraber³, Samosata'ya yaklaştığı kısımlarda su kanalı izi görülmemesi su miktarının kesin olarak belirlenmesini engellemektedir.

1983 yılında yapılması tasarlanan araştırmada şu çalışmaların tamamlanması öngörülmektedir :

1. **Topografik çalışmaların tamamlanması.** Alaköprü'den antik su kaynağına yakın Oğlak mahalesine kadar tacheometrik ölçümler yapılarak, 1/5000 ölçekli haritaları hazırlanacaktır.

2. **Mimari çalışmalar devamı.** Su yolu boyunca, kemerler, kanallar ve tünellerin ayrıntılı rölöve çalışmaları tamamlanacaktır. Yapım malzemeleri, yapım teknikleri, kullanılan alet ve araçların incelenmesine devam edilecektir.

3. Samosata kentine gelen suyun kapasitesinin ve kullanım süresinin araştırılması ile antik kentteki nüfus yoğunluğunun belirlenmesi Hidrolik uzmanı Y. İnş. Müh. Dr. Hasan Denker tarafından araştırılacaktır. Ancak, Sayın Prof. Dr. Nimet Özgüç başkanlığında yapılmakta olan Samsat kazıları sonucu, Roma çağı yerleşmesinden elde edilecek veriler bu konunun ayrıntılarının incelenmesinde esas olacaktır.

1985 yılı sonunda, kısmen batardo kotu altında, 1990 yılında ise tümüyle Atatürk Barajı göl suları altında kalacak olan bu su yolu, Roma çağında bu bölgenin en önemli yerleşmelerinden olan Samosata kentinin teknolojik simgesidir. Ekonomik ve teknolojik gelişmelerin hızla ilerlediği çağımızda, amacımız yeni'nin eski'yi sildiği baraj yapım alanlarında geçmişe ait bu kültürel varlıkların belgelenerek geleceğe iletilmesidir.

(3) Kaynağa yakın kısımlarda debisi ($Q=775 \text{ lt/sin}$) yani günde kente 66.960 m^3 su gelmesi taşıyıcı bir miktardır. Suyun yol boyunca sulamada kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

VAN GÖLÜ HAVZASINDA M. Ö. 2. BİN KÜLTÜRÜNE AİT BAZI VERİLER

Altan ÇİLİNGİROĞLU*

IX. Türk Tarih Kongresi ve XXIX. Rencontre Assyriologique International'de sunduğumuz bildirilerde M. Ö. 2. binde Van Gölü havzasında, 2. bin Urmiye kültürü ile içiçe oluşmuş, gelişkin bir boyalı çanak çömlek kültürünün varlığını savunmuştuk.

M. Ö. 2. binde Van Gölü havzasında yaşayan insanların sadece boyalı keramikler ile temsil edilemeyeceği ve bu insanlara ait daha başka kültür varlıklarının varolması gerçeği kaçınılmazdır.

Van Gölü civarından elde edilen bazı tek renkli keramiklerin ve bu keramiklerin çıktıkları mezarların incelenmesi sonucunda, yörenin M. Ö. 2. bin kültürleri ile ilgili önemli bazı ipuçları elde edilebileceği inancındayız.

Bildirimizde sunacağımız keramikler Van'ın Ernis köyünde bulunup Van Bölge Müzesine teslim edilen eserlerin sadece bir bölümüdür.

Örnekler

1. Dışa dönük ağız kenarlı kap :
Yükseklik : 12 cm., Ağız çapı : 6.2 cm.
Çark yapımı, koyu kırmızı - kahverengi
2. Dışa dönük ağız kenarlı kap :
Yükseklik : 12 cm., Ağız çapı : 5 cm.
Çark yapımı, koyu kahve renkli, omuzda bir tek oluk
3. Çömlek :
Yükseklik : 15 cm., Ağız çapı : 10 cm.
El yapımı, koyu kahve renkli.
4. Kısa boyunlu kap :
Yükseklik : 18 cm., Ağız çapı : 6 cm. (kırık)
El yapımı ve koyu gri renkli.

(*) Yard. Doç. Altan Çilingiroğlu, Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi.

5. Derin kâse :
Yükseklik : 14.2 cm., Ağız çapı : 9 cm.
Çark yapımı, siyah renkli.
6. Kâse :
Yükseklik : 8 cm., Ağız çapı : 13.6 cm.
Çark yapımı ve kahve renkli.
7. Keskin profilli kâse :
Yükseklik : 6 cm., Ağız çapı : 11 cm.
Çark yapımı ve koyu gri renkli.
8. Çömlek :
Yükseklik : 16.5 cm., Ağız çapı : 13.5 cm.
Çark yapımı ve siyah renkli.
9. Çift-kulplu çömlek :
Yükseklik : 17 cm., Ağız çapı : 10.5 cm.
Çark yapımı, siyah renkli. Kabın altında üç adet düğme şekilli kaide.
10. Yonca ağızlı testicik :
Yükseklik : 12 cm., Ağız çapı : 4.5 cm.
Çark yapımı, koyu kahve renkli.
11. Çömlek :
Yükseklik : 14 cm., Ağız çapı : 8.5 cm.
Çark yapımı ve koyu kahve renkli.
12. Yivli kap :
Yükseklik : 16 cm., Ağız çapı : 14 cm.
Çark yapımı ve koyu gri renkli. Omuzda iki adet yiv, alt yiv üzerinde üç adet düğme bezeme.
13. Kısa boyunlu, tutamaklı kap :
Yükseklik : 17.5 cm., Ağız çapı : 8.5 cm.
Çark yapımı ve koyu kahve renklidir. Omuzda iki tutamak vardır.
14. Derin kâse :
Yükseklik : 14 cm., Ağız çapı : 12 cm.
Çark yapımı ve koyu kırmızıdır.

Ernis köyünde mezarlarda bulunan ve bazı örneklerini gördüğümüz keramikler genelde derin ve yayvan kâseler, iki tutamaklı kaplar ve basit çömleklerden oluşmaktadır. Genellikle kum katkılı olan keramiklerin

renkleri siyah, koyu kahve, koyu kırmızı ve koyu gridir. Çok iyi pişmemiş olan keramiklerin çoğu çarkta yapılmıştır ve sadece bazılarında perdah vardır.

Sunduğumuz keramiklerin çıkış yeri olarak gösterdiğimiz Ernis yöreleri, özellikle M. Ö. 3. binin ikinci yarısına tarihlenen Erken Transkafkasya II geleneğindeki keramikleri ile ünlüdür. İncelediğimiz keramikler gerek form gerekse kalite açısından, iyi perdahlanmış koyu yüzülü ve genellikle çizi bezemeyi içeren Erken Transkafkasya II keramiğinden farklıdır.

Ernis ve Alacahan mezarlarından Urartu dönemine tarihlenen keramiklerin de elde edildiği yapılan kazılarla kanıtlanmıştır. Ancak sunduğumuz örneklerin hiç birisinde, M. Ö. I. bine tarihlenen Urartu çanak-çömleğinin karakteristik özelliklerini gözlemek mümkün değildir.

Çevre kültürle yapılacak bir kıyaslama incelediğimiz kapların çok yakın benzerlerinin Geoy Tepe ve Hasanlu'nun ikinci bin katları başta olmak üzere kuzeybatı İran'da bulunabileceğini gösterecektir.

Geoy Tepe'den vereceğimiz birkaç örnek bu benzerliği yeterince vurgulayacaktır.

Geoy Tepe'den elde edilen benzer örnekler bu yerleşme yerinin D, C ve B evrelerinde bulunmuştur. Sözü edilen yerleşme yerinin bu evreleri ve diğer benzer örneklerin çıktığı Hasanlu yerleşme yerinin VI ve V. katları M. Ö. ikinci bini bütünüyle kapsayan evreleridir.

Bildirimizde sözünü ettiğimiz keramikler Ernis civarındaki mezarlardan elde edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ernis ve Alacahan yöreleri Van bölgesinin erken devirleri için önemli bilgiler veren mezarları ile ünlüdür.

Ernis yöresinde yapılan bilimsel kazılar, burada yapım yöntemi açısından iki tür mezarın varlığını kanıtlamıştır. Küçük bir dromosu olan ve boyut olarak diğerlerinden büyük olan mezarlar daha çok Alacahan ile bir Urartu kalesi olan Keçikıran arasında yer alır.

Diğer tür mezarlar ise toprağa açılan bir çukur içine, düzensiz taşlarla yapılan dörtgen planlı olanlardır. Mezarı oluşturan yan duvarlar içe doğru eğim yaparak yükselirler. Böylece üste doğru daralan mezar üstü açıklığı yassı taş bir plaka ile örtülebilmektedir. Bazı durumlarda mezarın girişinde bir kaç basamaklı bir merdiven de vardır.

Sözü edilen mezarlardan elde edilen çanak-çömlekler, mezarların kullanıldıkları devirler ile ilgili bilgiler verebilmektedir. Konuyla ilgili ya-

yınlarda Ernis mezarlarında birden fazla evrenin varolduğu ve yoğun olarak bilinen Erken Transkafkasya II ve Urartu keramiklerinin aynı mezarlardan çıktığı bilinmektedir.

Erken Transkafkasya II keramiğinin M.Ö. 3. binin ikinci yarısına tarihlendiği ve Urartu keramiklerinin varlığı dikkate alındığında mezarların 3. binden 1. bine kadar kullanıldığı söylenebilir.

Erken Transkafkasya eserleri ile Urartu arasında bin yıllık bir zaman farkı vardır. Bu durumda Erken Transkafkasya evresi içinde üçüncü binin sonuna kadar kullanılan mezarların, uzun bir süre terkedilerek tekrar birinci binde kullanıldığını önermek doğal olmayabilir. Aynı mezarların ayrı halklar tarafından kullanılması Yakın-Doğu'da çok sık rastlanan bir olay değildir. İnancımıza göre, üçüncü binde ve birinci binde Van yöresi halkı tarafından yoğun olarak kullanılan bu mezarlar, ikinci binde, çevredeki karışıklıklar ve göç dalgaları nedeniyle azalma gösteren nüfusa orantılı olarak daha az kullanılmışlardır. Örneklerini verdiğimiz keramikler olasılıkla bu döneme ait buluntulardır.

Bu durumda Ernis ve Alacahan civarındaki mezarlar Van bölgesinin yerli halkı olan insanlar tarafından sürekli olarak kullanılmışlardır. Bu toplulukların Urartu kültürünün yaratılmalarında da önemli payları olmalıdır.

Ernis'te varlığı saptanan ve ikinci binde kullanıldığını sandığımız mezarlarla yakın paralellikleri olan mezarlar, elde edilen keramik buluntularla da yakın benzerliğini vurguladığımız Geoy Tepe'de bulunmuştur. Tepenin güney bölümünde yeralan ve Geoy Tepe'nin ikinci binin ikinci yarısına tarihlenen B evresindeki K mezarı dörtgen bir plana sahiptir. Duvarlar düzeltilmemiş küçük taşlardan yapılmıştır. Duvarlar aynen Ernis mezarlarında olduğu gibi, yukarı doğru bir eğim yaparak yükselirler. Mezarın üzeri yine yassı taş bir plaka ile örtülmüştür. Mezar içindeki farklı seviyelerde, farklı devirlerde yapılan 12 gömüt ele geçmiştir. Ölülerin ikinci binin farklı dönemlerinde gömüldüklerini ölülerin yanlarına konan, dönemleri için karakteristik özelliklere sahip olan keramikler de kanıtlamaktadır.

Sunmaya çalıştığımız arkeolojik veriler, örneklerini verdiğimiz keramiklerin Van Gölü havzasında yaşayan bir halkın M. Ö. ikinci bin içindeki üretimleri olduğunu göstermektedir. Van Bölgesinin ikinci bindeki politik yapısına bağlı olarak güçlü bir örgütlenmeye sahip olmayan bu halk, kültürel gelişmesini büyük oranda kuzeybatı İran ile içiçe yap-

mıştır. Bu kültür beraberliği ikinci bin boyalı çanak çömleğinde varolduğu gibi tek renkli keramiklerde ve mezar yapım tekniğinde de söz konusudur.

Van yöresinde yapılacak ikinci bin kültürünü de içeren bir höyük kazısı önerdiğimiz konulara açıklık getirecek tek yoldur. İlerki yıllarda yapılacak bilimsel kazılar ve araştırmalar Van Gölü kültürünün kuzey-batı İran Urmiye kültüründen soyutlanamayacağını ve bu iki göl havzasının kültürlerinin gelişiminde önemli paralelliklerin varolduğunu gösterirse bu durumu yadırgamamalıyız.

NAİRİ - HUBUSKİA ÜLKESİ ARAŞTIRMALARI

Oktaý BELLİ*

Assur krallığına ait çiviyazılı belgeler, M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan topluluklar hakkında bilgi vermektedir. Örneğin Assur kralı I. Salmanassar'ın (M.Ö. 1274-1245) bir yazıtında, krallığının ilk yıllarında Assur krallığına karşı harekete geçmiş oldukları belirtilen ülkeler arasında ilk kez **Uruatri** adı karşımıza çıkmaktadır¹. I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta'ya (M.Ö. 1244-1208) ait çiviyazılı metinlerde ise, Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki toplulukların yaşadığı bölgeye **Nairi Ülkeleri** adı verilmiştir². Kolektif bir terim olan **Nairi**, yaklaşık olarak 1 yüzyıl boyunca «dağlık bölge» anlamında kullanılan **Uruatri** teriminin yerini almıştır. Assur kralı I. Tiglatpileser (M.Ö. 1114-1076), Assur-bel-kala (M.Ö. 1074-1057) ve II. Adad-Ninari (M.Ö. 911-891) dönemine ait yazıtlarda **Uruatri** ve **Nairi** terimleri birlikte kullanılmasına karşın, birbirlerinden ayrı ve bağımsız

(*) Doç. Dr. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

- (1) D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, (ARAB)*, 1926, no. 112, 114, 117.; I. M. Diakonov, «Assiro - vavilonskie istočniki po istorii Urartu», *Vestnik Drevnei Istorii (VDI)*, 2, 1951, 357 vdd.; G. A. Melikisvili, *Nairi - Urartu*, 1954, 20 vd.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 24 vd, 41 - 47, harita I.; B. B. Piotrovskii, *Urartu (Mundi)*, 1969, 45.
- (2) D. D. Luckenbill, *ARAB I*, 1926, no. 142, 144, 152, 155.; M. Streck, «Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch - assyrischen Keilschriften», *Zeitschrift für Assyriologie (ZA)*, 13, 1898, 57 vd.; I. M. Diakonov, *VDI* 2, 1951, 267.; G. A. Melikisvili, *Nairi - Urartu*, 1954, 13 vd.; G. A. Melikisvili, «Assyria i 'strani Nairi' na rubezhe XII - XI v do ne», *VDI*, 2/84, 1963, 116 vd.; E. Weidner, «Die Inschriften Tukulti - Ninurtas I und seiner Nachfolger», *Archiv für Orientforschung*, 12, 1959, 11 vd.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 18 vd.; B. B. Piotrovskii, *Urartu (Mundi)*, 1969, 45 vd.; M. T. Tarhan, *M. Ö. XIII. Yüzyılda «Uruatri» ve «Nairi» Konfederasyonları (UNK)*, 85 vd, (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1978).; M. T. Tarhan, «Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri - Lapturi Hakkında Yeni Görüşler», *Anadolu Araştırmaları Dergisi (An Ar)*, 8, 1980, 70 vd.

iki ünite şeklinde görülürler³. II. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 890-884) döneminde ise, **Nairi** terimi yalnız kullanılmıştır⁴. II. Assur-nasirpal'in (M.Ö. 883-859) yazıtlarında ise **Nairi** ve **Uruatri** terimleri artık eş anlamda kullanılmıştır; bu iki terimin eş anlamda kullanılması, **Nairi** ve **Uruatri**'nin örgütlenerek Birleşik Krallığa doğru gittiği şeklinde yorumlanmaktadır⁵. Ancak M.Ö. 9. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra politik üstünlüğün yavaş yavaş «Urartu Konfederasyonu»nun eline geçtiğini, kral Aramu, Lutipri ve oğlu Sarduri önderliğinde **Sugunia**, **Arzaskun** ve **Tuspa** (Van Kalesi) gibi Urartu başkentlerinin kurulduğunu, Assur kralı III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824) yazıtlarından öğrenmekteyiz⁶.

Assur kralı I. Tiglatpileser döneminde doruk noktasına ulaşan «**Nairi Konfederasyonu**»nun gücü gittikçe azalmaya başlamış ve **Hubuskia** bölgesi ile birlikte anılmaya başlanmıştır⁷.

Hubuskia adı bağımsız olarak ilk kez M.Ö. 9. yüzyılın başlarında Assur kralı II. Assur-nasirpal'in (M.Ö. 883-859) yıllıklarında karşımıza çıkar⁸. Aynı kralın yıllıklarında, M.Ö. 879 yılında kraliyet sarayının 10 gün süren görkemli açılış şöleninde, diğer konuklar arasında **Hubuskia**'dan gelenler de yer almaktadır⁹. III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), 858 ve 856 yıllarında Urartu'ya karşı düzenlediği iki seferinde, **Hubuskia** yöneticisi **Kakia**'yı **Nairi** kralı olarak belirtir¹⁰. Yine III. Salmanassar saltanatının 30. ve 31. yıllarında (M.Ö. 829 ve 828), ordularının başkomutanı **Daian** Assur'u **Hubuskia** ülkesine sefere göndererek, **Hubuskia**'lı **Data (na)**'dan vergi almaktadır¹¹. **Dada** adı, III. Salmanassar'ın ardılı olan V. Sam-

- (3) G. A. Melikisvili, *Nairi - Urartu*, 1954, 13 vd.; G. A. Melikisvili, *VDI*, 2/84, 1963, 117 vdd, 123 vd.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, 1966, 7.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 32 vd, 76, 79.; M. T. Tarhan, *UNK*, 79 vd.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 100 vd, lev. I.
- (4) M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, lev. I.
- (5) M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 76.; M. T. Tarhan, *UNK*, 79.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 99 vdd.
- (6) M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 78 vd.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 83 vdd.
- (7) M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 76.
- (8) M. Streck, *ZA*, 14, 1899, 153 vdd.; D. D. Luckenbill, *ARAB*, I, no. 441, 457.; A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, 2, 1976, no. 545, 565.
- (9) D. J. Wiseman, «A new Stela of Assur-nasir-pal II», *Iraq*, 14, 1952, 24 vd, 32, 35.; M. Salvini, «Die Ausdehnung urartus nach Osten», *Academy of Science of Armenian SSR, Institute of Arts*, 1978, 3.
- (10) M. Streck, *ZA*, 14, 1899, 154 vd.; D. D. Luckenbill, *ARAB*, I, no. 598, 607.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, 1966, 7.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 36 vdd.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 102.
- (11) M. Streck, *ZA*, 14, 1899, 155.; D. D. Luckenbill, *ARAB*, I, no. 587.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 38 vd, 76.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 89, not. 75, 103.

si-Adad'ın (M.Ö. 823-811) yıllıklarında, **Dadi** olarak karşımıza çıkar¹². II. Sargon (M.Ö. 722-705), M.Ö. 714 yılında Urartu krallığı ile bağdaşık-larına karşı düzenlediği ünlü 8. seferinde, Nairi kralı **Ianzu**'dan **Hubuskia**'nın krali kentinde vergi almaktadır¹³. Assarhaddon (M.Ö. 680-669) ve Assurbanipal (M.Ö. 668-627) dönemlerinde ise, **Hubuskia** ülkesi ile ilgili bazı sınır olaylarından söz edilmektedir¹⁴.

Assur krallığının vermiş olduğu bir isim olan **Hubuskia**, yaklaşık olarak M.Ö. 9. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın son çeyreğine değin Assur kaynaklarında geçmektedir. Urartu krallığının ise bu bölgeyi hangi isimle adlandırdıkları şimdilik kesin olarak bilinmemektedir. Güneyde Assur krallığı ile Urartu krallığı arasında tampon bir bölge durumunda olan **Hubuskia** ülkesinin, 9. yüzyılın başlarında Nairi Konfederasyonuna bağlı olmayan bağımsız bir ülke olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. Nitekim Urartu tarihi boyunca, eponim listelerde Assur krallığının Nairi ile direkt olarak yaptığı bir savaştan söz edilmemesine karşın, ayrı politik ünite olarak kabul edilen diğer ülkeler gibi Urartu ve **Hubuskia** üzerine yapılan askeri seferlerden sık sık söz edilmektedir. Bu nedenle **Nairi**'nin «devlet bütünlüğü» olarak değil, coğrafi ve yönetim anlayışını yansıtmaya yönünden, yönetilen bütünlerle birlikte yer aldığı anlaşılmaktadır¹⁶.

Hubuskia ülkesi, önemli coğrafi konumunun yanı sıra, sahip olduğu zengin maden yatakları açısından da hem Assur, hem de Urartu krallığı için hayati önem taşımıştır. Assur krallığı her ne kadar M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu ülkeye yaptığı yağma seferleri ile vergi almasına karşın, durumun daha sonra Urartu krallığının lehine değiştiği de bir gerçektir. Örneğin Urartu kralı İspuini (M.Ö. 830-810) ve daha sonra oğlu Menua ile birlikte yürüttükleri ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 820-810), **Hubuskia** ülkesinin Urartu krallığının denetimi altına girmiş olduğunu, Urmiye Gölünün güneybatısında bulunan bu iki krala ait çok sayıdaki çivi yazılı belge doğrulamaktadır¹⁷.

(12) M. Streck, *ZA*, 14, 1899, 155.; D.D. Luckenbill, *ARAB*, I, no. 718.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, 1966, 10.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 38, 76.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 103.

(13) F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitieme campagne de Sargon II*, 1912, str. 306-308.

(14) M. Streck, *ZA*, 14, 1899, 155, 157.

(15) M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 102.

(16) G. A. Melikisvili, *Nairi - Urartu*, 1954, 13 vdd.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 79.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, 1966, 7.; M. T. Tarhan, *UNK*, 80.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 101 vd.

(17) F. W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, *AFO*, 1955-1957, no. 17, 24.; G. A. Melikisvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, 1960, no. 24, 29.; M. N. van Loon, *Journal Near East Studies*, 34/3, 1975, 204 vdd.; M. Salvini, *Academy of Science of Armenian SSR, Institute of Arts*, 1978, 6 vdd.

Dilbilimcilerin kabul ettiği gibi, **Hubuskia** ülkesi yöneticilerinden (**Kaki (a)** ve **Data (na)** / **Dadi**, tipik Hurri isimleridir¹⁸. **Hubuskia** ülkesinin Hurri adları taşıyan kralların buyruğunda örgütlenmesi, Assur, Nairi ve Urartu krallığının erken dönem tarihi için çok büyük bir önem taşır. Ayrıca etnik olarak Hurri kökenli boy ve budunların Van Gölünün güneyindeki dağlık bölgede politik etkinliklerini sürdürmüş olduklarını, günümüze değin varlığını koruyan çok sayıda yerleşim merkezine ait mimari kalıntılar da doğrulamaktadır.

Araştırmacıların büyük bir kısmı **Hubuskia** ülkesini Van Gölünün güneyinde Dicle ırmağını besleyen Bohtan su çevresine yerleştirmektedir¹⁹. **M. Streck**, **Hubuskia**'yı Dicle ile Büyük Zap ırmağı arasında²⁰, **C. F. Lehmann-Haupt** ise, bu bölgenin doğuda Urmiye Gölüne dek uzandığını ileri sürmüştür²¹. **J. Read** ise **Hubuskia**'yı, Urmiye Gölünün güneybatısında «Uşnu - Rowanduz - Pizdar - Mahabad» dörtgeni içine yerleştirmiştir²². Ancak Assur kralı III. Salmanassar (M. Ö. 858-824), saltanatının 30. yılını kapsayan bölümde Büyük Zap (=IDzaba elü) suyunu belirtmekle, **Hubuskia**'nın coğrafi konumu için oldukça değerli ipuçları vermektedir:

«.....saltanatımın 30. yılında, Kalhu'da bulunduğum zaman, turtanu Daian Assur'u, büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında sefere gönderdim. Zap ırmağını geçti, Hubuskialılar'ın kentlerine geldi. Hubuskia'lı Datana'dan tribut aldım.....»²³.

Bugüne değin kaynak analizi ile **Hubuskia** ülkesinin coğrafi konumu ortaya çıkarılmak istenmişse de, bölgede herhangi bir yüzey araştır-

- (18) A. Goetze, *Hethiter, Hurriter und Assyrier*, 1936, 104.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 76.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 103.
- (19) Kırş., G. A. Melikisvili, *Nairi - Urartu*, 1954, 193.; G. A. Melikisvili, *UKN*, 16.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, 1966, 7.; B. B. Piotrovskii, *Il Regno di Van*, 1966, 75.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, harita III - IV.; F. I. Martirosov, «Nairi - Hubuskia», *Istoriko - Filologiceskij Zurnal*, 2, 1972, 214 vd.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 89, not. 75.
- (20) *ZA*, 14, 1898, 156.
- (21) *Orientalische Studien, Fritz Hommel - Festschrift*, 1917, 150.; *Armeen einst und Jetzt*, II, 1926, 310.
- (22) «Hasanlu, Gilzanu und Related Considerations», *Archaeologische Mitteilungen aus Iran N. F.*, 12, 1979, 178 vd.
- (23) A. H. Layard, *Inscriptions in the Cuneiform Character, from Assyrian Monuments*, 1851, lev. 87 - 98.; E. Michel, *Welt des Orients II*, 1955 - 1956, 137 vdd, 221 vdd.; D. D. Luckenbill, *ARAB*, I, no. 555 vdd.; I. M. Diakonov, *VDI*, 2, 1951, no. 28.; M. Salvini, *Nairi e Uruatri*, 1967, 38, not. 11, 72, not. 1.; M. T. Tarhan, *An Ar*, 8, 1980, 89, 75.

ması yapılmamıştır. 5 yıldan beri Van Gölünün güneyindeki dağlık bölgede yaptığımız yüzey araştırması sonucunda, arazide saptadığımız mimari kalıntıların yayılım alanına göre **Hubuskia** ülkesinin sınırlarını ortaya çıkarmaya çalıştık. Türkiye sınırları içinde elde ettiğimiz verilerin sonuçlarına göre **Hubuskia** ülkesinin sınırları; batıda Pervari (Siirt), güneyde Türk-Irak sınırı, kuzeyde Van'ın (**Tuspa**) 64 km. güneyi, doğuda da Yukarı (Küçük) Zap suyu çevresine değin uzanmaktadır. Türkiye toprakları dışında kalan kuzeybatı İran ve Irak toprakları içinde ise araştırma yapma olanağına sahip olamadığımızdan, bu topraklarda **Hubuskia** bölgesine ait herhangi bir mimari kalıntının olup olmadığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz.

Doğu Anadolu yüksek yaylalarını güneyden kuşatan güneydoğu Toroslar, kuzeyde Muş-Van kapalı havzalarından, güneyde ise Diyarbakır-Siirt platolarından önemli farklılıklar gösterir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve güneydoğu Torosların dış yayını oluşturan bu yüksek ve sık kıvrımlı dağlar, kuzeyde Van Gölü havzası ile güneyde Mezopotamya arasında doğal bir duvar gibi yükselir. Bölgenin büyük bir kısmının eskiden sık bitki topluluğu ile kaplı olmasının yanı sıra, kışın da en az 6 ay karlarla kaplı olması, ulaşım sisteminin gelişmesini zorlaştırmıştır²⁴. Ancak tüm olumsuz topografik ve iklimsel özelliklere karşın, bu bölgeye açılan ulaşım ağı, diğer bölgelere açılan ulaşım ağından çok daha fazla gelişmiştir. Çünkü bölgedeki ulaşım sistemi, metalurjinin gelişimi ile ilgili olduğundan, Urartu krallığı için hayati önem de taşımıştır. Nitekim doğal geçit ve vadilerden geçen yolların, eskiçağdan günümüze değin çok büyük bir değişikliğe uğramadan sürekli olarak kullanılagelmesinde, bölgede yapılan zengin demir ve bakır üretiminin büyük etkisi olmuştur.

Urartu krallığının merkezi bölgesinden güneyde **Nairi-Hubuskia** ve Assur ülkesine 6 ayrı yol inmektedir :

- 1 — **Van - Bitlis - Siirt - Diyarbakır - Kuzey Suriye Ticaret ve Maden Yolu.**
- 2 — **Van - Kotum - Hizan - Simos Maden Yolu.**
- 3 — **Van - Müküs Maden Yolu (Resim : 1).**
- 4 — **Van - Havasor - Çatak - Narlı Maden Yolu (Resim : 2).**
- 5 — **Van - Kasrik - Hakkari - Beytülşebab - Kuzey Irak Yolu (Resim : 3).**
- 6 — **Van - Havasor - Hoşap - Başkale - Yüksekova - Kelışın Ordu Yolu (Resim : 4).**

(24) O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi), 1977, 6, 139 vdd.

(25) O. Belli, «Alınunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi», *An Ar*, 8, 1980, 117 vd.

Van Gölünün güneyindeki yüksek dağlık bölgede, oldukça geniş bir alana yayılan ve günümüze değin herhangi bir yıkıma uğramadan varlığını koruyabilen yüzlerce yerleşim merkezine ait mimari kalıntı bulunmaktadır. Saptadığımız yüzlerce yapı kalıntısının özgül niteliği, dışyüzleri kabaca düzeltilerek büyük taşlardan yapılan yapıların tekdüze ve anıtsal oluşudur. Tümüyle taştan yapılan, kerpiç malzemenin ve taş duvarlar arasında ahşap hatılların hiç kullanılmadığı yapı duvarlarının günümüze dek büyük bir yıkıma uğramadan sağlam olarak kalmasında, yapı gereci olarak kullanılan taşların çok büyük olmasının yanı sıra, ulaşımına olanak vermeyen engebeli arazinin elverişsiz topografik yapısı da etkili olmuştur.

Bölgedeki maden kaynaklarının bol ve çeşitli olması, tunç ve özellikle demirden yapılmış yetkin el araç ve gereçlerinin anıtsal yapılarda kullanılan büyük taşların işlenmesini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Nitekim taşların işleniş biçimi ile duvar örgüsünün tüm bölgede hemen hemen benzer teknikte yapılmış olması, elde edilen demir araç ve gereğin türü ile teknik yeteneklerin gelişimine dayanmaktadır.

Birbirinin benzeri olan ve aynı teknikte inşa edilen mimari kalıntıların yayılım alanı; doğuda Başkale ilçesinin 12 km. güneyinde «Soran ören yeri» ve «Küçük - Yukarı Zap Suyu», kuzeyde Van ilinin 64 km. güneyinde «Bacirge yerleşim merkezi», batıda «Pervari», güneyde de Beytülşebab'ın güneyinde «Faraşın Çayı vadisi» boyunca Türk - Irak sınırına dek uzanmaktadır.

Bölgedeki mimari kalıntılar güneyde Mezopotamya, kuzeyde ise Urartu krallığının mimarlık anıtları ile gerek plan, gerekse inşa tekniği açısından önemli farklılıklar gösterir. Özellikle kaba olarak işlenen ve tonlarca ağırlıktaki taşlarla inşa edilen Dirhelerin (Dev Evleri) büyük bir kısmının erken döneme ait oldukları sanılmaktadır. Dirhelerde kullanılan tonlarca ağırlıktaki taşlar, üzerindeki çiviyazısı ile Urartu krallığının en erken yapısını oluşturan Van kalesinin (Tuspa) kuzeybatı ucundaki anıtsal **Sardur Burcu** (Madır Burcu) yapısının 8-10 ton ağırlığındaki taşları ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. **Hubuskia** bölgesinin M. Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Urartu krallığının egemenliği altına girmesinden sonra ise, ekonomik ve askeri amaçla büyük yerleşim merkezlerinin kurulduğu sanılmaktadır. Bu tür yapılarda kullanılan taşların ise normal boyutlara ulaştığı ve erken döneme ait yapılardaki taşlara kıyasla daha iyi işlenmiş olduğu gözlenmektedir.

Arazinin sarp ve engebeli olması nedeniyle bölgedeki yerleşim merkezleri oldukça geniş bir alana yayılmasına karşın, dağınık ve seyrekler. Yerleşim merkezlerindeki yapısal etkinlik gereksinmeye göre düzenlen-

miş ve hiçbir zaman türdeş bir görüş noktasından gidilerek gerçekleştirilmediği anlaşılmıştır. Yerleşmelerin çoğu, doğal bir büyüme sonucu oluşmuş mülklerin gelişigüzel yığılmasını canlı bir şekilde yansıtır. Bu yüzden toplu bir planlamadan söz edilemez. Ancak taş ocaklarından taşların çıkarılması, taşınması ve yapıların inşaatını gerektiren birleşik organizasyona karşı duyulan gereksinme, oldukça yaygın ve ciddi bir tehlikenin ise, toplulukların kendi aralarında otlak, mera, hayvan ve zengin madenler yüzünden sık sık yaptıkları kavgalardan çok, güneyde asıl düşman olan Assur krallığının yaptığı yoğun yağma seferleri olduğu kuşkusuzdur (Resim : 5-6).

Bölgedeki mimari kalıntılar genellikle «zengin maden yatakları» ve «metalurjik atölyelerin çevresinde», «su kaynaklarında, «gedik» ve «geçitlerde», «yol kavşaklarında», «vadilerde», «dağ yamaçlarında» ve «geniş dağ düzlüklerinde» bulunmaktadır (Resim : 7-8).

Batıda Pervari'den (Siirt) doğuda Türk - İran sınırına dek yaklaşık 170 km. kuzeyde Van Gölü kıyısından güneyde Beytülşebab ve Türk - Irak sınırına dek 140 km. lik bir alanda sürdürdüğümüz çalışmalar, yaklaşık olarak 23.000 kilometrekarelik bir bölgeyi kapsamaktadır. Bu dağlık ve geniş alanda saptadığımız mimarlık anıtlarını 3 ana bölümde toplayabiliriz :

1 — Kaleler.

2 — Yayla Kentleri.

3 — Dirheler (Dev Evleri).

1 — Kaleler : Stratejik konumları ve işlevleri yüzünden Yayla Kentleri ve Dirheler'den ayrılırlar. Bölgedeki kaleler, Yayla Kentlerine ve Dirheler'e kıyasla daha azdır. Eski yollar üzerinde gedik ve geçitleri denetim altında tutan, ticareti ve her türlü güvenliği sağlayan, maden ve diğer doğal zenginlikleri koruyan, yerleşim merkezlerindeki yönetimi sağlayan ve genellikle sınırları güçlendiren kaleler, ya yerleşim merkezlerinin içinde, ya da fazla yüksek olmayan kayalıklar üzerinde kurulmuşlardır. Kalelerin mimari yönünden ayrımlı bir özelliği yoksa da, konumları ve işlevleri yönünden Dirhe ve Yerleşim Merkezlerindeki yapılardan ayrılırlar. Kurulduğu tepenin topografik özelliklerine uyan kalelerin planı, dik açılı küçük bir şatoyu andırmaktadır. Bugüne değin saptanan kalelerde, kurtin ve bastiyon çıkıntılarının olup olmadığı anlaşılamamıştır. Düzeltilmiş ana kayalıklar üzerinde yükselen kale duvarları, köşe taşlarının düzgünlüğü ve dar rızalitleri ile dikkati çeker. Ancak kyklopi taşlardan inşa edilen Dirhe ve yayla kentlerindeki yapılara kıyasla daha küçük taşlardan inşa edilmişlerdir.

2 — **Yayla Kentleri** : Çok sayıda yapı kalıntısının bir arada bulunması ile oluşan yayla kentleri, arazinin engebeli topografik yapısı nedeniyle, oldukça dağınık olarak karşımıza çıkan Kale ve Dirheler'den ayrılırlar. Bu tür yerleşim merkezleri genellikle yaylalarda, yayvan dağ yamaçlarında, su kaynaklarında, dağ düzlüklerinde, eski yollar üzerinde ve vadilerde bulunmaktadır (Resim : 9-10).

Sürekli bir yerleşimi gösteren yayla kentlerine uzaktan bakıldığında, asıl yerleşim merkezinin çevresinde adacıklar halinde bulunan yerleşim birimleri sanki birer mahalleyi, konutlar arasındaki boşluklar da cadde ve sokakları yansıtmaktadır. Deniz düzeyinden ortalama 2250 - 2650 metre yükseklikte kurulan yerleşim merkezlerinin kyklopiik taşlardan örülmüş yapı duvarlarının anıtsal görünümü, bunların gerçek anlamda birer yayla kenti olduğunu göstermektedir. Belirli bir plan göstermeseler de, ya birbirine bitişik ve aynı doğrultuda, ya da elips biçimi alacak şekilde sıralanan yerleşim birimleri, kurulduğu arazinin uygun olarak geniş bir alana yayılmaktadır. Günümüzde bölgeye yaz aylarında güncyden gelen ve mevsimlik olarak yerleşen yarı-göçebe toplulukların, büyük kıl çadırlardan oluşan ve «Zoma» olarak tanımlanan yaz yaylaklarının yerleşim planı ile yayla kentlerinin yerleşim planı arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.

Yayla kentlerinin en ilginç özelliği, çevresinin sur duvarı ile çevrilmemiş olmasıdır. Çünkü geçit vermeyen derin vadiler ile yüksek dağlar ve engebeli arazi, savunma yönünden doğal bir üstünlük sağladığından, sur duvarlarının yapımına gerek duyulmamıştır. Genellikle ev ve eklen-tilerinden oluşan yerleşim merkezlerindeki yapıların yan yana gelen kalın ve yüksek taş duvarları, aynı zamanda sur görevini görmüş olmalıdır (Resim : 11).

3. — **Dirheler (Dev Evleri)** : Bölgedeki anıtsal mimari kalıntılar, yöre halkı tarafından «Dev Evi» olarak adlandırılmaktadır. Yöresel deyimle «Dirhe» olarak tanımlanan Dev Evlerinin ayırtkan özelliği, büyük taşlardan inşa edilen ve tek başına duran dörtgen planlı bir yapı oluşudur. Bu tür yapılara Dev Evi adının verilmesinin nedeni, bölge halkında yaygın olan inanca göre, eskiden bölgede devlerin yaşamış olduğu ve bu anıtsal yapıların inşasında kullanılan büyük taşları ancak devlerin kaldırabileceği kanısıdır (Resim : 12-13).

Dirheler arazinin engebeli topografik yapısına uygun biçimde, birbirine yakın bir ya da birkaç tane olarak bir arada bulunabilmektedir. Dirheler'in inşasında kullanılan ve ortalama 6-9 ton ağırlığında olan kabaca işlenmiş iri taşlar, Kale ve Yayla Kentlerindeki yapıların taşlarından çok daha büyüktür. Genellikle 4x4 metre boyutlarında kare plan gös-

teren ve 1.20 m. - 1.70 m. kalınlığındaki duvarları ile anıtsal bir kule görünümünü kazanan Dirheler, bölgedeki mimarlık anıtlarının özgül yapı biçimini oluşturmaktadır. Bu yapılar genellikle madencilik merkezlerinde, su kaynaklarında, göletlerin çevresinde, yaylalarda, gedik ve geçitlerde, Kale ve Yayla Kentlerinin çevresinde bulunmaktadır. Bulundukları yerler göz önüne alınırsa, maden yataklarını, metalurjik atölyeleri ve diğer doğal zenginlikleri ile su kaynakları ve göletleri koruyan, Kale ve Yayla Kentlerine gözcülük eden, ticareti denetim altında tutan, geçit yollarını, yayla ve otlakları savunmaya yarayan bir sistemin ön karakolları oldukları anlaşılmaktadır. İnşa tekniklerindeki benzerlik, anıtsallık ve düzenlilik, bu yapıların ancak sıkı düzenli bir devlet yönetimi tarafından yapılabileceğini göstermektedir (Resim : 14).

Nairi - Hubuskia olarak tanımladığımız Van Gölünün güneyindeki dağlık bölge, oldukça zengin maden yataklarına sahiptir. Bölgedeki zengin maden yatakları, Nairi Konfederasyonundan birleşik ve daha sonra merkezi yönetime geçen Urartu krallığının M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Van ovasında kurulup gelişmesinde çok büyük etkisi olmuştur. Ayrıca M.Ö. 13. yüzyıldan beri Assur krallığının bölgeye düzenlediği sayısız yağma seferinin ana nedenini de, bölgede üretilen zengin madenler oluşturur.

KYME'DE BULUNAN ÜÇ YENİ DEKRET

Hasan MALAY*

Önemli bir Aiolis merkezi olan Kymenin kazılar açısından gerçekten şanssız bir merkez olduğunu söylemek, sanırım yanlış olmayacaktır. Antik kentin, değişik tarihlerde, değişik araştırmacılar tarafından ve kısa sürelerle kazıldığına tanık olmaktadır. Hemen burada yeniden başlatılmış olan Kyme kazılarının sürekli olması dileğimizi ve kentin, hızla yayılan sanayiın tehdidi altında bulunduğu gerçeğini hatırlatmak isteriz.

Bu kısa konuşmamızda, 1979 ve 1981 yıllarında Kyme'de kazılar yapan İzmir Müzesi eski müdürlerinden Sayın Hasan Tahsin Uçankuş tarafından ortaya çıkarılan 165 satırlık bir Grekçe yazıt üzerindeki çalışmalarımızın sonuçlarını iletmeğe çalışacağız. Burada, yeniden, eser üzerinde çalışmaya olanak sağlayan Sayın Uçankuş'a ve bu konuda bilimsel katkılar sağlayan değerli meslekdaşlarımıza teşekkür etmek isterim.

Bilindiği gibi, G. Bean, birkaç yıl önce *Belleten*'de (1966, C. XXX, s. 528 - 37) Kyme'de bulunan ve mermer bir blok'un iki yüzüne kazılmış olan uzun bir yazıt yayınlamıştı. Beş dekretten oluşan bu yazıtta, Kyme şehrine büyük iyilikler yapan Arkhippe adındaki bir kadın onurlandırılmaktaydı. Adı geçen yazıt, değişik meslekdaşlarımız tarafından defalarca ele alınmış ve birkaç kez yayınlanmıştı.

Yeniden Kyme kazılarına dönelim: Sayın Uçankuş, 1979 yılı kazılarına, yukarıda sözünü ettiğimiz, G. Bean tarafından yayınlanan yazıtın çıkarıldığı noktada başladı. Gerçekten de, kazının ilk günlerinde, önceki blok'un simetriği durumunda olan ve *in situ* olarak bulunan elimizdeki yazıtlı blok ortaya çıkarıldı. Bu yazıt da diğeri gibi, aynı kadını onurlandıran üç dekret içermekteydi.

1981 yılı kazılarında, mermerle döşeli zemine ulaşıldığında açıkça görüldü ki, Arkhippe'yi onurlandıran sekiz adet dekreti içeren bu iki blok, bir «giriş» in iki tarafına yerleştirilmişlerdi. Nitekim, her iki bloğun yan kısımlarında görülen mil izleri ve zemindeki mil yatakları bu iki

(*) Hasan Malay, Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi.

blok arasındaki bir kapı'nın kanıtları idi. Kazılar henüz tamamlanmadığı için, kapının ait olduğu yapının mahiyeti hakkında birşey söylemek şimdilik güçtür. Hernekadar, dekretlerden birinde «... Arkhippe, kendisini onurlandırmak üzere alınan bu kararlardan kendi istediklerini Bouleuterion'un mermerleri üzerine yazdırmağa yetkili olsun» şeklinde bir ifade görülmekte ise de, bu yapıyı Bouleuterion olarak tanımlamak için vakit erkendir.

Yazıtın Tamamı

Elimizdeki blok 2.40 m. yüksekliğindedir ve üst kısmındaki bağlantı deliklerinden ve yazıtın noksan olan başlangıç kısmından da anlaşılacağı gibi, bunun da üzerine bir başka fakat herhalde çok daha kısa bir başka blok yerleştirilmişti. Orijinal pozisyonları gözönüne alındığında, bu blokların içe bakan geniş ve yola bakan dar kısımlarına yazılmıştı. Yazı çok düzenli ve yanlışsız yazılmış olup, harfler geç Hellenistik özellikler taşımaktadır. Dar yüzdeki 1. ve 3. dekretler noksansız durumdadır. 2. dekret'in yazılı olduğu geniş yüzün sağ üst köşesindeki bir parçanın kırık olduğu görülmektedir. **In situ** durumunu gösteren resimden de anlaşılabilceği gibi bu kısım blok henüz kazı alanında iken, bazı kişiler tarafından geceleyin kırılmıştır. Yine ayrıca, geniş yüzdeki yazıtın alt kısımlarında, kabaca çizilmiş bir balık motifi görülmektedir. Bu şeklin, çok sonraki bir devirde, Hristiyanların çok sık kullandıkları *ikthys* sözcüğünü simgelemek üzere çizilmiş olması mümkündür.

Yazıtın İçeriği

Elimizdeki üç dekreti, içerdikleri konuları dikkate alarak bir kronolojik sıraya koymuş bulunmaktayız. Ancak, aynı kadını onurlandırmak üzere kaleme alınmış fakat elimize geçmemiş olan başka dekretlerin de var olması çok mümkündür ve nitekim, Bean tarafından yayınlanmış olan 5 dekret arasında bile kopukluklar görülmektedir.

Dekretlerin içerikleri sırası ile ve özetle şöyledir :

I. **DEKRET** : Dar yüzün üst kısmında yer alan ve Sopatros adlı bir kişinin yönetici olduğu dönemde alınan ve 30 satırdan oluşan bu karar özetle şöyledir : Arkhippe, zaten kendisi tarafından inşa edilmiş olan Meclis Binası'nın daha kullanışlı ve daha güvenceli olması amacı ile bir tadilat yapmayı ve kiremitlerin aktarılması işini üstlenmek istemiştir. Bu amaçla, mimarlar arasında bir de proje yarışması düzenlenmiştir. Onun bu fedakârlığı halk tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edilmekte ve kendisi parlak sıfatlarla onurlandırılmaktadır. Bu projeyi rahatça gerçekleştirebilmesi için, inşaatta kullanılmak üzere getirilecek olan taş,

kereste vs. gibi malzemeyi resmî yerlere depolama ve ayrıca, kendisini onurlandırmak üzere alınan kararlardan istediklerini Meclis Binası'nın mermerlerine yazdırabilme yetkisi Arkhippeye verilmektedir.

II. DEKRET : Athenaios adlı prytanis'in görevi sırasında karara bağlanan üçüncü kararın üst kısmında noksanlıklar vardır ve elimizdeki kısmı 95 satırlık yer kaplamaktadır. Diğerlerine oranla bu dekretin hem dili daha zor, hem de bazı olayların anlaşılması daha güçtür. Burada alınan kararların başlıcaları şunlardır : Arkhippe, oikonomos olduğunu tahmin ettiğimiz kişiye Kyme vatandaşlığı ve kendisine de vergi muafiyeti tanınmasını istemekte ve bu istekleri Halk tarafından kabul edilmektedir. Bundan sonraki çok uzun bir pasajda da, yaptığı iyiliklerden dolayı Arkhippe ağıdalı cümlelerle methedilir ve bir çelenk ile altın heykelcikle onurlandırılması karara bağlanır. Çelenkle onurlandırma işi Büyük Soteria ve Rhomaia bayramında yapılacaktır. Ayrıca kendisine bir mezar yeri ayrılacak ve öldüğünde resmî bir cenaze töreni düzenlenecektir. Daha sonraki satırlarda Arkhippe'nin şehre bağışladığı 1000 stater tutarındaki paranın dağıtımı ve ölümünden sonrası için bağışlamayı vaat ettiği bir Talent'lik paranın işletilmesinden elde edilecek paranın geliri ile yapılması gereken işler belirlenmektedir. Dekret'in son bölümünde de, tapınak ve çevresi ile stoaların kullanımına dair yasaklamalar ve ceza hükümleri sıralanmaktadır.

III. DEKRET : Sopatros adlı bir yöneticinin zamanında karar altına alınan ve 38 satırdan oluşan bu dekretin içeriği şöyledir : Arkhippe, kendisine ait olan ve **Akhaia** bölgesinde bulunan bazı tarlalarını şehre, agora'da adaklar, bir Homonoia tapınağı, bir sunak, stoalar ve dükkânlar yapılması koşulu ile bağışlamayı vaat etmekte ve bu çalışmaların derhal başlatılması için de, tarlalardan birinin hemen satılmasını istemektedir. Arkhippe'nin bu iyiliği de halk tarafından büyük memnuniyetle kabul edilir ve kendisine teşekkür edilir. Buna göre Halk, arazinin satışı ile görevli iki memur atayacak ve bunlar -dekrette belirtilen şartlar içinde- bu araziye satacaklardır. Yine aynı memurlar, elde edilen gelirin kullanımı ve sözü edilen adakların inşası ile de görevli olacaklardır. Nitekim bu iki memur, dekret'in son satırlarında ismen belirlenmiştir.

Yazıtın Katkıları

Kyme hakkındaki bilgilerimizin çok sınırlı olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle, kentin yapıları, kültü, sosyal ve ekonomik durumu hakkında değerli bilgiler edindiğimiz bu uzun metnin önemi hakkında konuşmamız gerekmemektedir. Burada sadece üç önemli konuya değinmek isteriz :

1) Bu yazıt bize, kentte bir **Homonoia** tapınağının mevcut olduğunu göstermektedir. Bu tapınak ya vatandaşlar arasındaki kardeşlik duygularını, ya da Roma veya komşu bir başka şehir ile Kyme arasındaki dostluğu pekiştirmek üzere kurulmaktadır. Nitekim, Kyme ile Myrina şehirleri arasında ortak bir Homonoia parası bilinmektedir.

2) 3. dekret'te, Arkhippe'nin şehre bağışladığı tarlaların Akhaia bölgesinde (Khoros Akhaios) oldukları yazılıdır. Bilindiği gibi, gerek Strabon (XIII, 622) ve gerekse Skylax (**Periplus**, 97), genellikle Myrina ile Gryneion arasında bir yere lokalize edilen bir Akhaia Limanından (**Akhain Liman**) söz etmişlerdir. Yazıtımızda geçen Akhaios bölgesini bu limanın çevresi ile özdeşleştirmek mümkündür. Hatta, Akhaia sözcüğünün, buradaki iki limanın adı olan Aliğa veya Ağa sözcüklerine dönüşmüş olması da akla yakın bir ihtimaldir.

3) Dekretlerde geçen üçüncü önemli ifade aynı zamanda bu metinleri tarihlememize de esas teşkil etmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 2. kararda **Büyük Soteria ve Rhomaia Festivalleri**'nden söz edilmektedir. Bu festivaller Kyme için yeniliktir. Bu şehirde Rhomaia oyunlarının tesis edilmesini, Roma'yı onurlandırmak ve onun himayesini sağlamak amacına yönelik bir olay olarak görmemiz gerekmektedir. Nitekim, Roma'nın Asia'daki gücü artınca bu yola başvuran şehir sayısı az değildir. Aslında, Kyme'nin Romalılara saygı duyması için başka nedenler de vardı; örneğin, Apameia Barışı'nda Kyme **civitas immunis** («özerk kent») olarak kabul edilmiş, hatta, aynı yüzyılın ortalarında Kral Prusias II, Romalılar tarafından bu kente 100 Talent tutarında bir savaş tazminatı ödemeye zorlanmıştı. Sonuç olarak, elimizdeki metinleri Asia Eyaleti'nin kurulduğu ve Roma'nın Batı Anadolu'nun tek egemen gücü haline geldiği İ. Ö. 1933 tarihinden hemen sonraya tarihlemek doğru olur kanısındayız. Nitekim, yazı karakteri ve dekretlerin stili de bu görüşümüzü desteklemektedir (Bk. J. ve L. Robert, **Bulletin Epigraphique**, 1968, 445).

ANADOLU'NUN BATI KIYISININ TOPOGRAFİSİ VE Kyme KAZI KAMPANYASI

Sebastiana LAGONA*

1982 yazında İtalyan Misyonu tarafından yapılan araştırmalar, birbirinden farklı, lakin sıkı bağlantılı iki dönemde meydana geldi.

— Eski Ege sahili ile bağlantılı olarak, Menemen sahası dahil Türkiye'nin Batı kıyı şeridinin topografik araştırması,

— Eski Ege bölgesi şehirleri arasında en büyüğü olan Kyme'de kazı kampanyası.

Düzenleme gereksinimlerinden dolayı, sırasıyla Ermo üzerinde LARISA (kıyı şehri olmamasına rağmen kıyaya yakın ve ulaşım elverişli Ermo nehri ve en önemli Kyme şehri ile bağlantılı), kıyının biraz kuzeyinde MYRINA ve Myrina'dan birkaç kilometre mesafedeki GRYNALON isimli üç merkezi kapsayan topografik araştırmalara öncelik tanındı.

11-20 Ağustos 1982 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu çalışma için Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından bu maksatla görevlendirilen Bayan ÖZYİĞİT'in nazik ve değerli yardımları ile gözüken kalıntılardan ve görülmeyenler konusunda temin edilen bilgi verilerinin toplanması işlemi sürdürüldü.

Çalışmanın bu ilk kısmına bir fotoğrafçı teknisyen, bir değerlendirme uzmanı ve üç genç arkeolog katıldı.

Ermo üzerindeki LARISA'da 1923-34 yıllarında Almanlar tarafından, onlardan evvel İsveçlilerin araştırmalarındaki keşifler gözönünde tutularak son olarak yayınlanan haritalar temelinde buranın güncel durumunun değerlendirilmesine geçildi (Larisa Am HERMOS I, 1902-34; II 1940, III, 1942; A. M.MANSEL Eski Sanatlar Ansiklopedisi, 1961 baskısı).

Gözüken kalıntıların revizyonu ve toprağın üst sathlarında bulunan (İzmir Müzesine teslim edilen) çok sayıda seramik parçalarının top-

(*) Ord. Prof. Sebastiana LAGONA, Catania Üniversitesi Öğretim Üyesi

lanmasını kapsayan topografik araştırma, kazıcılar tarafından da teyid edilen, yani tarih öncesinden Roma devrine kadar burada insan mevcudiyeti olduğunu vurguladı. Henüz kesin olarak belgelenmemiş mimari kalıntıların ilginçliği (duvar kemerleri, binalar, dini yapılar v.s.) bu alan, akropol ve etrafını çevreleyen çok zengin belirgin izlerle dolu saha üzerinde araştırmaların yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır: Bu araştırma, sahanın temizlenerek, bir çitle çevrilmesi çalışmalarıyla birlikte yürütülebilir; nitekim, anılan saha güncel durumda, çalı ve sarmaşıkların mevcudiyeti nedeniyle ortaya çıkartılmış bulunan kısımları da gizlemekte ve arkeolog olmayan bir turiste eserler üzerinde açık bir görüntü imkanı sağlamamaktadır.

Ayrıca, bizim görüşümüze göre, Menemen kesiminin en ilginç arkeolojik merkezlerinden biri olan bu alana giden bir patika bulunmamasının, buraya gitmek imkanlarını zorlaştırdığı gözönünde tutularak, koyun sürülerinin izledikleri doğal yollardan kolaylıkla bir geçit sağlanması mümkündür.

GRYNAÏON'da yegane bilinen kalıntıların limana yakın olması araştırmaları kolaylaştırdı.

Görünen kısımlar üzerine yapılan değerlendirmeler, burada iki uzun dalgakıran ve düzgün blok taşlardan kare küçük bir kuleyi ortaya çıkartmıştır.

GRYNAÏON sahasında da, toplanan seramik parçalarından, değişik dönemlerde yaşam izlerine rastlanmaktadır: Bu seramiklerden özellikle ilginç olanları, eski Yunan medeniyetine ait parçalardır.

Tanınmış Bean yayınları temelinde evvelce sadece kısmen keşfedilmiş olan MYRİNA'da, güncel durumu üzerine değerlendirme çalışmaları sürdürülmüştür.

İtalyan ekibi tarafından gerçekleştirilen ayrıntılı incelemeler, adı geçen uzman tarafından anılan en büyük anıtların bulunmasını sağlamış, ama maalesef, bunlardan bazılarının, özellikle duvar kemerinin artık görünmez hale geldiği saptanmıştır.

Denize açılan kıyı şehirleri ve müteakiben liman tesisleriyle ilgili araştırmanın ilginç niteliği dolayısıyla, tesislerden geriye kalan gözükken kalıntıların değerlendirilmesi yapıldı: Uzun bir dalgakıran ve yuvarlak bir kule; değerlendirme, sahanın modern yapılarla kaplı Doğu kısmını dikkate almamıştır.

Burada sürdürülen çalışmalara ayrılan geniş zaman itibarıyla bulunan seramik parçaları, tunçtan yapılmış ortası delik bir yüzük ve iş-

lenmiş fırınlanmış toprak parçaları, bölge üzerinde yapılacak çalışmaların olumlu sonuçlar vereceğini göstermektedir.

Kyme'de 23 Ağustos tarihinde başlatılan çalışmalar, ancak 21 Ağustos tarihinde görüşülebilen yeni Türk kazı Müdürü Prof. Vedat İDİL ile ilk temasların kurulmasında rastlanılan zorluklar nedeniyle geciktiğinden, öngörülenden daha kısa sürdü. Kazı çalışmalarına ilişkin olarak Türk misyonu ile (Müdür ve yardımcılarının hepsi) temaslarımız çok verimli oldu. Prof. Vedat işçilerin bulunması ve mahalli makamlarla bağlantıların kurulması görevini nazik şekilde üstlendi.

Araştırmaların birinci safhasını görülen dalgakıran ve platformlardan oluşan kısmen büyük liman yapılarının temizlenerek ortaya çıkartılması çalışmaları teşkil etti.

İlk önce kıyı kesiti boyunca, misyonda bulunan takametre yardımıyla, kısmen batık ama görülebilen liman yapılarının 1 : 100 ölçekle kısmi haritaları yapıldı.

Körfezin (kazı değil sadece değerlendirmelere izin verilen) orta kısmında en önemli yapılar ortaya çıkarıldı. Kuzeydoğu ve güneybatı yönünde devam ederek, körfezin en kuytu kısmını teşkil eden, teyet kesimlerle birleştirilmiş büyük iki parça taşla gerçekleştirilmiş, başlangıç kısmında düzgün taşlarla yapılmış güzel bir yapı bulunan çok uzun bir dalgakıran; yanında, daha geç bir döneme ait sütun başları gibi mimari unsurlardan faydalanarak yapılmış diğer kalıntı görülmüştür.

Dalgakıranın başlangıç noktasına karşılık karaya bağlandığı yerde, 1972 tarihli Alman haritasında işaretlenen küçük bir tepe tarafından gizlenmiş yarım daire şeklinde bir yapının yanında toprakla doldurulmuş batık sekizgen bir yapı bulunduğu görülmüştür. Topografik açıdan Kyme liman mahalli merkezini ağırlamaya en uygun gözüken bu sahada kazılar yapmak istememize rağmen, daha önce bahsedilen bazı bürokratik nedenlerden, bu işlemi bir dahaki kampanya seferine erteledik.

Ön programda da belirtildiği gibi, liman mahallesinin araştırılması ve bazı yapıların aydınlığa çıkartılması için kazılara başlandı.

Körfezin orta kısmında, maalesef kısa zamanda çözümlenmesi mümkün olmayan bürokratik nedenlerden ötürü kazı yapılamadı; büyük liman yapıları ve değişik noktalarda beliren kalıntılar gözönünde tutularak başlangıçta seçtiğimiz bu yerde yukarda anılan nedenler kazı yapmamızı engelledi. Prof. Vedat, arsa sahibinin kazı yapılmasına izin vermediğini bildirdi.

Bu nedenle, genel planda daha kuzeyde kalan Saha I, ve Körfezin ortasına daha yakın olan Saha II diye işaretlenen Kuzey kısmındaki iki noktada kazı yapıldı.

Saha I'de yapılan çalışmalar, genel olarak Almanlar tarafından işaretlenen kesimin temizlenmesinden sonra Liman ve limanın toprak kısmı uzantısının durumunu aydınlatmaya faydalı oldu.

Sahanın temizlenmesi ve kazılar, su yüzüne çıkan düzenli kare kesimli blok taşlardan yapılmış dikdörtgen bir bina kalıntısının göze görülebildiği yerde, kuzey kesimindeki dalgakıranın yakınında, kısmen görülen bir duvarın içine kadar, Kuzeye doğru devam eden düzensiz, çok kenarlı küçük taşlardan oluşan bir zeminin ortaya çıkmasını sağladılar.

Bu zeminin, görüldüğü gibi, kıyı boyunca kuzeye doğru devam edip etmediği kontrol edilemedi, ayrıca hangi dönemde inşa edildiği de belirlenemedi. Ancak, muhtemelen duvarın dikdörtgen bina kalıntısına ait olduğu, keşif çalışmaları sırasında binanın karşı kısmında mevcudiyeti kaydedilen eşit durumdaki bir duvarın bulunmasıyla saptandı; diğer taraftan duvarın diğer kısmında aynı şekilde zemin bulunmaması bu ihtimali daha da kuvvetlendirdi: Bazı kısımlarda görülen yıpranma belirtisi deliklerin mevcudiyeti buranın su yüzüne çıkmasıyla, tabii olaylar neticesi bazı parçaların kaybolduğunu ispatlamaktadır.

Kıyı kesimine nazaran daha içerlek olan Saha II'de derinlemesine yapılan araştırmalar, burada büyük blok taşlarla yapılmış bir bina çöküntüsünün izlerinden başka, Elenizm devrinden daha önceki dönemlere ait bir seri taş tabakalarının bulunmasını sağladı.

Yüzeyde bulunan tabakaların cinsi, maalesef birbirine çok karışmış olmasına rağmen, eski devirlerden Roma devrine kadar burada sürekli yaşam olduğunu ispatladı.

Her iki araştırmaların planları çıkarıldı. Saha I'deki çalışmalardan başka, nehre daha yakın noktada, ilk defa 1952 tarihli Alman haritasında işaret edilen ve ondan sonrakilerde belirtilmeyen Kuzey dalgakıranının yönünü belirlemek üzere körfezin kuzey kısmında kazılar yapıldı.

Bu sahada, muhtemelen çökmüş ve nehir tarafından sürüklenmiş blok parça taş ve sütun başlarının bulunduğu görüldü; burada, büyük bir sütun başında, grubumuzda bulunan arkeologlardan biri denize daldığında, Bizans devri sonrasına ait güzel bir kupa buldu.

Bizim tarafımızdan yapılmasına önem verdiğimiz, dalgakıranın durumu üzerine çalışmalar, uygun zaman ve gerekli teçhizatla yapılacak, uzun süreli dalışlarla bir dahaki kampanya sırasında belirlenebilir.

Limanın genel durumu ve iki araştırmanın yapıldığı noktalar kampanya sonunda yapılan 1 : 500 ölçek genel planda belirlenmiştir. İmkanların dar olması, özellikle ilginç bulunan araştırmaların genişletilmesini engellemiştir.

Neticede, daha evvelce ekibimiz tarafından yapılan kazılara dayanan bilgiler temelinde, birinci planda, med-cezir ve rüzgarların yönleri göz-önünde tutularak bu sahada bir liman teşkilatı bulunabileceği ve liman merkezinin tepeye kadar uzandığı ve burada toprağa dağılmış fazla sayıda mimari kalıntıların mevcudiyetine dayanılarak saptanmıştır.

Körfezin Kuzey kesiminde yapılan kazı çalışmaları ,her ne kadar bu kesimde sadece yunan medeniyetine ait olduğu tespit edilen bazı kalıntılar bulunduysa da, liman yapısının üç dönem (eski, yunan, Roma-Bizans) geçirdiği vurgulanmıştır.

1983 yılında İtalyan Misyonu yukarıda bahsedilen merkezi sahada araştırmalarını derinleştirmek ve tümüyle liman teşkilatını ve deniz dibinde bulunan tarihi değeri olan kalıntıları artaya çıkartmak talebinde bulunmaktadır. Programımız, ayrıca, kazılardan çıkartılan malzemenin ve resimlerin restorasyonunu da öngörmektedir.

İtalyan grubunda bulunan uzman teknisyenler, 1982 yılında olduğu gibi, aynı sahada faaliyet gösteren Türk ekibiyle, ona bağlı olarak, çalışmaları sürdüreceklidir.

1982 YILI İZMİR - AYDIN - MANİSA İLLERİNDE TARİHSEL COĞRAFYA KONULU YÜZEY ARAŞTIRMALARI RAPORU

Recep MERİÇ*

Tire-Mahmutlar yolu üzerinde, K. Menderes ırmağı kenarındaki **Cambazlı tepe** üstünde büyük bir hellenistik savunma yapısına ait kalıntılar tesbit edilmiştir. Çevreye hakim tepenin üst düzlüğü bir akropolü andıran iç kale şeklinde duvarlarla çevrilidir (plan I). Dış kaleye ait duvarlar ise tepenin alt yamaçlarında yer almaktadır. İki dikdörtgen planlı kuleye sahip ana giriş kale tepesinin doğu yamacında görülür. Sur duvarları girişin kuzey ve güney taraflarından tepeyi çevreleyerek batıya uzanmaktadır. Tepenin daha düz olan batı tarafında ise dış kale ile iç kale arasında 250 m ye yaklaşan büyük bir alan oluşmaktadır. İç kale duvarlarının yalnız temellerinin korunmasına karşılık dış kale duvarları yer yer 2 m yüksekliğe kadar ayakta kalabilmiştir. Gerek sur duvarlarının yapı tekniği ve gerekse kale zemininde toplanılan seramik parçaları açısından yapının hellenistik çağda yapıldığı anlaşılmaktadır. Cambazlı tepe kalesinin Tulum ve Metropolis kaleleriyle birlikte K. Menderes havzasının batı kesiminin savunması için yapıldığı kesinlik kazanmakta ve bölgedeki savunma sistemi daha iyi açıklanabilmektedir.

Demirci ilçesinin 7 km. kadar doğusundaki bir yerden Manisa Müzesine iki adet kabartmalı mezar taşı getirilmiştir.

Hellenistik çağa ait bu stellerden birisi üzerinde çevrenin tarihsel coğrafyasına ışık tutan önemli bilgiler bulunmaktadır : Mezar sahibi dört demos tarafından övgü görmektedir.

Her demosun ismi ayrı bir çelenk içine yazılmıştır. Demosların isimleri şöyledir :

(*) Yard. Doç. Dr. Recep Meriç, 9 Eylül Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Ὁ περὶ Μοκάδα δῆμος	MOKADA
Ὁ περὶ Ἀγκυρά δῆμος	ANKYRA
Ὁ περὶ Ὀδὸν δῆμος	ODÖN veya HODON
Ὁ περὶ Λακελλὰς δῆμος	LAKELLAS veya LAKEMAS

Mokadahlılar Uşak, Kula çevresinde oturan bir kırsal topluluğun ismidir. Gerek Silandos (Kula civ.) ve gerekse Temenothyrai (Uşak civ.) şehirleri şimdiye kadar bulunan yazıtlarda kendilerini

ἡ Μητρόπολις τῆς Μοκαδηνῆς «Mokadahlıların metropolisi» gösterirler. Ancak yeni bulunan yazıtta ise Mokada bir demos olarak geçmektedir. Odön veya Hodon demosu şimdiye kadar sadece bir yazıtta geçmektedir. Elimizdeki belge ikinci olmaktadır. Ankyra Abbaitis kırsal topluluğun önemli bir kentidir. Lakellas veya Lakemas demosu ise bugüne kadar ilk defa belgelenmektedir. Bu demos da diğer üç demos gibi Lidya - Frigya sınırındaki bölgede bulunuyordu.

Kemalpaşa ilçesindeki Parsa bucağının isminin Parsa'dan geldiği 1875 yılında bulunan bir yazıttan anlaşılmıştı (Mouseion tes Euangelikes Skoles 1875, S. 118 n. 116) Bucak içinde belirgin antik kalıntılar olmamakla birlikte yerleşme merkezin 1 Km. kadar kuzeyinde toprak dolusu tamamen tahrip edilmiş ve mezar odası kısmen seçilebilen bir tümülüs tesbit edilmiştir.

—**Alaçhırın Kemaliye bucağında** bir prehistorik höyük tesbit edilmiştir. Höyük Kemaliye bucağının Asar mahallesi olarak halen yaşamını sürdürmektedir. Üzerinde bulunan seramik parçalarına göre höyük M. Ö. 2. binden beri iskan görmektedir.

EPIGRAPHISCH - TOPOGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IM RAUM VON ESKİŞEHİR

Peter FREI*

In den Jahren 1976 bis 1982 hat eine Gruppe des Historischen Seminars der Universität Zürich in regelmässigen Kampagnen die Umgebung von Eskişehir bereist mit dem Ziel, die an der Erdoberfläche vorhandenen antiken und byzantinischen Überreste, in erster Linie die Inschriften, zu erfassen und aufzunehmen. Der historische Bezugspunkt war dabei die Geschichte der Stadt Dorylaion, der Vorläuferin des modernen Eskişehir. Unsere Kenntnisse von ihr zu mehren, war die wesentliche Absicht. In sieben Jahren wurden alle Dörfer der Region mindestens einmal, die meisten mehrfach besucht, und da ist es wohl angebracht, nun zunächst eine Auswertungsphase einzuschieben. Vor der endgültigen Publikation wird allerdings weitere Feldarbeit notwendig sein.

In der kurzen Zeit, die mir hier zur Verfügung steht, kann ich von dem, was sich uns ergeben hat, nur einige Punkte herausgreifen, die mir erwähnenswert scheinen, ohne auf Details einzugehen.

Ich möchte mich zuerst den topographischen Problemen zuwenden.

Das Zentrum des alten Dorylaion ist so gut wie sicher der Şarıyık genannte grosse Siedlungshügel im Nordosten der heutigen Stadt. Das darf man aufgrund der Funde, die im letzten Jahrhundert dort gemacht wurden, mit grosser Zuversicht annehmen¹. Eine Bestätigung scheint sich zu ergeben durch einen Meilenstein, auf den wir in dem ca. 11 Km. südlich von Eskişehir gelegenen Dorf Aşağı Çağlan stiessen². Er stammt aus der Zeit Diokletians und gibt als caput viae Dorylaion an mit einer Distanz von 7 Meilen. Es ist sehr wahrscheinlich, dass der Stein, dessen Fundort wir in einem Feld ca. 3 Km. nördlich des Dorfes mit der Hilfe des Finders und Besitzers genau lokalisieren konnten, in situ entdeckt wurde. Wenn dem so ist, hat die Meilenzählung an einem Punkt nördlich der heutigen

(*) Dr. Peter Frei, Zürich Üniversitesi Eskişehir Tarihî Profesörü.

(1) Vgl. vor allem A. Körte, Götting. Gel. Anz. 1897, 386ff., besonders 389ff.

(2) Vgl. unten Inschrift Nr. 1

Stadt begonnen, und dann kommt nach den Umständen nur der Şarıyık und seine unmittelbare Umgebung dafür in Frage.

Das topographische Hauptproblem ist der Umfang des Territoriums der Stadt Dorylaion. Die antike Überlieferung gibt keinen sicheren Hinweis auf dessen Grösse, wie wir ja überhaupt von der Geschichte der Stadt nicht allzu viel wissen. Auch nach unseren jetzigen Kenntnissen ist es uns nur in hypothetischer Form möglich, die Grenzen einigermaßen zu bestimmen³. Grundlagen dafür bieten die Lage der Nachbarstädte, einzelne Inschriftenfunde und Besonderheiten des Formulars gewisser Inschriftengruppen sowie natürlich die Beobachtung der natürlichen Grenzen im Gelände, dies letztere nur ein behelfsmässiges Kriterium.

Wir können davon ausgehen, dass im Südwesten Kotiaëion, das heutige Kütahya, und im Südosten Nakoleia, das heutige Seyit Gazi, Nachbarstädte waren. Im Osten lag die nächste grössere Siedlung beim Karahüyük vor Alpu, die wahrscheinlich mit Midaëion gleichzusetzen ist. Im Westen gab es in oder bei Bozüyük einen Lamunia benannten Ort. Wichtig ist ferner eine heute verschollene Steinplatte, die einst in Muttalıp, nördlich von Eskişehir, in die Wand einer Moschëe eingemauert war⁴, jedenfalls der Rest eines Grenzsteins, der bei einer Grenzbereinigung unter Hadrian gesetzt wurde. Wenn seine Inschrift richtig gelesen ist, bezeugt sie, dass im Westen und/oder im Norden Nikaia mit Dorylaion eine gemeinsame Grenze hatte. Ob dabei Lamunia Bozüyük von Nikaia abhängig war, muss offen bleiben.

Welche Stadt im Norden an Dorylaion angrenzte, lässt sich wohl nicht ohne weiteres ausmachen. Vielleicht ist das aber auch insofern von geringerer Bedeutung, als die Gebirgszüge des Bozdağ, die steil ins Sakaryatal hinunter abbrechen, eine klare natürliche Grenze bilden. Sie scheinen im Altertum, worauf wir noch zurückkommen werden, bewaldet gewesen zu sein.

Alles Weitere ist hypothetisch. Gleichgültig ob Lamunia oder Nikaia im Westen Herrin des Bodens war, im Gegensatz zu den Bearbeitern von MAMA V möchte ich annehmen, dass die Ebene von Bozüyük diesem Nachbarn gehörte und dass die westliche Grenze Dorylaions in der Gegend des heutigen Poyra lag, wo das Gelände aus der Ebene verhältnismässig stark ansteigt und so eine deutliche Scheide entsteht. Von dort wird sie ungefähr dem Sarı Su entlang gegen Süden verlaufen und

(3) Vgl. den ähnlichen Versuch von C. M. W. Cox und A. Cameron in MAMA V (= Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. V, Manchester 1937), XVIII

(4) Vgl. MAMA V, 32ff. Nr. 60

dann in der Ebene von Cihangazi, wo sie auf den Yeşil Dağ und seine Ausläufer traf, nach Osten umgebogen sein. Die bewaldeten Höhen dieses Bergzuges trennen heute die Territorien der Provinzen Eskişehir und Kütahya. Vielleicht ist das im Altertum nicht anders gewesen. Dann setzte sich die Linie mehr oder weniger ungebrochen nach Osten fort, jenseits des Porsuk am Nordhang der Türkmen Dağları. Zwischen Nakoleia und Dorylaion ist sie wohl an einer der Hügelcrëten festzulegen, die sich zwischen Seyit Gazi und Eskişehir von Südwesten nach Nordosten hinziehen. Ich würde sie beim Dorf Sarayören (früher Alpanos) suchen, wo sich in einem İnüstü genannten Feld oberhalb des Abhangs nordöstlich des Dorfes ein Stein mit stark verwitterter aber sicher griechischer Inschrift befindet, offenbar ein Grenzstein. Weiter nordöstlich davon beim Dorf Kiravdan liegt in der Flur Toraman in einem Acker ein Stein, der die lateinischen Buchstaben F.C.N. trägt⁵. Wenn die Inschrift mit f(ines) c(ivi)tatis) N(acolensium) richtig interpretiert ist, war auch er ein Grenzstein. Er wird kaum über eine weite Strecke verschleppt worden sein und vermag deshalb zu zeigen, bis wohin sich das Territorium von Nakoleia in jener Gegend ungefähr ausdehnte. Die Grenze wird dann die Richtung nach Norden genommen haben, ging wohl verhältnismässig nahe bei Midaëion vorbei und erreichte im Bereich der Dörfer Kızılcaören, Yakakay, Gündüzler die Höhen des Bozdağ.

Eine gewisse Bestätigung dieser Ansätze glauben wir im Nordosten und im Nordwesten erhalten zu haben.

Im Jahre 1982 führte der Direktor des Archäologischen Museums von Eskişehir, Herr Güngör Gürkan, eine Surveyaktion im İlçe von Mihallicik, nordöstlich von Eskişehir, durch. Er fand dabei eine ganze Reihe von Inschriften, die wir zu seinen Händen bearbeiteten. Es erwies sich, dass in jener Gegend die Grabinschriften nach einem bestimmten Formular gestaltet sind, das auch sonst in Kleinasien zu belegen ist ('Es haben geehrt den Toten die Hinterlassenen'). Dieses Formular trafen wir selber vereinzelt in Alpu und nördlich davon, d.h. in der Grenzgegend Richtung Mihallicik. In übrigen Gebiet, das wir durchsuchten, ist sie gar nicht üblich. Wodurch auch immer im einzelnen dieser Unterschied im Formular der Grabsteine bedingt sein mag, er belegt eine kulturelle Grenze ungefähr dort, wo wir die politische Grenze aufgrund von Wahrscheinlichkeitsübereugungen fixiert hatten.

Etwas Ähnliches zeichnet sich im Nordwesten ab. Es scheint, dass im Gebiet nordwestlich des Bozdağ, zwischen Bozüyük, Söğüt und dem

(5) Vgl. unten Inschrift Nr. 2

Sakaryatal, in den Weihungen an Zeus Bronton, den Hauptgott der Gegend, ein Formular verwendet wird, das den Namen des Gottes am Anfang erwähnt, während in unseren Inschriften die Nennung des Gottes am Schluss oder gegen den Schluss hin üblich ist. Auffällig ist auch die verhältnismässig grosse Zahl von Leuten mit den *tria nomina*, mögen sie nun römische Bürger sein oder nicht, die in der oben umschriebenen Region Inschriften hinterlassen haben. All das muss allerdings noch genauer untersucht werden.

Wenn die vorgetragenen Anschauungen richtig sein sollten, dann würde das Territorium von Dorylaion mehr oder weniger mit dem heutigen İlçe von Eskişehir zusammenfallen, das natürlich zum Teil durch dieselben Geländegrenzen bestimmt ist. Dass alles einen hypothetischen Charakter hat, sei hier ausdrücklich noch einmal betont.

Innerhalb des so gezogenen Kreises haben wir uns dann bemüht, unser Wissen von den Siedlungen und den Strassen zu vermehren.

Während uns bei den Strassen Funde nur vereinzelt gelangen, haben wir bei den Siedlungen doch eine Reihe positiver Feststellungen zu verzeichnen. Zwar sind wir nirgends auf aufgehendes Mauerwerk gestossen. Wir haben auch die in der Gegend zahlreichen Hüyük's nicht systematisch untersucht, zumal ihre Aussagekraft ohne Ansetzen des Spatens beschränkt ist. Wichtigstes Kriterium konnte für uns nur die Häufigkeit von antiken oder byzantinischen Trümmern und Inschriften an einem bestimmten Ort sein. Für definitive Aussagen muss dieses rein quantitative Indiz durch den Einbezug weiterer Merkmale (Vorhandensein von Hüyük's, Keramikfunde) ergänzt und kontrolliert werden. Wichtig sind auch die Angaben der Einwohner, welche die Stücke finden. Sie ermöglichen oft eine genaue Lokalisierung einer Siedlungsstätte oder einer Nekropole.

Als gesicherte antike Siedlungen möchte ich nennen İnönü im Westen, gleich östlich davon Çukurhisar, vor allem wegen seines nicht unbedeutenden Hüyük's, sowie weiter im Norden Zenzemiye und Uludere, im Süden Erenköy, sodann auf den Ausläufern der Türkmen Dağları die Dörfer Aşağı Ilıca mit seiner heute versiegten heissen Quelle, Aşağı Çağlan, Avdan, Süpren und Kuyucak sowie schliesslich im Nordosten die sog. Yayla von Yakakayı, aus der die vielen Steine in Kızılcaören, Yakakayı und Gündüzler stammen.

Mit Namen können wir nur wenige dieser Örtlichkeiten benennen. Seit MAMA V nimmt man für die Siedlung bei Uludere die Bezeichnung Trikomia an (dazu müsste noch eine nähere Bestimmung treten, da Tri-

komia an sich nur eine Organisationsform meint), für diejenige bei Kuyucak Serea o. ä., und, mit geringerer Sicherheit, Oueza o.ä. für diejenige bei Süpren⁶. Der Siedlung bei Avdan können wir nunmehr den Namen Marlakkos oder Marlakkon zuschreiben. Wir besitzen aus diesem Dorf fünf Belege für das Ethnikon Marlakkenos; auf einer weiteren Inschrift erscheint der Ortsname selber als Marlakkou im Genetiv⁷. Ausserdem haben wir einige bisher nicht bezeugte Ethnika an verschiedenen Stellen gefunden, ohne sie vorläufig lokalisieren zu können.

Interessant sind auch die fundleeren Gebiete. Dazu gehören vor allem die Höhen des Bozdağ. Die wenigen Architekturstücke, die man dort findet, sind vermutlich aus der Ebene in die höhergelegenen Dörfer verschleppt worden. In einzelnen Fällen kann man das nachweisen. Wir möchten annehmen, dass der ganze breite Rücken des Bozdağ bewaldet war. Gering ist der Fundbestand auch im Porsuktal, doch muss man hier mit Schlüssen zurückhaltend sein, da die Stauung des Flusses oberhalb von Eskişehir die ganze Situation doch sehr stark verändert hat.

Schliesslich ist noch auf einen Punkt aufmerksam zu machen, der für die siedlungsgeographische Auswertung des Inschriftenmaterials von Belang sein dürfte. Die Gegend um Eskişehir war offenbar in byzantinischer Zeit ziemlich dicht bewohnt. Dafür zeugen die byzantinischen Architekturfragmente, welche die antiken an Zahl weit übertreffen dürften. So wurden denn auch antike Inschriftensteine von den Byzantinern als Spolien verwendet, was sich daraus ergibt, dass sie in behauenen Zustand zutage treten. Die Bauern berichten oft, dass sie die Steine in einer Mauer unter der Erde gefunden hätten. Man darf also aus einem antiken Stein nicht unbedingt auf eine antike Siedlung schliessen.

Soviel zur Topographie. Was nun die Inschriften angeht, so haben wir zunächst die Bestände des Archäologischen Museums von Eskişehir durchgearbeitet. Ein grosser Teil der dort aufbewahrten Steine stammt nicht aus der Gegend von Dorylaion, da das Museum ja der ganzen Provinz Eskişehir dienen soll. Bei vielen von ihnen lässt sich die Herkunft nicht mehr feststellen. Insgesamt sind es etwa 160 Inschriften, die wir dort aufnehmen konnten. In den Dörfern und auch in der Stadt Eskişehir selber liessen sich um die 400 beschriftete Steine ausfindig machen. Von diesen allen sind, soweit wir heute sehen, ungefähr 70 bereits bekannt. Des Weiteren besuchten wir die Museen von Istanbul, Ankara, Kütahya, Bursa und Seyitgazi. Aus unserer Zone stammende Inschriften

(6) Vgl. MAMA V, XVIII, XXIII f.

(7) Vgl. unten Inschrift Nr. 3

-gegen 40 an der Zahl-waren in Istanbul, Bursa und Seyitgazi zu verzeichnen. Sie sind fast alle schon anderweitig publiziert.

Ausserdem haben wir in den Dörfern eine grosse Zahl anepigrapher Grabsteine, Architekturfragmente und Statuenbruchstücke festgehalten. Auch Keramik haben wir gesammelt und für zukünftige Auswertung ins Museum von Eskişehir gebracht.

Chronologisch gehören weitaus die meisten Inschriften in die römische Kaiserzeit. Etwas mehr als 50 sind christlich, das heisst spätantik oder byzantinisch.

Im übrigen müssen wir sagen, dass von den Inhalten her die epigraphische Ausbeute nicht sehr reichhaltig ist. Unser Material besteht so gut wie ausschliesslich aus Grab- und Weihinschriften, dazu kommen ein paar Meilen- und Grenzsteine. Sieht man von den letzteren zwei Gruppen ab so gibt es kein einziges von einer offiziellen Instanz gesetztes Dokument. Daher haben wir keine Einblicke in die politischen Strukturen des Gebietes gewinnen können, und die Besonderheiten des sozialen Lebens werden sich erst eindringlicher Interpretation etwas erschliessen. Am grössten scheint der Gewinn für die Religionsgeschichte.

Da hat sich im ganzen bestätigt, dass Zeus Bronton ('Zeus der Donnerer') in der Gegend am meisten verehrt wurde. Neben ihn treten die *Hosios kai Dikaïos* genannte Gottheit, Dionysos, Men, Helios und Apollon, verschiedene Muttergottheiten, deren eine noch besonders zu nennen sein wird, und verschiedene Formen des Zeus, einmal auch Iupiter Capitolinus. Ob ein dem Theos Hypsisto ('dem höchsten Gott') geweihter Stein von einem Heiden, einen Juden oder einem Christen gesetzt wurde, bleibt noch abzuklären. Die von Emily Haspels gewürdigten Dionysosmysten in den Dörfern südlich von Eskişehir⁸ sind uns ebenfalls begegnet, und auch für die phrygische religiöse Institution des Bennos⁹ haben wir einen weiteren Beleg.

Besondere Erwähnung verdient ein Höhlenheiligtum, das wir in Ahılar am Südabhang des Bozdağ, nordöstlich von Eskişehir feststellen konnten. Über einem Kocapınarderesi genannten Tal in der Nähe des kleinen Dorfes öffnet sich eine Höhle, die von den Bauern benutzt wird, um Humus zu gewinnen. Sie geht tief in den Berg, wurde offenbar auch

(8) Vgl. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia*. Princeton 1971, I 201 mit älterer Literatur

(9) Vgl. S. Şahin in S. Şahin - E. Schwertheim - J. Wagner, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*. Festschrift für F.K. Dörner etc. (EPRO. 66). Leiden 1978, II 771ff.

schon künstlich erweitert. Das Begehen ist nicht überall ganz risikolos, und wir haben auf eine eigentliche Durchforschung verzichtet, da wir nicht über eine entsprechende Ausrüstung verfügten. In einer Kammer befanden sich, allerdings durch die Bauern stark gestört, grosse Mengen von Scherben, von denen wir Proben in das Museum von Eskişehir brachten. Scherben werden auch am Abhang vor der Höhle durch den Regen herausgeschwemmt, und zusammen mit den Scherben liegen dort ca. 3 cm lange Hörner aus Terracotta, offenbar die Reste von als Opfergaben dargebrachten kleinen Stierköpfen. Die grösste Überraschung war eine Inschrift, die ein Bauer im Tal unterhalb der Höhle gefunden hatte. Sie enthält eine Weihung an die Meter apo Spelcou, die 'Mutter von der Höhle'¹⁰. Die Kombination von Mutter- und Stierkult ist jedenfalls bemerkenswert und würde eine Untersuchung des Ortes von archäologischer Seite lohnen.

Ein mögliches Nebeneinander von Heiligtum und Inschrift besitzen wir vielleicht auch aus christlicher Zeit. In der Nähe des grossen Hacıra Çiftliği bei Yenisoğca, das heute als Pferdezuchtanstalt dient und deshalb Tay deposu genannt wird, breitet sich eine aus dem vulkanischen Gestein ausgehauene weitläufige Nekropole aus, die weitgehend aus christlicher Zeit stammen dürfte. Wir konnten sie nicht systematisch untersuchen. In dieser Nekropole stiessen wir auf eine Kirche, die aus den Felsen herausgearbeitet ist. Die Apsis mit dem Kreuz lässt sich klar erkennen. In einiger Entfernung davon lag auf dem Boden ein Kapitell mit einer spätantiken oder frühbyzantinischen Bauinschrift, die sich auf ein 'Gebetshaus' bezieht¹¹). Kann sie zu dieser Kirche gehören? Die Frage bedarf dringend der Abklärung, die wiederum ohne den Spaten nicht möglich sein dürfte.

Dies eine kurze Übersicht über ein paar Resultate, die wir erzielt zu haben glauben. Es ist im ganzen weniger, als wir erwartet hatten. Aber auch das weniger Bedeutsame festzuhalten und es zukünftiger Forschung zur Verfügung zu stellen, ist ein Erfordernis der Wissenschaft.

Wir haben uns in diesem Sinne denn auch immer bemüht, den Bauern in den Dörfern, die uns stets freundlich und hilfreich entgegenkamen, die Bedeutung und die Wichtigkeit auch der kleinen Monumente vor Augen zu führen. Sie sind es ja, die die Überreste der Vergangenheit in der Regel zuerst in die Hände bekommen, und von ihnen hängt es ab, ob ein Stein erhalten bleibt oder ob er einer praktischen Verwendung zugeführt wird. Ihr Interesse zu wecken, sollte deshalb jedem Feldforscher

(10) Vgl. unten Inschrift Nr. 4 und Abbildungen 7-9

(11) Vgl. unten Inschrift Nr. 5

ein wichtiges Anliegen sein. Er wird dafür auch belohnt werden, denn die Zusammenarbeit mit den Einwohnern der Dörfer ist es, die eine solche Aktion immer wieder zu einem menschlich erfreulichen Erlebnis macht.

Und noch etwas anderes scheint mir wichtig. Eine vertiefte Kenntnis der Vergangenheit einer Landschaft braucht einerseits den Spaten, andererseits aber auch die Weiterführung der Geschichte bis in die Gegenwart. So hoffen wir, dass eines Tages der Archäologe, aber auch der Kenner der türkischen Geschichte Anatoliens unseren Spuren folgen möge.

Nr. 1 (Abb. 2)

Aşağı Çağlan, Kocakır Kalesi (nördlich des Dorfes);

jetzt im Archäologischen Museum Eskişehir

Säule aus hellgrauem Marmor

76 cm, 30 cm

Buchstabenhöhe : 2,3 cm - 4,5 cm

d(ominis) n(ostris) imp(eratoribus)

Va(lerio ?) G(aio ?). Diocleti-

ano et Maximiano

invictis Aug(ustis)

a Dory<1>aeo

μ(εῖλια) ζ

Zeile 2 steht UAG.

Alle A sind ohne Querhaste geschrieben.

Nr. 2 (Abb. 3)

Kıravdan, Toraman mevki

Grenzstein aus Kalk

120 cm, 50 cm, 52 cm

Buchstabenhöhe : 10 cm

F.

C. N.

f(ines).

c(ivitatis). N(acolensium).

Nr. 3 (Abb. 4)

Avdan

Stele aus hellgrauem Marmor

70 cm, 61 cm, 20 cm

Buchstabenhöhe : 2,5 cm - 4,2 cm

- [κ]φ-
μης Μαυλακκου
ἄνδρες ἄριστοι ὀλ-
βιον εὐξάμενοι
5 διαμονὴν ἰδίῳν πε-
ρὶ πάντων εἵνεκε
σωτηρίας Ὅσίῳ Δι-
καίῳ τε μεγίστῳ
λαμπρῷ θ' Ἡελίῳ
10 ῥοδοδακτύλῳ ἄξια δῶρα
εἰκόνας ἀργυρέους καὶ
μαρμαρίνους ἀνέθηκαν,
αὐτὸς ἕως ἐκέλευσεν
Λ...ξ.....ΓΑΠΟΠΦ

Nr. 4 (Abb. 5)

Ahılar, Kocapınarderesi; jetzt im Archäologischen
Museum Eskişehir

Stele aus hellgrauem Marmor

50 cm, 40 cm, 19 cm

Buchstabenhöhe: 1,8 cm

ἀγαθῇ τύχῃ

Νέστωρ Λυσιμ-

άχου ὑπὲρ τ-

ἐκνων καὶ τῶ-

5 ν ἰδίῳ πάν-

των Μητροί

ἀπὸ σπηλέ-

ου εὐχ-

ήν

Nr. 5 (Abb. 6)

Tay deposu

Kapitell aus hellgrauem Marmor

73 cm, 55 cm, 29 cm

Buchstabenhöhe: 1,8 cm

+ Αὐξιαγάθων ὁ καὶ Ἀρίν-

θεος στρατιώτης βίαρχος

σὺν τῇ γαμετῇ αὐτοῦ Ἀλεξᾶ

κὲ τῶν πεδίων αὐτῶν

5 Σευήρου καὶ Κομητᾶτον

εὐκτήριον οἶκον ΗΠ

PAN

DOĞU MARMARA VE TRAKYA ARAŞTIRMALARI, 1982

Mehmet ÖZDOĞAN *

Doğu Marmara ve Trakya bölgelerinde, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı adına yapılmakta olan yüzey araştırması ve arkeolojik belgeleme çalışmalarına, bu yıl da National Geographic Society'nin parasal desteği ile devam edilmiştir. 1982 yılı içinde arazide toplam olarak 98 gün çalışılmış ve 400'ün üzerinde buluntu yeri saptanarak belgelenmiştir. Arazi çalışmaları, geçen yıllarda olduğu gibi İlk ve Sonbahar aylarında, Fakültenin tatil olduğu günlerde, İstanbul'un yakın çevresinin taranması, Temmuz - Eylül ayları arasında da bölgedeki diğer illerin araştırılması şeklinde sürdürülmüştür¹. Bu yılki çalışmalarla bölgede, araştırmaların başladığı 1979 yılından bu yana, 150'si tarihöncesi yerleşme yeri olmak üzere, 900'ün üzerinde kalıntı ve buluntu yeri saptanarak belgelenmiştir.

Yüzey araştırmalarının yanı sıra, 1982 yılı içinde, Kırklareli ili Taşlıcabayır Mevkiinde Edirne Müzesi adına, M.Ö. 2. bin yıla tarihlenen bir mezar tepesinde de kurtarma kazıları yapılmıştır².

1982 yılı içinde araştırılan bölgeleri ve elde edilen önemli sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz :

1 — **Gelibolu Yarımadası** : İstanbul Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü'nün isteği üzerine, ekibimizin olanakları ile, Gelibolu yarımadasının bü-

(*) Mehmet ÖZDOĞAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Araştırmalar aynı zamanda bölüm öğrencilerinin arazi uygulaması olarak da planlandığından, olanaklar elverdiği kadar çok sayıda öğrencinin, dönüşümlü olarak ekibe katılmasına çalışılmıştır; ekibin çekirdeğini arkeolog Erdoğan Bilen, Antalya Müzesi Assitanlarından Harun Taşkiran, bölüm öğrencilerinden Murat Akman ile Mete Savaş oluşturmuş, buluntu çizimleri Ayşe Özkan, arşivleme ve Taşlıcabayır arazi çizimleri Ash Özdoğan, buluntu onarımları Akın Aksoy denetiminde Murat Akman tarafından yapılmıştır. Ekibimize gösterdikleri kolaylık ve destekten ötürü Çanakkale Müze Müdürü Şakire Erkanlı, Edirne Kültür Müdürü Cihangir Celavuz, başta Müze müdürü Ayfer Karaduman olmak üzere, Edirne Müzesi mensuplarına, Röleve ve Anıtlar Müdür Yardımcısı Y. Mimar Alpaslan Koyunlu'ya teşekkür borçluyuz.

(2) Ekibimizin olanakları ile yapılan bu kazı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Edirne Müzesinin gösterdiği kolaylık ve ilgi ile gerçekleşmiştir.

yük bir kısmı araştırılmış ve 50 kadar buluntu yerleşme yeri saptanmıştır. Balkan kültürlerinin anlaşılması ve özellikle bunların Anadolu ve Ege ile olan ilişkilerinin belirlenmesi bakımından Gelibolu yarımadasının önemi büyüktür. Marmara bölgesinde şimdiye kadar yaptığımız araştırmalardan tarihöncesi dönemlerde Trakya ile Anadolu'nun ayrı birer kültür bölgesi olduğu sonucu çıkmaktadır. Yüzey araştırmalarında bu iki değişik kültür bölgesi arasında ilişki olduğunu gösteren verilere de rastlanmamıştır. Bölgeler arası kültür ilişkilerini kanıtlayacak verileri bulma olasılığı en güçlü olan Trakya'nın Marmara kıyıları ve İstanbul Boğazının çevresi önceki yıllarda araştırılmış ancak buralardan da olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Oysa, ne İstanbul Boğazı ve ne de Marmara Denizi iki bölge arasında aşılması güç engeller olarak sayılamaz; buna karşılık Marmara denizinin kuzey ve güney kıyıları arasında kültür birliğinin varlığını Epi-Paleolitik/İlk Neolitik Çağ ile Demir Çağ arasındaki yaklaşık 5 bin yıllık uzun bir zaman süreci içinde, yalnızca Troya I döneminde, o da kısa bir süre için, görebilmekteyiz. Gerek arkeolojik ve gerekse tarihi bilgilerimiz ile yorumlanması güç olan bu sorunun çözümüne katkıda bulunacağı umudu ile Gelibolu yarımadası bu yılki araştırma programına alınmıştır.

Gelibolu yarımadasındaki tarih öncesi yerleşmelerden elde edilen veriler, her şeyden önce, yarımadaının Anadolu kültür bölgesi içinde olduğunu ve burada Trakya'dan çok farklı bir kültürel gelişmenin yer aldığını göstermiştir. Troya I - VI çanak çömleği ile benzerlik gösteren malzemeden, yarımadaının, özellikle M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarını kapsayan Tunç Çağı boyunca tümü ile Anadolu etki alanında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Gelibolu yarımadasını, daha önce bazı araştırmacıların da ileri sürdüğü gibi³, Troas bölgesini Trak akınlarına karşı koruyan tampon bölge olarak düşünmek doğru olacaktır.

Gelibolu yarımadasındaki ilginç buluntu yerlerinden biri, Fikirtepe türü Neolitik çanak çömlek ile birlikte, minik dilgilerden oluşan bir yontmataş alet topluluğu veren, Gelibolu ilçe merkezinin yakınlarında, Kaynarca Mevkiindeki höyüktür. Yarımadaının başka kesimlerinde de bu tür çakmaktaşı ve obsidyen aletlere rastlanması ilk üretimci toplulukların dağılımı açısından önem taşımaktadır.

Gelibolu yarımadasında rastladığımız en büyük ve önemli höyük Eceabat ilçe merkezinin içindeki Kilise Tepe'dir; bu höyük Troya kültür sıradüzenini tam olarak yansıtmakta, aynı zamanda da çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Kilise Tepe'nin bir yamacında, yakın zamanlarda toprak çekilmesi sonucu oluşan büyük bir kesit bulunmaktadır. Bu kesitte, kalınlığı en az 6 m. olan, Troya III - V. tabakaları ile çağdaş, büyük

(3) R. F. Hoddinott, *The Thracians*, Thames and Hudson, 1981, s. 56 - 60.

mimari içeren bir dolgu bulunmaktadır. Bilindiği gibi Troya'da III-V. tabakalar çok sınırlı bir alanda korunmuş ve bozuk olarak ele geçmiştir; Anadolu'nun başka yerlerinde de pek görülmeyen bu dönem açısından Kilise Tepe büyük bir önem taşımaktadır.

Gelibolu yarımadasındaki en önemli diğer tarihöncesi yerleşme yerlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Neolitik, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı buluntuları nedeni ile Karaağaç Tepe höyüğü, tüm Troya silsilesini yansıtmaları bakımından Baştepe höyüğü, özellikle kalın Troya I dolguları bakımından Kalanuro höyüğü ve Maltepe höyüğü. Bunların yanı sıra yarımada da çok sayıda Antik Çağ ve Orta Çağ yerleşmesi de bulunmuş ya da ayrıntılı olarak belgelenmiş, bu arada yarımada yı Trak akınlarından korumak için yapılan Helenistik Çağ surunun da, Ege denizi ile Marmara Denizi arasındaki güzergâhı tam olarak saptanmıştır. Değerlendirme çalışmaları bitirildiğinde, toplanan verilerin bölgenin tarihi coğrafyasına önemli katkıları olacağını ummaktayız.

2 — **Vize Ovası** : 1982 yılı çalışmalarımızın önemli bir bölümünü Vize-Saray-Lüleburgaz arasındaki ovanın taranması oluşturmuştur. Bu bölgede yapılan çalışmalar Vize'deki Trak başkentinin kesin yerinin saptanması, M.Ö. 1. bin yıldan daha eski yerleşmelerin olup olmadığının araştırılması ve çok sayıdaki tümülüsün belgelenmesi işlerine yönlük olarak sürdürülmüştür. 1982 yılı çalışmaları ilc bu bölgede 100 kadar tümülüs belgelenmiş ve haritaya işlenmiştir. Vize'deki esas Trak merkezini oluşturan Çömlektepe höyüğünün, en az M.Ö. 3. bin yıla kadar indiği de belirlenmiştir. Ovanın kültür silsilesi ile ilgili bilgi veren bir çok tarihöncesi yerleşme yeri bulunmuştur. Bunların arasında, M.Ö. 5. bin yıla tarihlenen Eski Tekke Mezarlığı ve Bağlar Çeşme yerleşmeleri özellikle önem taşımaktadır. Vize bölgesinde de Anadolu kökenli tarihöncesi kültürlerle rastlanmamıştır.

Vize bölgesindeki ilginç buluntulardan biri de Vize su yolunun izleridir; kemer, tünel ve örtülü kanallardan oluşan su yolu Vize'nin doğusunda, Evrenli köyü yakınlarına kadar izlenmiştir.

3 — **Kırklareli Bölgesi** : Kırklareli bölgesi önceki yıllarda yaptığımız araştırmalar sırasında da ele alınmış ve bölgenin özellikle tarihöncesi kültürler açısından büyük bir önem taşıdığı görülmüştür. İl merkezinin hemen güneyinde yer alan Salhane ve Kanlıgeçit⁴, Şeytandere üzerinde Tilkiburnu⁵, Teke Deresi üzerinde Koyunbaba⁶ gibi yerleşme yer-

(4) M. Özdoğan, «Trakya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar», 9. *Türk Tarih Kongresi* 1981 (baskıda).

(5) M. Özdoğan, «Tilkiburnu, A Late Chalcolithic Site in Eastern Thrace», *Anatolica* IX, 1982, s. 2 - 26

(6) M. Özdoğan, «Trakya'da Tarih Öncesi Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Bazı Sorunlar», *Güney - Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10 - 11, 1983, s. 21 - 58

beri Neolitik Çağdan Demir Çağı içlerine kadar Kırklareli çevresinin Trakya kültürlerinin oluşumunda etkili olduğunu kanıtlamıştır. Bu nedenle, 1982 yılında, gerek kültür silsilesini daha ayrıntılı olarak belirlemek ve gerekse gölgeye göç, istila ya da kültür alış veriş ile dışarıdan gelen etkileri saptamak için daha geniş çerçeveli bir çalışma yapılmıştır. Bu amaçla, Şeytandere ile Tekederesinin daha önce araştırılmamış olan kesimleri ile, Tozaklı, Akardere ve Süloğlu dereleri taranmıştır. Yeni bulunan yerleşmelerin arasında özellikle Kocatepe yakınlarında, M. Ö. 5. bin sonlarına tarihlenen büyükçe bir höyüğü ve Dokuzhöyük çevresini sayabiliriz. Bu yerleşmelerde bulunan çanak çömlek bazı bakımlardan Bulgaristan ve Romanya kültürleri ile benzeşmekte, ancak zengin çizi ve kazıma bezemesi ile bunlardan ayrılmaktadır; M. Ö. 5 bin sonları ile 4. bin başlarında, Kırklareli çevresinde yerel özellikleri ağır basan bir kültürün geliştiğini ileri sürebiliriz.

Çalışmalarımız sırasında, Vize bölgesinde olduğu gibi, Kırklareli çevresindeki tümölüsler de belgelenerek harita üzerine işlenmiştir.

4 — Edirne Bölgesi : Tarih öncesi çağlarda Meriç nehri ile ona bağlı kolların taşıdığı önem, Bulgaristan'da yapılan kazılarla bilinmektedir. Gerek Orta Balkan kültürleri ile Doğu Trakya ve Ege kültürleri arasındaki ilişkiyi anlamak, gerekse Kırklareli çevresinde saptanan kültür sıradüzenini Meriç havzası ile karşılaştırmak için, Edirne ve çevresi 1982 yılı çalışma programına alınmıştır. Bu yıl daha çok Meriç ve Pravadi dereleri ile Havsa - Uzunköprü arasındaki bölge araştırılmıştır. Bulunan en eski yerleşme yerleri, biri Edirne'nin kuzeyinde Avarıztepe, diğeri de Uzunköprü yakınında Maslıdere olmak üzere İlk Neolitik Çağa tarihlenmektedir. Özellikle Maslıdere'de bulunan çanak çömlek ve yontmataş aletler Trakya'nın başka yerlerinde şimdiye kadar bilinmeyen değişik bir buluntu topluluğu oluşturmaktadır.

Edirne bölgesinde, özellikle Pravadi deresi ile Havsa arasındaki alanda, Son Tunç Çağ ve İlk Demir Çağ başlarına tarihlenen çok sayıda yerleşme bulunmuştur. Bu yerleşmelerde bulunan çanak çömlek, üzerlerindeki oluk ve ip baskı bezekleri ile Kuzey Balkanların «kurgan» gelenekli mallarına benzemektedir. «Deniz kavimleri» göçü olarak bilinen büyük göç dalgası ile güneye doğru gelen bu topluluklara ait yerleşme yerlerine Edirne bölgesinde yoğun olarak rastlanması, ve bazı yerleşmelerde M. Ö. 1400 yıllarına ait, aynı tür çanak - çömleğin daha eski çeşitlerine de rastlanması, göç dalgasının sanıldığından daha önce Doğu Trakya'ya indiğini ve bir süre bu bölgede konakladığını göstermektedir.

f) İstanbul Bölgesi : İstanbul il merkezinin yakın çevresinde, özellikle kentsel gelişme ile tahrip olma süreci içine giren yerlere, geçen yıl-

larda olduğu gibi, sık sık araştırma gezileri düzenlenmiştir. Bu yıl özellikle Büyük Çekmece gölünün kuzeyinde, Eskice Sırtlarında Alt Paleolitik Çağa ait bazı buluntu yerleri saptanmış, ayrıca linyit ocakları tarafından tahrip edilen Ağaçlı bölgesi de, olanaklar ölçüsünde, yeniden araştırılmıştır. Önceki yıllarda olduğu gibi Ağaçlı-Kilyos bölgesi Üst Paleolitik ve Epi-Paleolitik dönemlerle ilgili yeni bilgiler vermiştir; minik dilgiler ve geometrik biçimli aletlerden oluşan buluntu toplulukları da ha çok kuzey Karadeniz ve Kırım buluntuları ile benzeşmektedir.

g) **Istranca Dağlık Bölgesi** : Bu yıl Trakya'nın kuzeyindeki dağlık bölgede çok kısa bir süre için ve daha çok megalitik anıtların görüldüğü alanın sınırlarını belirlemek için çalışılmıştır. Daha önceki yıllarda «dolmen» olarak bilinen anıtlarla belirlenen bu kültürün batı ve güney sınırları bulunmuş, doğuda da Kapaklı köyüne kadar izlenmişti. Bu yıl Kırklareli il merkezinin kuzeydoğusunda Koyva ve Armağan köyleri yakınlarında bulunan yeni dolmenler ile bu kültürün doğu sınırı da, hemen hemen kesinlikle, ortaya çıkmıştır. Armağan köyünün daha doğu ve güneydoğusunda yaptığımız çalışmalarda megalitik kültür ile ilgili hiç bir kalıntıya rastlanmamıştır.

Bu arada Edirne Vaysal köyü yakınlarında dolmenlerin en yoğun olduğu bölge de yeniden araştırılmış ve daha önceden bilinmeyen bazı «çifte dolmenler» bulunmuştur. Edirne-Kırklareli dolmenlerinin de, Bulgaristan'daki dolmenler gibi M.Ö. 1300-800 yılları arasında yapıldığı, ve kendi içlerinde bir evrim geçirdiği anlaşılmaktadır.

Bulgaristan'da son on yıl içinde sürdürülen çalışmalar, megalitik kültür ile ilgili kalıntıların yalnızca dolmenler olmadığını göstermiştir⁷. Diğer kalıntıların arasında en ilginçleri, kuşkusuz, kaya tapınaklarıdır; 1980 yılında Soğucak köyü yakınlarında gördüğümüz kaya tapınağının yanı sıra², bu yıl da Koyva köyü yakınlarında, Manastır Deresinde bir kaya tapınağı daha bulunmuştur. Trakya'da megalitik kültür ile ilgili bir diğer kalıntı türünü de «mezar tepeleri» oluşturmaktadır; 1. bin yüzyıllardan farklı olarak basık ve alçak olan bu tepelerin dolguları taş yığılarak yapılmıştır. Bu tepelere özellikle Ömeroba-Gerdelli yöresinde çok sayıda rastlanmaktadır.

Istranca bölgesinde, Koyva köyü Manastır Mevkiinde, tahkim edilmiş bir Demir Çağ yerleşmesi bulunmuştur. Bu kale, olasılıkla, daha önceki yıllarda bulduğumuz Adakale, Kaynaklar Kale ve Polos Kale ile ilişkili bir savunma zinciri oluşturmaktadır.

(7) Özellikle A. Fol ve İ. Venedikov, *Megalithi Thraciae I - III*, Sofia, 1976.

h) **Taşlıcabayır Kurtarma Kazısı** : 1982 yılı arazi çalışmaları sırasında, Kırklareli il merkezinin 5 km kadar güneyinde, Asilbeyli köyü Taşlıcabayır Mevkiinde bir mezar tepesinin grayder ile dağıtılmakta olduğu duyulmuş ve bunun üzerine, yerinde yaptığımız araştırmada bölgedeki tümülüs ve mezar tepelerinin hemen hemen tümünün arazi tesviyesi için düzletildiği görülmüştür. Kısmen tahrip olmuş durumdaki tepelerden birinin M.Ö. 2. bin yılına ait olduğunun anlaşılması üzerine, yerel yönetimin de yardımı ile, tahribat durdurulmuş, durumdan Edirne Müzesi ilç Kültür Bakanlığı haberdar edilmiştir. Bakanlıktan kazı izninin çok kısa bir süre içinde gelmesi üzerine, Taşlıcabayır tepesinde ekibimizin olanakları ile Edirne Müzesi adına⁸ bir kurtarma kazısı yapılmıştır.

Arazideki izlerden ve köylülerin anlatımından mezar tepesinin 1,5-2 m. kadar yükseklikte, 10 m. çapında olduğu anlaşılmaktadır. Grayder tepcyi esas mezarın hemen altına kadar traşlamış olduğundan, kazı sırasında yalnızca mezar platformunun eteğine yerleştirilmiş çanak çömlek bulunabilmiştir. Mezar tepesinin çevre duvarı, yapılı mezar odası yoktur. İri çay taşlarından yapılan bir platformun çevresinde 40 kadar kap, oldukça özenli olarak yerleştirilmiş, 10 kadar kap da rastgele toprağa atılmıştır. Kapların en üstünde, içki ile ilgili bir libasyon kabı bulunmaktadır. Kapların arasına yukarıdan kaydığı anlaşılan bir tunç bilezik, tahrip edilmezden önce mezarın oldukça zengin olduğunu göstermektedir.

Bulunan kapları biçimlerine ve bezemelerine göre M. Ö. 1400 - 1300 yılları arasına, hemen hemen kesinlikle tarihlileyebiliriz. Bulunan çanak çömlek bir çok bakımlardan dolmen çanak çömleği ile benzerlik göstermektedir. Ancak, buluntuların arasında, Troya VII b katının çift kulplu kâselerine benzeyen bir kabin olması, Taşlıcabayır mezarının ve dolayısı ile megalitik kültürün, 2. bin yıl sonlarındaki büyük göç dalgası açısından önemini arttırmaktadır.

(8) Ekibimizle tam bir dayanışma içinde kazıya katılan her türlü anlayış ve kolaylığı gösteren Edirne Müzesi müdür ve elemanlarına teşekkürli borç biliriz.

GİRNAVAZ KAZISININ ANADOLU ARKEOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Armağan ERKANAL *

Girnavaz höyüğü Mardin ili, Nusaybin ilçesinde, Nusaybin'in 4 km kuzeyindedir. Çağçağ nehrinin batı yakasında, Çağçağın kaynağından ise 15 km uzaklıkta yer alan bu höyük, nehrin oyduğu vadinin hemen ağzında, çok stratejik bir konumdadır. Kuzeyinde bulunan yüksek engebeli arazi kentin savunması açısından önemli roller oynamış olmalıdır. Höyüğün güneyinde dümdüz uzanan bereketli bir ova yer alır. Toprak çok verimlidir, kavak, nar, ceviz, incir gibi çeşitli bitkilerin yetişmesine elverişlidir.

Girnavaz Höyüğü'nün stratejik konumunun yanı sıra, çeşitli bölgeleri birbirine bağlayan yollara hakim olması ve iyi içilebilen güzel bir suyunun bulunması, burada kurulan antik yerleşmelerin önemli birer kent olduğunu düşündürmektedir.

Höyük, adını çevrede anlatılanlara bakılırsa, Abbasi krallarından Harun Reşid'in saray şairi Abu Nuvas'dan alır¹. Çok yakışıklı ve çapkın olduğu kaydedilen bu şairin dili de bir o kadar ünlü olmalıdır ki, kendisi bu yüzden bir kaç kez zindana atılmıştır. Girnavaz Höyüğü'nün çevresinde yaşayanların anlattıklarına göre, burası Abu Nuvas'ın sürgüne gönderildiği yerlerden biridir. Çünkü, Abbasi'lerin hüküm sürdüğü sıralarda, göya, burası bataklıkmiş ve sıtma insanları kırıp geçiriyormuş. Ewald Wagner'in Abu Nuvas'la ilgili geniş derlemesinde, Abu Nuvas'ın çeşitli zamanlarda cezalandırıldığını öğreniyoruz². Ancak onun Girnavaz'a gerçekten gelip gelmediğini bu eserden çıkaramıyoruz. «Gir» tepe anlamında

(*) Doç. Dr. Armağan Erkanal, Hacettepe Üniversitesi Sosyal - Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) K. Sornig, «Hurritische Spuren. Vielsprachigkeit im Alten Orient, der Tür Abdin und die Wassuganni - Frage», *Grazer Linguistische Studien* 11/12 Festgabe für Norman Denison, Graz, 1980, s. 321 vd (Bu çalışmayı bize bildiren Prof. Dr. Ali Dinçol'a yakın ügisinden dolayı şükranlarımızı sunarız).

(2) E. Wagner, *Abu Nuvas. Eine Studie zur arabischen Literatur der frühen Abbasidenzeit*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission Band XVII, Wiesbaden, 1965.

bir sözcüktür ve Gırnavaz da Navaz'ın tepesi anlamındadır. Aynı yörede anlatılan bir başka anlatımda ise burasının bir cin merkezi olduğudur. Burada yaşadığı ileri sürülen cinlerin de liderinin adının Navas olduğu kaydedilir. Karl Sornig bu iki anlatımı özdeşleştirmek ister ve Abu Navas'ın kişiliği ile «cin» olgusunu kaynaştırır³. Eski yerleşme yerlerinde cinlerin oturduğuna dair söylentiler olağandır. Höyüğün en yüksek noktasında bulunan yatır ise, bu merkezin, halen çevre halkı tarafından olağan üstü güçlerin etkin olduğu bir yer olarak yaşadığını, bize göstermektedir. Çarşamba günleri Müslümanlar ve Yezidiler, pazar günleri Hristiyanlar, salı günleri de Yahudiler ve Suriye'li Araplar iyileşmek umuduyla buraya gelirler⁴. Folklorik açıdan çok ilginç olan bu olay, bu yıl Hacettepe Üniversitesi tıp doktorlarından oluşan bir ekip tarafından ayrıntılı olarak incelenecektir.

Bu höyüğe dikkatimizi çeken ve burada kaçak kazaların yapıldığını bize bildiren Mardin Müzesi Müdürü Abdül Halik Ekmen'e teşekkürü bir borç bilirim. 1980 yılında höyük üzerindeki ilk inceleme yapılmış⁵; 1981 yılında da Mardin Müzesine 22 parçadan oluşan, İ.Ö. III. bin yıllarına ait gömü hediyelerinin intikâl etmesi üzerine, burada kurtarma kazalarına 1982 yılında başlanmıştır. Böylece Türkiye'de ilk kez Mardin ilinde bir Höyük kazısına da başlanmış olmaktadır. Bu olguyu özellikle vurgulamak istiyorum, çünkü Türkiye-Suriye sınırının hemen güneyinde yüzlerce araştırma günümüze değin yapıldığı halde, bu sınırın kuzeyi hâlâ bir soru işareti olarak durmaktadır. Bu bölgenin önemi 19. yüzyılın sonlarında Mısır'da yapılan araştırmalar sırasında, IV. Amenophis'in diplomatik arşivinin Telle el Amarna kentinde bulunmasıyla artar⁶. Bu arşivde ele geçen ve Mitanni Mektubu diye anılan belge, Önasyanın önemini diplomatik arşivinin Tell el Amarna kentinde bulunmasıyla artar⁶. Bu ele geçen yazılı belgelerde de Hurri memleketlerinden bahseden tabletler bulunmuştur. Nihayet Ugarit, Nuzi ve Mari gibi kentlerde bulunan arşivlerin de yardımıyla İ.Ö. II. binin ikinci yarısında Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinde hüküm sürmüş olan Hurri/Mitanni Devleti ile ilgili bilgilerimiz artmıştır.

Yazılı belgelerde Hanigalbat olarak da anılan bu devletin çekirdeğinin Habur ve Dicle nehirleri arasında kaldığını ve Tur Abdin'in de bü-

(3) K. Sornig, 1 s. 321 vd.

(4) K. Sornig, s. 321.

(5) E. Lucius und K. Sornig, «Zum Lokalisierungsproblem von Wassuganni und anderen mitannisch - hurrischen Siedlungszentren» *Avusturya Kültür Yayınları* II, İstanbul, 1969, s. 5 vdd; K. Sornig³ s. 299 vdd; G. Wilhelm, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*, Darmstadt, 1982, s. 1 vdd.

(6) E. Lucius und K. Sornig⁵, s. 13.

yük bir rol oynadığını öğreniyoruz⁷. Önasyanın en güçlü devletleriyle anlaşmalar yapan bu önemli devletin başkenti Waşşukanni ve burada bulunması gerekli olan devlet arşivi ne yazık ki tüm araştırmalara rağmen ele geçirilememiştir. Bu kent için en güçlü aday olarak görülen yerleşme yeri Ceylan Pınar yakınındaki Tell Feheriye'dir⁸. Burada Amerikalılar ve Almanlar kazılar yapmış, ancak burasının Waşşuganni olup olmadığını ispat edememişlerdir. Bu önemli sorunun çözülebilmesi için pozitif bilimcilerden de yardım istenmiş, ve Tell el Amarna'da ele geçen Tuşratta'nın muhtemelen Waşşuganni'den gönderdiği tablettan alınan toprak numunesinin nötron aktivasyon analizi yöntemi ile incelenmesinden sonra Tell Feheriye höyüğünün Waşşuganni olması olasılığı bir kenara itilmiştir⁹.

Erwin Lucius ve Karl Sornig¹⁰ Hitit ve Assur devletlerinin askeri seferlerini anlatan metinlerden hareket ederek, Waşşuganni'nin bugünkü Nusaybin çevresinde olabileceği fikrini savunan bilim adamlarına katılmışlardır¹¹. Bu arada Girnavaz Höyüğünden 1 km güneyde bulunan, haritalarda Veysiki ya da Vesige olarak anılan bir yerleşme yerine dikkati çekmişler ve Waşşuganni'yi bulmak isteyenlerin burada çalışmalarını gerektiğini belirtmişlerdir¹². Mardin çevresini çok iyi tanıyan Abdül Halik Ekmen'de yıllar önce bize aynı uyarıyı yapmıştı. İlginç olan, Veysiki ya da Vesige olarak anılan bu ismin, çok çeşitli dillerin konuşulduğu bu yörede bir anlam taşımamasıdır. Bilindiği üzere eski kent isimleri uzun süreler yaşayabiliyor. Eğer, Veysiki/Vesige, Waşşuganni adının değişmesi ile yaşıya gelen bir antik isimse, 1 km kuzeyinde yer alan Girnavaz Höyüğü Waşşuganni için en güçlü aday olmaktadır. Bu durumda, bu yerleşme yerinin, herhangi bir nedenle daha güneye kaydığı düşünülebilir. Nötron aktivasyon analizi yönetimi ile Waşşuganni'nin parmak izi olarak tanımlanan kil özellikleri bu yıl Hacettepe Üniversitesi Fizik Bölümü ta-

-
- (7) Bu konuda bilgi ve kaynakça için karş. B. Hrouda, «Wassukanni, Urkis, Subat-Enlil. Ein Beitrag zur historischen Geographie des nördlichen Zweistromlandes» *MDOG* 90, 1958, s. 22 vdd; E. Lucius und K. Sornig⁵, s. 13; G. Wilhelm⁵, s. 1 vdd.
- (8) C. W. Mc Ewan, L. S. Braidwood, H. Frankfort, H. G. Güterbock, R. C. Haines, H. J. Kantor and C. H. Kraeling, *Soundings at Tell Fakhariyah OIP* 79, Chicago, 1958; A. Moortgat, *Arbeitsgem. Nordrhein - Westf. Wiss. Abh.* 7, 1959; a. y., *Arbeitsgem. f. Forschung d. Land. Nordrhein - Westf. Abh.* 62, 1962.
- (9) Karş. A. Dobel, W. J. van Liere and A. Mahmud, «The Wassukanni Project of the University of California -Berkeley» *AJO* 25, 1974/1977, s. 259 vdd; A. Dobel, F. Asaro and H. V. Michel, «Neutron Activation Analysis and the Location of Wassukanni», *Orientalia Nova Series* 46, 1977, s. 375 vdd; G. Wilhelm⁵, s. 38.
- (10) K. Sornig¹, s. 302 vdd; E. Lucius und K. Sornig⁵, s. 5 vdd.
- (11) K. Sornig¹, s. ; E. Lucius und K. Sornig⁵, s.
- (12) E. Lucius und K. Sornig⁵, s. 10; K. Sornig¹, s. 322.

rafından yürütülecek incelemelerle, Girnavaz Höyük malzemesinde de aranacaktır. Bu özellikler gözlemlendiği taktirde, Önasya'nın tarihsel coğrafyasının araştırılmasına da yeni boyutlar katılacaktır. 1982 Girnavaz kazıları sırasında II. tabakada açığa çıkartılmaya başlayan büyük yapıya bağlı olarak, ünik bir kaideli kap bulunmuştur¹³. Bu eser P-12 ve P-13 açmalarının arasındaki alanda 507.77 m derinlikte 51 parça halinde ele geçmiştir. Kabın tümlendikten sonra çapı ve yüksekliği 60 cm olarak belirlenmiştir. Kabın önemi biçiminin yanı sıra üzerinin çeşitli tekniklerle (protom/kabartma, mühürleme ve ajur) yapılan bezemesinden ileri gelir. Bu kap 1982 yılında açığa çıkartılmaya başlayan binanın çeşitli yerlerinde dağınık olarak ele geçen baskı bezekli üç parçayla birlikte incelenmelidir. Geniş ağızlı kaplara ait olan bu parçaların en yakın benzeri Nuzi'de G Mabedinin 74 nolu odasında bulunmuştur¹⁴. G Mabedinin 74 nolu odası kesin olarak tarihlenmediği için, biz de elimizdeki bu örneklerin en yakın benzerlerinin tarihini bilemiyoruz.

Girnavaz kazısında bulunan kaideli kab nedeniyle bizi en çok ilgilendiren eser grupları tütsü kabı olarak kullanıldıkları düşünülen, kule biçimindeki kaplar ve kaideli çanaklardır. Kaideli çanakların sığ veya derin bir çanak kısmı vardır. Konik olan kaide kısımları ise, kısa ya da uzun olabilir. Bu kaidelerde çoğunlukla ajur tekniğinde mimari öğeler bulunur. Bunlar ayrıca çizi ya da kabartma bezeklerle de zenginleştirilmiş olabilirler. Girnavaz örneği gerek çanak kısmında görülen bezemeleri açısından gerekse diğer örneklerle nazaran daha kısa olan kaidesinde yer alan zengin mimari betimlemeleriyle, bu grubun görkemli bir örneğini oluşturur.

Tütsü kabı olarak düşünülen bu kaideli çanakların II. Erken Süllaleler döneminden sonra görülmeye başladıkları ve Mezopotamya'nın çeşitli merkezlerinde, Anadolu, Elam ve Kuzey Suriye'de de ele geçtikleri bilinir¹⁵.

Gerek saydığımız bu özellikler, gerekse hurri kültürüne bağlanan kule biçimindeki kaplarla¹⁶ olan yakın ilişkileri nedeniyle, Girnavaz örneği de bir hurri yapıtı olarak yorumlanmalıdır. Bu kabın kaide kısmında yer alan ajur tekniğindeki mimari öğeler işlevsel açıdan çok, bezeme amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu kap kanımızca dinsel törenlerde yıkanma işlerinde, ya da libasyon veya kurban kanlarının toplanması için kullanılmış bir kült kabı niteliğindedir.

(13) Bu eser tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

(14) R. F. Starr, *Nuzi*, Cambridge and Massachusetts, 1939, Pl. 141, A, s. 500.

(15) J. Moon, «The Distribution of Upright - Hendeled Jars and Stemmed Dishes in the Early Dynastic Period» *Iraq* 44, 1982, s. 39 - 69.

(16) M. J. Mellink, *RIA* III, 1957 - 1971, s. 517.

Mitanni Devletinin ortadan kalkmasından sonra bir Assur Eyaleti haline gelen Hurri merkezleri çeşitli sanat dallarında - şüphesiz - kendi öz gelenek ve göreneklerini yaşatmışlardır. 1982 yılında çok az bir kısmı açığa çıkartılan büyük yapı ve buna bağlı olarak ele geçen eserler de böyle bir dönemin ürünü olmalıdır. Gırnavaz Höyüğünde önemli bir Hurri yerleşmesinin varlığı kesindir. Burada açığa çıkartılacak belgelerle Önasya'nın önemli devletlerinden olan Mısır, Hitit ve Assur'la hurri/Mitanni Devletinin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerine de yeni boyutlar kazandırılacaktır.

SURVEY IN CENTRAL LYCIA

R. M. HARRISON *

Lycia is a coastal province of southern Anatolia, with mountain ranges rising sharply from the coast to over 3.000 m. In classical times it supported upwards of forty cities, a handful of which, on the coast or near it, were of considerable size and importance, for Lycia lay along the mainshipping lanes from Syria and Egypt to the West. In late antiquity, however, the cities declined sharply, while many new settlements (monasteries, villages, even towns) appeared in the mountain valleys. The ancient landscape is well preserved and has been little explored. It is well placed for an examination of questions of continuity and change in this critical period of Mediterranean history.

A survey, begun in 1959¹, but interrupted in 1964 by rescue commitments in Istanbul², was resumed on an annual basis in 1977³ (Fig. 1). The 1982 expedition, funded by the British Academy and the University of Newcastle's Committee for Excavation and Fieldwork with a permit granted by the Turkish Antiquities Department, was in the field from 15th August for three weeks. Staff were Mr. Gordon Lawson (surveyor), Miss Hazel Dodge (archaeological assistant), Mr. Derrick Webley (geomorphologist), Dr. Anne Thorley (botanist), and Miss İlham Öztürk (official commissioner and prehistorian). Except for three nights at Muskar which were spent in tents, we stayed at the Arzu Otel in Elmalı, from which day-trips were made. Work was concentrated on three areas: (I) Muskar, at 700 - 900 m above sea-level, on the forested south side of

(*) Prof. Dr. Martin Harrison İngiltere New - Castle Üniversitesi Öğretim Üyesi

(1) R. M. Harrison, «Churches and Chapels in Central Lycia», *Anatolian Studies* 13 (1963), 117 - 153.

(2) The excavations at Sarıçane from 1964 to 1969, jointly directed by the late Dr. N. Firath and the writer for the Istanbul Archaeological Museum and Dumbarton Oaks; annual reports appeared in *Türk Arkeoloji Dergisi*, *Istanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, and *Dumbarton Oaks Papers*. The full and final report is in press with the Princeton University Press.

(3) Reports in *Anatolian Studies* 28 (1978), 9 - 10; 29 (1979), 205 - 6; 30 (1981), 198 - 200.

Alaca Dağ, (II) the Elmalı plain, at 1,100 - 1,400 m inland, and (III) Ovacık, at c. 1,500 m. on the bare northern slopes of Bey Dağı. Visits were also made to the Arykanda valley (sites at 500-800 m) and to Myra and Finike on the coast.

1. **Muskar.** This is an upland valley in the hinterland of Myra, traversed by an ancient pack-road from Myra towards Arneai and Arykanda, with a branch to Alakilise. The sixth-century valley-church at the crossroads has long been known⁴. We found and surveyed a small, well-preserved Byzantine hill-top fortress, overlooking the valley and incorporating substantial remains of a classical Doric structure (ashlar masonry, triglyphs, polygonal columns) (Figs. 2-4). There were abundant hog's-back sarcophagi (three with inscriptions). Finds included a fine life-size rock-relief of a man and his dog in combat with a standing bear (Fig. 5). Expeditions were made from Muskar to Alakilise (a Byzantine village) and Turant Dağ (a hill-top cemetery with various buildings, including an Early Byzantine church of careful ashlar). Isolated Roman buildings were noted in the remote valleys of Zeytin and Dikmen Deresi, both on ancient roads and with associated field systems.

2. **Elmalı Plain.** Settlements visited ranged in date from the Chalcolithic (Bağbaşı) to the fourteenth century A. D. (Tekke and Elmalı). six new inscriptions were recorded from Choma, but Podalia, the other classical city in this extensive upland basin, remains elusive⁵. Two new inscriptions and a large number of architectural fragments (including pieces of an Early Byzantine ambo) were recorded at Söğle (Figs. 6, 7) although most pieces now at Söğle appear to have been conveyed there from the upland pastures at Serkez Alanı. At Sarılar a decorated sarcophagus-lid may be as late as the twelfth century A.D. Three substantial hill-top fortresses overlooking the plain, were examined: Gilevci (probably Hellenistic), Armutlu (perhaps also Hellenistic, but certain occupied in late antiquity on the evidence of pottery), and Elmalı Dağı discovered at c. 1,450 m at sunset on our last day; this last has cyclopean masonry, a considerable pottery-scatter and local talk of a rock-cut inscription, which we did not, however, find.

3. **Ovacık.** This village lies at an altitude of c. 1,500 m on the bare northern slopes of Bey Dağı, some 35 km east of Elmalı. In the modern village one new inscription and a decorated sarcophagus-lid were recorded. At Ovacık Ören more work was done on the rapidly vanishing rema-

(4) H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (Leipzig, 1908), 316; R. M. Harrison, *Anatolian Studies* 13 (1963), 131, 146; *ibid.* 22 (1972), 192-5.

(5) Pace G. E. Bean, *Journeys in Northern Lycia 1965 - 1967* (Wien, 19 - 77, 23 - 32).

ins of a small Roman town and at Ovacık Asar on a well-preserved hill-top refuge-settlement (Fig. 8), thought to be a successor to the town.

4. Environmental Studies. Preliminary notes were made on soils and vegetation in these three areas and also in the Arykanda valley where there is extensive well-preserved, ancient field-terracing, and in the Myra plain, where the Roman city lies for the most part between 5-8 m of alluvium. There is some evidence to suggest that much of the alluvium may be late (or even post) medieval.

PISIDIA ANTIOCH'U 1982 ÇALIŞMALARI

Stephen MITCHEL*

Başkalığımdaki ekip, 15 Ağustos 7 Eylül arasında Isparta ilindeki Yalvaç yakınında bir Roma kolonisi olan Pisidia Antioch'unda yüzey araştırması yaptı. Ekip Dr. Stephen Mitchell, Dr. Marc Waelkens ve Bayan Jean Greenhalgh (üçü de arkeolog) ile Bay Robin Fursdon, oğlu Bay Timothy Fursdon ve Bay Jonathan Western'den (yüzey araştırmacıları) oluştu. Isparta Müzesi'nden Bay Durmuş Kaya Bakanlık temsilcisi olarak araştırmamıza katıldı. Bay Fursdon'ın eşi Bayan Diana Fursdon ve iki küçük çocuğu araştırmalarımıza zaman zaman katıldılar ve bizlere yardımcı oldular. Ekibin tüm elemanlarına çabalarından ötürü teşekkür ederim. Yalvaç Müzesi Müdürü Bay Mehmet Taşhalan Yalvaç'da kaldığımız sürede bize eşsiz yardımlarda bulundu. Kendisine minnettarız. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü çalışmamız için gerekli izni verdi. Bu nedenle yetkililere sonsuz teşekkürlerimizi iletmek isteriz. Çalışmamızı parasal yönden destekleyen British Academy, the Roman Society, Oxford Üniversitesi Craven Komitesi ve Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'ne de minnettarız.

Antioch ören yeri Smyrna'da rahiplik yapan bir İngiliz tarafından 1833 de bulundu [F. V. J. Arundell (*Discoveries in Asia Minor-I*, (London, 1834), 257-317)] ve bundan sonra birçok gezgin, arkeolog ve başkaları tarafından ziyaret edildi. Ören yerinin adı üzerinde Yalvaç'ı 1880 ve 1920 yılları arasında sık sık ziyaret eden Ramsay durdu ve tüm yazıtları inceledi. I. Dünya Savaşı'ndan önce ve 1920 lerin ortalarında Ramsay burayı kazmak için izin aldı ve daha sonra D. M. Robinson ile birlikte çalıştı. Ramsay, önemli yapılar da dahil olmak üzere Roma Kolonisi'nin büyük bir bölümünü ortaya çıkardı. Oysa Ramsay maalesef arkeolog değildi ve Robinson'un dikkati bir süre kazıdan başka şeylere kaymıştı. Bu nedenle de keşiflerin sonuçları hiçbir zaman doğru dürüst yayınlanamadı. Ramsay Mên Kutsal Alanı'nda yaptığı çalışmaların sonucunu *Journal of Roman Studies* 8 (1918), 107-145 de, Robinson ise daha sonraki kazıların ön raporlarını *American Journal of Archaeology* 28

(*) Stephen Mitchell, Swansea Koleji Klasik Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi

(1924), 435-44 de yayınladılar. Ayrıca Robinson ören yerinde bulunan heykellerin resimli tartışmalarını **The Art Bulletin** 9 (1926), 5-69 da yayınladı. Bu son yayın ören yerinin kullanılamayacak derecede küçük bir planını, iki yapının rekonstrüksiyon kesitlerini, olasılıkla Augustus mabedini ve Severan şehir kapısını da içermektedir. Epigrafisi çok iyi bilinen Antioch'un, arkeolojisi aksine hiç bilinemedi.

Yaptığımız yüzey araştırmasında özellikle olanaklar elverdiğince Antioch'un arkeolojik kalıntılarını yeni ve doğru bir biçimde değerlendirmeyi amaçladık. Mén Kutsal Alanı'nın ve ayaktaki yapıların mimari planlarını ve kesitlerini ayrıntılı olarak çıkartmayı istedik. Ayrıca ören yerinin doğru bir tarihlenmesini yapabilmek için tüm mimari ve heykeltraşı parçaların envanterlerini yapmayı planladık.

İlk çalışma sezonumuz süresinde araştırma ekibimiz tek, tek her yapı ve alanın planının çıkarılabileceği koloninin tüm yayılma alanına dağıtılan onüç sabit nokta aldı. Böylece Antioch'un doğru bir topografik yüzey araştırması yapılabilecek iskeleti oluşturdu. Yapılar arasında özellikle Augustus mabedi sanılan yapıya, çevresindeki yarı-daire biçimli portikoya, Propylon'a, Şehir Kapısı'na, kentin ortasında yer alan kiliseye ve şehir duvarına bitişik büyük bazilikaya dikkatlerimizi verdik. Bizim ön gözlemlerimize göre Augustus mabedi tüm ayrıntısı ile rekonstrüksiyonu yapılabilecek bir durumdadır. Mimari kalitesi son derece yüksek, Roma tarzı podyumlu bir mabet olan yapı inşaatının uzun zaman almasına karşın bezemesine göre Tiberius çağına tarihlenebilir. Sezon sonunda, bu mabetle kabaca çağdaş olduğu söylenebilen Pessinus ve Ancyra mabetleri arasında kısa bir karşılaştırma yapma olanağı bulduk. Ören yerindeki diğer yapılar arasında yalnızca şehir kapısı karşılaştırma malzemesine dayanılarak rekonstrüksiyonu yapılabilecek durumdadır. Bu kapı epigrafik verilere göre M. S. 212 ye tarihlenir ve kuzeyi Küçük Asya'da, örneğin Perge gibi, çok yakın benzerlerine rastlanır. Diğer yapılar 1920 lerdeki kazılardan beri çok yıpranmışlardır. Bunların rekonstrüksiyonları ancak eski fotoğrafları kullanarak gerçekleştirilebilir ve ören yerinde çok yararlı gözlemler yapılabilir. Augustus mabedi önündeki, kare, Tiberia Platea diye bilinen, aşağıdaki sütunlu sokakla tek katlı basamaklar ve anıtsal üç kemerli Propylon ile birleşir. Bu Propylon'un özellikle kemer payandalarına bakılarak saptanan en yakın benzeri, Augustus'un Res Gestae'sinin Antiochene kopyasıdır. Yapı tümü ile hafirler tarafından Tiberius devrinin başlarına tarihlenmiştir. Oysa Propylon'un mimari elemanlarının tekrardan gözden geçirilmesi bu yapıyı stilistik açıdan M. S. 1. yüzyılın ortalarına tarihlenmemizi sağlar. Arşitravda bulunan yazıtın yeniden okunması ise bu yazıtın M. S. 50 ya da 62 yıllarında dikildiğini belgeler. Bizim gerek ören yerinde, gerekse Yalvaç'a

götürölüp ev, çeşme, cami ve diğer yapılarda kullanılan devşirme malzeme üzerinde yaptığımız incelemeler burada çok belirgin iki inşa tarihi olduğunu vurgular. Birincisi koloninin kuruluş tarihi olan M. Ö. 25 ile Antioch'un büyüyüp, kentleştiği Julio-Claudian devrinin sonu arasındaki süredir. İkincisi ise üçüncü yüzyılda, Severan çağından Constantinian çağına dek olan süredir. Antioch, Küçük Asya'daki büyük kentlerin çoğundan, M. S. 1. yüzyılın sonunda ve 2. yüzyılda halk yapılarının yaygınlaşması ile ayrılır.

Sezon sonunda biz Yalvaç'dan yaklaşık olarak bir saatlik mesafede bulunan Mên Kutsal Alanı'nda da beş işgünü çalıştık. Ören yerinin başlıca eseri Mên Askaénos'a ithaf edilmiş birkaç yüz adet kısa yazıtı içeren temenos (çevre) duvarları ile çevrilmiş mabettir. Ramsay ve arkadaşları bu yazıtları incelemişler ama mabet hakkında yararlı tek bir bilgi vermemişlerdir. Gerçekte bu yapı yüksek bir podyum üzerinde yer alan kısa tarafı 6, uzun tarafı 11 sütunlu tipik bir Hellenistik çağ yapısıdır. Duvar işçiliğinin ve çatı parçalarının kalitesi çok yüksektir. İlk bakışta bu yapıyı M.Ö. 3. yüzyıldan çok, 2. yüzyıla yani Attalid devrine tarihlemek gerektiği kanısına vardık. Edebî ve epigrafik kaynaklardan bildiğimize göre Attalid'ler bu çağda Anadolu'da çok etkin bir rol oynamışlar ve Pessinus'daki ünlü mabedi de yaptırmışlardı. Eğer bizim ilk görüşümüz doğru ise Antioch'daki Mên mabedi, Pessinus'daki Attalid etkisine çok yakın bir paralellik göstermektedir. Ramsay'in planları kutsal alandaki diğer yapıların esas karakterini açıklamaktan uzaktır. Burası belki güney-batı Anadolu'daki büyük tepe üstü kutsal alanları kapsamına sokulabilir ve Karia'daki belirgin benzerleri ile kıyaslanabilir, örneğin Labraynda'daki gibi. Antioch kutsal alanının açıklığa kavuşması için herşeyden önce burayı diğer ören yerleri ile kıyaslamak gerekmektedir.

1982 YILINDA BITHYNIA, PAMPHYLIA VE LYKIA'DA EPIGRAFIK VE TARİHİ - TOPOGRAFIK ARAŞTIRMALAR

Sencer ŞAHİN*

1982 yılında Ağustos-Ekim ayları arasında yapılan epigrafik ve tarihi-topografik yüzey araştırmalarına Köln üniversitesinden bir asistan (Dr. Johannes Nollé) ve üç öğrenci (Walter Ameling, Thomas Corsten, Friedrich Bertel - Bertau) katılmıştır. Araştırmalar Sencer Şahin'in başkanlığında ve hükümet temsilcisi Mustafa Hamdi Sayar'ın (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) gözetiminde sürdürülmüştür. Araştırmaların ağırlık noktasını Bithynia oluşturmıştır.

I. BITHYNIA

1 — DİLDERESİ'NDE BULUNAN MİL TAŞLARI

İzmit'in yaklaşık 37 km batısında, Dilderesi vâdisinde, dere yatağının genişletilmesi için yapılan çalışmalar sırasında antik kalıntılara rastlanmıştır. Kalıntıların buluntu yeri, derenin Marmara Denizine döküldüğü yerden yaklaşık 1 km daha kuzeydedir. İzmit Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından buluntu mantıkasında yapılan kurtarma çalışmaları sayesinde 8 adet mil taşı, bir adet mezar taşı ve çok sayıda blok taş bulunmuştur. Mil taşlarının tümü ve mezar taşı yazılı olup, antik çağda çevrenin topografisine ışık tutmaktadırlar. Mil taşları bir zamanlar ünlü Roma askeri yolunun üzerinde durmaktaydılar. Bu yol batıdan, Balkanlar'dan gelip Küçükasya'yı geçtikten sonra Suriyeye ulaşmaktaydı. Buluntu yerinin yakınlarında Kartaca Kralı Hannibal'in mezarıyla ün salmış bir kent olan Libyssa bulunmaktaydı.

Mil taşları çeşitli Roma İmparatorlarının (Gordian III, Philippus, Aemilianus, Gallienus, Tacitus ve Diocletianus) yaptırdıkları yol tamiratlarına ilişkin olup, üzerlerinde A NICOMEDIA XXII MILIA yani «Nicomedia'dan 22 Roma mili» (yaklaşık 37 km) ifadesi bulunmaktadır. Bu rakam Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini ve Itinerarium Burdigalense'de Libyssa için verilen mesafelere o derece uymaktadır ki, ar-

(*) Doç. Dr. Sencer Şahin, Köln Üniversitesi, Klasik Filoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

tık bu kenti kesinlikle Dilderesi vadisinin yakınına lokalize edebiliriz. Dere vâdisinde olasılıkla yalnız Libysa'nın nekropolü bulunmaktaydı. Roma yolu burada dereyi bir köprü ile Batı yönünde aştıktan sonra, kıyıda Kababurun mevkiinde Libysa'ya ulaşmaktaydı.

2 — BURSA - İNEGÖL ÇEVRESİ

Bursa Müzesinde yapılan çalışmalarda, bu müzenin, İznik Müzesi* örneği göz önünde tutularak hazırlanacak antik yazıtlar kataloğu için epigrafik malzemenin kopyaları, fotoğrafları ve ıstampajları alınmıştır. Kataloğun yalnız epigrafik yönden değil, arkeolojik yönden de okuyucuya hitab etmesi güdülen amaçlar arasındadır.

Bursa çevresinde yapılan araştırmalarda özellikle Gürsu'yun kuzey-doğusuna düşen Nüzhetiye köyü civarında önemli topografik gözlemler yapılmıştır. Bu çevrede bir Roma devri yerleşmesi yanısıra (bulunan bir yazıt Müzeye taşıttırılmıştır), prehistorik yerleşme izlerine de rastlanmıştır Köylüler tarafından bulunan prehistorik el araç - gereçlerinin Bursa Müzesine nakilleri sağlanmıştır.

Bu bölgedeki araştırmaların bir diğer amacı da, antik yazarların Bithynia Olympos'unun yakınında olduğunu belirttikleri Daphnousis gölünün yerinin saptanması idi. «Bithynia Olympos»unun bir yanlış anlama yüzünden bugünkü Düzce yakınlarında aranması sonucu, bu göl de modern literatürde, Düzce'nin güneyine düşen bugünkü Eftin Gölüyle özdeş tutulmuştur. Ancak, Bithynia Olympos'unun bugünkü Uludağ olduğu anlaşılınca, Daphnousis gölünün de bu yakınarda aranması gerekmiştir. Göl için en uygun, topografi ile uyum sağlayan saha bugünkü İnegöl'ün doğusunda uzanan arazidir. Hernekadar bugün burada bir göl göremiyorsak ta, antik çağda burada sığ bir göl bulunduğu dair işaretler mevcuttur. Daha 17. yüzyılda Evliya Çelebi burada zaman zaman kuruyan Ezine-Göl diye bir gölden bahsetmektedir. Alman coğrafyacısı Tschiatecheff İnegöl çevresinde yaptığı araştırmalarda göl zemini tabakalarına rastlamıştır. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü öğretim üyesi M. Yıldız Hoşgören de «İnegöl Havzasının Jeomorfolojisi (İstanbul 1975)», başlıklı doktora tezinde böyle bir gölün varlığını teyid etmiştir.

İnegöl'ün Gölbağçe Köyü yakınlarında bulunan bir yazıtta, bu civarda bir zamanlar var olan antik köyün ismine rastlamaktayız. Tatavlenon Kome ismini taşıyan bu yerleşme yeri halk dilinde halâ «Avlu Güme» mevki adıyla yaşamaktadır. Bu köyden Bursa Müzesine getirilmiş olan bir tanrıça heykelinin kaidesinde ise, adağın «Tatavla»'ya sunulduğu ya-

(*) Tarafından yayımlanan Nikaia yazıtlarına ilişkin kataloğun şimdiye kadar üç cildi çıkmış olup, 4. ve son cildi önümüzdeki yıl çıkacaktır.

zılmaktadır. Tanrıça Tatavla olasılıkla bu çevrenin koruyucu talih tanrıcısı (Tyche) olsa gerekti.

3 — GÖYNÜK - ÜSKÜBÜ - BOLU ÇEVRESİ

Sakarya Irmağı kıyısındaki Sarıcakaya ilçesinden Göynük ilçesine giden şose yolun, Sakarya'nın kuzeyinde yükselen dağ silsilesinin doruğuna ulaştığı noktada (yak. 1200 m) Beyyayla ve Yukarı Kınık köylerine ulaşılmaktadır. Bu çevrede ele geçen çok sayıda yazıt sayesinde antik devirde büyük bir yerleşme yerinin ve en az iki çiftliğin varlığı saptanmış bulunmaktadır. Örencik köyü yakınındaki büyük nekropol sahası böyle bir yerleşmeyi teyid etmektedir. Dorylaion'dan (Eskişehir) Prusias ad Hypium'a (bugün Konuralp ya da Üskübü) giden antik yol büyük bir olasılıkla buradan geçmekteydi.

Üskübü ve Düzce çevresinde yapılan araştırmalarda da keza çok sayıda yazılı eser toplanmıştır. Ancak bulunan malzeme antik devirde gerek Düzce gerekse Üskübü çevresinin yoğun bir yerleşime uğramadığını göstermektedir. Buluntular çoğunlukla Üskübü'den, yani antik Prusias ad Hypium'dan çevre köylere dağılmıştır. Yeni ele geçen yazıtlar, antik kentin Roma İmparatorluk çağındaki tarihi ve özellikle kentteki Phyle (oba) teşkilatı için zengin bir kaynak oluşturmaktadırlar. Üskübü'deki çalışmalarımız sırasında, kentin surlarına Bizans devrinde inşa edilen ve çağımız gezginleri tarafından okunup yayımlanan yazılı blokları yeniden gözden geçirme fırsatı da bulduk. Bu revizyon, daha önceki okumalar sırasında çok sayıda hatalar yapıldığını göstermiştir.

Yeni kurulmuş olan Bolu Müzesinde toplanan yazılı eserlerin kopyaları, resimleri ve ıstampajları alınmıştır. Keza bu müzenin de önümüzdeki yıllarda yazıt katalogu hazırlanacaktır.

II. PAMPHYLIA

Pamphylia'nın en önemli kentlerinden biri olan Side'de, Türk Tarih Kurumu tarafından yürütülmekte olan Tabula Imperii Romani çerçevesinde çalışmalar yapılmıştır. Gerek bu kentte gerekse Perge ve civarı antik devir araştırmalarında, burada Profesör Jale İnan başkanlığında yürütülmekte olan kazı ekibiyle gelecekte yine Tabula Imperii Romani çerçevesinde işbirliğine gidilecektir.

III. LYKIA

Ankara Üniversitesinden Profesör Cevdet Bayburtluoğlu tarafından yürütülen kazılar sırasında Arykanda antik kentinde (bugün Arif Köyü) çok sayıda yazıt da ele geçmiştir. Bu yazıtların tümü (22 adet) ta-

rafından yerinde görülerek incelenmiş, kopya ve ıstampajları alınmıştır. Yazıtlardan birinde çevrede yeni bir yer ismi «Mendedarisor (a)» geçmektedir. Yazıtlardan biri sayesinde antik kentin İ. s. 2. yüzyılda Prokonsül Ti. Iulius Frugi tarafından sınırlarının saptanıp çizildiğini öğreniyoruz. Sarpedon isminde birinin onuruna Arykandalılar tarafından kaleme alınan bir yazıtta Daphniai isminde bir yer ya da phyle ismine rastlamaktayız.

Arykanda'da yapılan çalışmalar dışında bölgenin diğer yörelerinde sadece gözlemlerde bulunulmuş, bölgenin yüzey araştırması bakımından henüz bakir olduğu, ancak antik buluntuların yer yer ağır tahribat gördüğü izlenmiş ve gelecekte bu bölgedeki epigrafik, tarihi topografik yüzey araştırmalarının yoğunlaştırılmasının kaçınılmaz olduğu sonucuna varılmıştır.

ROMAN ROADS AND MILESTONES IN ANATOLIA 1982

David FRENCH*

During August and September, the Bakanlık temsilcisi, Bay İsmet Ediz, and I travelled in the iller of K. Maraş, Sivas, Erincan, Gümüşhane, Trabzon and Sinop.

First, Maraş.

In the districts of Afşin and Elbistan, I investigated the Caesareia-Melitene highway and recorded several milestones which once stood beside this road. Two in particular were of exceptional interest :

- (1) from Alımpınar (near Afşin) : a milestone of Probus (AD 276 - 282)
- (2) from Ördek (near Afşin) : a milestone of Severus Alexander (AD 222 - 235);

it gives the name of a governor, (as restored) Iulius Proculianus.

I looked at a number of roads and routes in the area. Also, I recorded a structure beside the Caesareia-Melitene highway-possibly, a way-station or road-station.

Sivas, Erzincan, Gümüşhane and Trabzon

Not a single new milestone came to light. Many of the known published examples are, it seems, lost.

On the other hand, I was able to establish a large part of the road-network in Eastern Cappadocia and North-Eastern Anatolia. The road across the Zigana pass is quite clearly observable on both sides of the summit.

The traces of a highway running from Tavium through Basilica Therma to Melitene came to light East of Şarkışla and South of Sivas.

(*) Dr. David French, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Direktörü.

Lastly, **Sinop**.

Our travels in this area were more successful than elsewhere. Several new milestones were discovered and, through the energy of the Sinop Museum director, recovered for the Sinop Museum.

One, in particular, gives the name of a governor, Claudius Longinus. It is now possible to assign his office to the time of Carus (AD 282-283).

I established the course of the road from Pompeiopolis (at Taşköprü) to Neoclaudiopolis (at Vezirköprü). At least three milestones now in the Sinop Museum can be attributed to the region of Boyabat. It would seem that in the 1st century AD, this area lay within the province Pontus et Bithynia; later (under the Tetrarchy, AD 293-305) it was certainly part of the province, Pontus.

A few curiosities

In the region of Sivas, I came across a feature which the local people call «Wizards' Drove-roads» but which are, I believe, boundary-walls between the territories of Sebasteia, Caesarea and Melitene.

In the region of Sinop, I visited the site of Stephane (formerly, İstifan, now re-named Çaylıoğlu). From the evidence of sherds, it was occupied not only during the Roman period but also in the Third Millennium BC.

Also in Sinop, as part of my epigraphic researches on ancient Sinope, I recorded inscriptions on stone and on amphora handles. There are now at least three proxeny-decrees from Sinope; one names a citizen of Cos, another a citizen of Callatis. On amphoras, the number of stamped-handles from Sinop itself has increased to 57 of which three are Rhodian, one Heraclian; the remainder are Sinopean. One complete amphora from the sea off Sinop has happily been recovered for the museum. It has been cleaned for display.

Finally, as a by-product of my work on roads, milestones and inscriptions, there is a topic which has a general interest: the roads of the Hellenistic and Persian periods in Anatolia. In particular, the Royal Road of Herodotus. I believe that it is possible to suggest a route based, firstly (and naturally), on the evidence of Herodotus and, secondly, on the evidence of routes used in the Roman period. The main feature of the route that I am proposing is contestable (Herodotus' account being both sparse and contradictory): I suggest that the Royal Road did **not** cross the Halys (the modern Kızılırmak); it by-passed the river.

KAPPADOKYA BÖLGESİ ÇALIŞMALARI

Yıldız ÖTÜKEN*

Kappadokya bölgesinde 1977 yılından beri sürdürmekte olduğumuz çalışmaların amacı Bizans dönemine ait dini yapıların tesbiti, incelenmesi ve mimari değerlendirmesidir. Bildirinin ilk bölümünde bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalar özetlenecek ve sonuçları hakkında bilgi verilecektir. Bölgedeki zengin kültür mirasının araştırılması ancak yapıların korunması ile mümkündür. Bu konudaki görüş ve önerilerimizi bildirinin ikinci bölümünde sunacağız.

I. BÖLGE ÇALIŞMALARI

1 — Yapıların Tesbiti ve İncelenmesi

a) Yayınların Taranması

Kappadokya bölgesindeki yapıları bugüne kadar yayınlanan farklı türdeki eserlerde tesbit etmek, çalışmamızın ilk aşamasıdır. Temelimiz G. de Jerphanion'un «Une nouvelle province de l'art byzantin : Les églises rupestres de Cappadoce» kitabının birinci cildindeki bibliyografyasıydı¹. Araştırmacının kısaca tanıttığı 1700-1925 yılları arasındaki 103 yayın, aynı döneme ait 34 eserle genişletildi.

1925 den günümüze hızla sayısı artan yayınları burada ayrıntılı bir şekilde tanıtmamız olanaksızdır. Bunların içinde bölgedeki hristiyan dönemine ait yapıları konu alan kitap sayısı sekizdir². 1972 de L. Giovanni-

(*) Doç. Dr. Yıldız Ötüken, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin : Les églises rupestres de Cappadoce, 4 c. metin, 3 c. resim, Paris 1925 - 42; Bibliyografya için bkz. c. 1, s. XXIII - L.

(2) Jerphanion, a. g. e. dipnot 1; Budde, Göreme, Höhlenkirchen in Kappadokien, Düsseldorf 1958; N. - M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı, Paris 1963; M. Restle, Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, 3 c., Recklinghausen 1967; L. Giovannini, (ed.) Kunst in Kappadokien, Genf - Paris - München 1972; S. Kostof, Caves of God : The monastic environment of Byzantine Cappadocia, Cambridge -Mass. 1972; M. Restle, Studien zur frühbyzantinischen Architektur in Kappadokien, 2 c., Wien 1981.

ni'nin editörlüğünde yayınlanan eser ilk kez Kappadokya Bizans dönemi yapılarını toplu bir şekilde haritalar eşliğinde sunması açısından dikkatimizi çeker³. Daha önceki araştırmalardan derlenen yapı listeleri 62 yerleşme merkezindeki 229 kiliseyi kapsamaktadır. Çalışmamızın geç bir aşamasında yayınlanan diğer önemli bir kaynak kitabı F. Hild ve M. Restle'nin ortaklaşa hazırladıkları «Kappadokien» cildidir⁴. Bölgedeki 343 yerleşmeyi tanıtan katalogda 153 merkezin dini yapıları belirtilmiştir. 1925-1983 yılları arasında Kappadokya ile ilgili birçok makale yazılmıştır. Bizans yapılarını konu alan makalelerin sayısı 90'a ulaşmıştır⁵. Burada kısaca değinebildiğimiz temel kaynakların yanısıra seyahatname, tarihi coğrafya, tarih, jeoloji, coğrafya, epigrafi, topoğrafya ve din bilimi gibi değişik türdeki yayınlar taranmıştır.

b) Yerleşme Merkezlerinin İncelenmesi

Yayınlarda tesbit ettiğimiz ve dini yapı içeren yerleşme merkezlerinin adları 1700 den günümüze kadar sürekli değişmiştir. Bölgedeki belli başlı iller dışında 18. ve 19. yüzyıllarda eski adını muhafaza eden merkez yok denecek kadar azdır. Tomarza, Uluğaç ve Endivit gibi 18. yüzyıldaki adını bugün de yaşatan örnekler sınırlıdır. Orijinal adı hatırlatan Avanos (Venesa), Tırhan (Trochos) ve Talas (Mutalaske) gibi yerleşmeler küçük bir grubu oluşturur. Büyük çoğunluk Aktepe (Zelye), Doğanlı (Gördeles-Delos) ve Gökçe (Mamasun - Momoasson) gibi anlamsızca değiştirilmiştir.

Bölgedeki çalışmaları gerçekleştirebilmek için, tesbit edilen 230 yerleşme merkezinin bugünkü adları ve konumları çeşitli harita ve yayınlara

(3) Giovannini, a. g. e. dipnot 2, Plan no.1 (Kappadokya genel); s. 196 - 197, no.2 (Ürgüp ve çevresi), s. 199; no.3 (Çavuşin, Zelve), s. 201; no.4 (Avcılar, Göreme), s. 202 - 203; no.5 (Soğanlı), s. 204; no.6 (Ihlara), s. 205

(4) F. Hild - M. Restle, Kappadokien (Kappadokika, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), (TIB 2: Denkschr. ÖAW, phil.-hist. Kl. 149), Wien 1981.

(5) 1925 - 83 yılları arasında Kappadokya Bizans eserlerini makalelerine konu alan belli başlı araştırmacıların adlarını ve yayın sayısını belirtiriz: N. Thierry (38), G. P. Schiemenz (13), G. de Jerphanion (12) J. Lafontaine - Dosogne (9), A. W. Epstein (3), C. Jolivet - Levy (3), M. Restle (3), Y. Ötügen (2), L. Rodley (2).

ın yardımı ile çözümlenmiştir⁶. Sonuçta 225 merkez aydınlatılmış, yalnız beşinin haritadaki kesin yeri bulunamamıştır⁷.

c) Bölgede Yapıların İncelenmesi

Bölgedeki çalışmalarımız üniversitedeki görevimiz nedeniyle sömestre tatillerinde, hafta sonlarında veya öğrencilerimizle birlikte yaptığımız Araştırmalarla gerçekleştirilmiştir. En büyük sorunumuz zaman, diğeri maddi olanaklardan kaynaklanan ekip ve vasıta sorunudur⁸. Kişisel çalışmanın sınırlamaları bugüne kadar yalnız 93 yerleşme merkezinde inceleme yapmamıza imkan tanıdı. Türkiye'de ilgili devlet kuruluşlarının bu türdeki araştırmalarda destek olması en büyük dileğimizdir.

Bölgedeki çalışmalarda amaçlanan yapıların sanat tarihi gelişimi içindeki yer ve değerini belirlemek için öz verilerin toplanmasıydı. Bu nedenle her bir yapının bugünkü durumu, yerleşme merkezindeki konumu hakkında bilgi edinilmiş, plan tipi, mevcutsa kitabesi ve freskoları incelenmiştir. Yayınlanan planlar veya krokiler yerinde kontrol edilmiş, gereken yapılarda plan çıkarılmıştır. Eserler ayrıca siyah beyaz ve renkli fotoğraflarla arşivimiz için belgelenmiştir.

2 — Değerlendirme

a) Yapı Kataloğu

1977 yılından beri sürdürmekte olduğumuz çalışmaların ilk ürünü 1981 yılında Hacettepe Üniversitesinde verdiğimiz doçentlik tezimizdir⁹.

- (6) Yer adlarını çözümlemek için kullandığımız harita ve yayınların burada yalnız birkaçını belirtebiliriz; H. Kiepert, 1 : 400.000, Türkiye paftaları, Berlin 1913; Harita Genel Müdürlüğü, 1 : 200.000, Türkiye Haritası, Ankara 1941 - 53; Hild - Restle, a. g. e. dipnot 4, 1 : 800.000 Kappadokya haritaları. W. M. Ramsay, The historical geography of Asia Minor, Royal Geographical Society, Supplementary Papers 3, London 1890; F. Hild, Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien (VTIB 2 : Denkschr ÖAW, phil. - hist. Kl. 131), Wien 1977; geniş bibliyografya için bkz. Hild - Restle, a. g. e. dipnot 4.
- (7) Kesin çözümlenemediğimiz yerleşme merkezleri şunlardır : Fenese (Kayseri, Develi ilçesinin k.d. sundadır), Kalın kilise (Kayseri, Yahyalı ilçesinin yakınındadır), Machal (Niğde, Aksaray, Taşpınar, Viranşehir ve Helvadere köyleri yakınındadır), Miskian çarşısı (Niğde, Yeşilhisar, merkez Güzelöz köyü yakınındadır), Derevenk (Kayseri, merkez, merkez, Aydınlar köyü yakınındadır).
- (8) Bölgedeki çalışmamda bana yardımcı olan Dr. A. Durukan, Dr. M. Tuncel Dr. H. Acun, Yük. Mim. K. Yenen ve Araş. Gör. S. Pekak'a; ayrıca çalışmamın malzemesini 1979 yılında bir bursla temin eden Alexander von Humboldt Vakfı'na teşekkür ederim.
- (9) Bkz. Y. Ötügen, Kappadokya bölgesinde Bizans mimarisi araştırmaları, (Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doç. tezi), Ankara 1981.

Tezdeki yapı kataloğu 219 yerleşme merkezindeki 687 yapıyı içermektedir. Yayına hazırladığımız bu çalışma yeni incelemelerle genişletilerek Kappadokya bölgesindeki 230 yerleşmedeki 703 yapıyı kapsayan bir katalog oluşturulmuştur¹⁰. (Tablo : 1)

Katalog merkezlerin bugünkü adlarının alfabetik dizinine göre düzenlenmiştir. Bilinen eski adlar ayrıca belirtilmiş, haritadaki konumu için bağlı olduğu il, ilçe, bucak ve köy sırasıyla açıklanmıştır. Yapı adını, yapıyla ilgili yayınların kronolojik dizini izler. Yapı türü -kaya veya duvar-, plan tipi - tek nef, iki nef, bazilika, serbest haç, kapalı yunan haçı, trikonchos, oktagon-, ayrı ayrı tanımlanır. Fresko içeren kiliseler belirlenmiş, kitabeli örneklerde kitabe metnindeki önemli bilgiler aktarılmış ve bilinen yayınlara işaret edilmiştir. Her yapıda araştırmacılarca gerçekleştirilen tarihlendirmeler hakkında bilgi verilmiştir. (Tablo : 2)

b) Mimari Değerlendirme

Katalogdaki yapılar temel alınarak, Kappadokya bölgesindeki kaya ve duvar kiliselerinin mimari özelliklerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek, çalışmanın ana hedefidir. Bu değerlendirmeyi iki yönden gerçekleştirdik : Tipolojik sınıflandırma ve yapı tiplerinin kökenleri ile mimari tarihi gelişimi içindeki yerini belirlemek. (Tablo : 3)

Kaya ve duvar kiliseleri belli başlı yedi ana plan tipinde toplanmıştır; bunlar kendi içlerinde mimari özelliklerine göre alt gruplara ayrılır. Mimari değerlendirmeyi bütünüyle burada tanıtamıyacağımız için bazı ilginç sonuçlara değinmekle yetinelim. Yedi ana plan tipinden yalnız oktagonlar duvar mimarisinde temsil edilirler. Ana grupların çeşitlemeleri, yani alt gruplarda ise durum farklıdır. Bazı alt gruplar hem kaya ve hem duvar (Tip 1 a, 2 a, 2 b, 3 a, 4 a, 4 b, 5 a, 6); bazılarında yalnız kaya (Tip 1 b, 5 b) veya yalnız duvar (Tip 2 b) kiliseleri tesbit edilmiştir. Tüm alt gruplar incelendiğinde, karma tipteki planların kaya mimarisine has olduğu dikkati çeker (Tip 1 b», 5 a»). Kapalı yunan haçı planının, «gelişmiş» tipi, yalnız duvar mimarisinde uygulanmıştır (Tip 5a»). Tipolojik sınıflandırma ilk kez geniş sayıda örneklerle gerçekleştirildiği için, bugüne kadar bilinen yayınlardan daha ayrıntılı ve daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmıştır.

(10) Kşl. Hild - Restle, a. g. e. dipnot 4. Kitap Kappadokya bölgesindeki 343 yerleşme merkezini tanıtan bir katalog içermektedir. Bunlardan 153 ünde hristiyan dönemi yapıları; 100 ünde kale, sur vb. yapılar, köprü, ender olmakta birlikte kervansaray, ayrıca spoli malzeme; 90 yerleşme merkezinde ise hiç bir eser belirtilmez. Kappadokya bölgesi çalışmalarımız sonucunda tesbit ettiğimiz merkezlerden 69 undaki dini yapılar kitapta belirtilmemiştir. Bu merkezlerden 13 ü kitabın kataloğuna alınmıştır, 46 sı ise eksiktir.

mıştır¹¹. Örnek olarak iki nefli yapı tipini gösterebiliriz. M. Restle en son araştırmalarında kaya ve duvar mimarisinden aldığı 16 örnekle bu yapı tipini iki alt grupta tanıtır¹². Çalışmamızda tesbit edebildiğimiz 37 örnek daha ayrıntılı bir tipolojiye imkan vermiş, altı alt grup oluşmuştur.

II. Görüş ve Öneriler

1 — Kaybolan Yapılar

Kappadokya bölgesinde Bizans dönemine ait birçok yapının içinde bulunduğumuz yüzyıl içinde çeşitli nedenlerle tamamen yokolduğunu tesbit ettik. Bunlar arasından seçtiğimiz beş örnek bugün yalnız eski yayınlardaki fotoğraf, çizim ve bilgilerle belgelenebilir.

Tilköy'deki H. Andreas kilisesi iki nefli tek apsisli duvar kiliselerinin bölgedeki erken uygulamaları arasında karakteristik bir örnektir. Üç farklı yapı dönemi gösteren yapı ilk kez 1842 de W. F. Ainsworth'un seyahatnamesinde tanıtılmış, mimari açıdan ayrıntılı bir inceleme 1908 de H. Rott'un kitabında yayınlanmıştır¹³. Yüzyılımızın başında ayakta olan bu eserden bugün hiç bir iz kalmamıştır; köyün çeşmesinde bazı spoliler görülür.

Kayseri'de Boyacıkapı yakınında, Hatuniye medresesine 40 m. mesafedeki bazilika erken Bizans döneminin bölgede bilinen en anıtsal temsilcisidir. A. Gabriel'in 1930 larda yayınladığı bir fotoğraf bugün ne yazık ki elimizdeki tek arşiv belgesidir¹⁴. 1965 yılında yapının 32.5 m. uzunluğundaki güney duvarı kalıntısı yeni inşaatlar nedeni ile ortadan kaldırılmıştır.

Kayseri'nin Gezi bucağına bağlı Subaşı Köyündeki 40 Martirler veya Panagia kilisesi T tipi serbest haç planlı bir 5. yüzyıl yapısıdır¹⁵. 20. yüz-

- (11) İki nefli yapı tipiyle ilgili bir çalışma için bkz. Y. Ötügen, *Zweischiffige Kirchen in Kappadokien und in den angrenzenden Gebieten*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, Wien 1982, s. 543. 52.
- (12) Bkz. M. Restle, «Kappadokien» mad. RBK 3 (1978), süt. 968 - 1115, bil. süt. 998 - 1001.
- (13) Bkz. W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, 2 c., London 1842, c. 1, s. 207. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, s. 287 - 89, res. 106 - 107. En yeni yayın ve geniş bibliyografya için bkz. Restle, a.g.e dipnot 2, s. 30 - 33, res. 33 - 34, Plan 12.
- (14) A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, 2 c., Paris 1931 ve 1934, c. 1, s. 9, res. 2 - D. Yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bkz. Restle, a.g.e dipnot 2, s. 44 - 45, res. 69, Plan 22 - 23.
- (15) Yapıyla ilgili ilk çalışma için bkz. Rott, a.g.e dipnot 13, s. 192 - 99, res. 65 - 68. Ayrıca geniş bibliyografya için bkz. Restle, a.g.e. dipnot 2, s. 63 - 67, res. 131 - 32, Plan 39 - 41.

yıl başlarında üst örtüsü dışında tümüyle ayakta olan bu eser 1948-50 yılları arasında yıktırılarak, taşlarıyla Subaşı Ortaokulu yaptırılmıştır.

Kayseri'nin Tomarza ilçesindeki Panagia kilisesi 1908 de H. Rott, 1925 de G. de Jerphanion ve 1975 de eski fotoğrafların yardımı ile S. Hill tarafından ilim dünyasına tanıtılmış bir yapıdır¹⁶. 16.52 m. uzunluk ve 16.91 m. genişliğinde serbest haç tipinin anıtsal bir örneği olan kilise, Kappadokya bölgesinde zengin mimari plastik öğeleriyle de ayrı bir değer taşır. Muntazam kesme taşla inşa edilmiş yapı, bölgede bilinen en büyük kârgir tonozu ve merkezi mekânını örten kubbesi ile dikkati çeker. Yüzyılımızın başında yabancı araştırmacılarca incelenen eser bugün tamamen kayıptır.

Nevşehir'in Gülşehir İlçesine bağlı Gökçetoprak köyündeki oktagon Kappadokya bölgesinde bu yapı tipinin bilinen üç örneğinden birisidir¹⁸. Erken hristiyan dönemine tarihlenen eser, 13. yüzyılda freskolarla bezlenmiştir. İçinde Laskaris hükümdarları I. Theodoros ve II. Ioannes Dukas Batatzes'in adları belirtilen fresko kitabesi, tarihî yönden ayrı bir değer taşır¹⁹. 1930 lara kadar kubbesi dışında ayakta olan kilise bugün yokolmuştur.

2 — Ören Yerleri

Kappadokya bölgesindeki çalışmalarımızda belli başlı altı ören yeri tesbit ettik. Kayseri'nin Develi ilçesi merkez bucağı sınırları içinde bulunan Gereme, bu örenlerin ilginç bir örneğidir. Develi'nin kuzeybatısında, araba ile yaklaşık yarım saat uzaklıkta olan ören, Erciyes dağının güney eteklerinde, 1776 m. yüksekliktedir. 19. yüzyılda W. J. Hamilton'un seyahatnamesi ile ilk kez yayınlara geçen Gereme, A. M. Lebides'e göre Maccellum Argaeus adlı eski bir yerleşmedir²⁰. F. Hild ve M. Restle'nin son

(16) Bkz. Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 182 - 87, res. 59 - 62; ayrıca G. L. Bell'in 1909 da çekmiş olduğu fotoğraflar yardımı ile gerçekleştirilen bir inceleme için bkz. S. Hill, The early christian church at Tomarza, DOP 29 (1975), s. 149 - 64; geniş bibliyografya için bkz. Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 67 - 73, res. 133 - 37, Plan 42 - 44.

(17) Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 68 de yapının yokolma nedenini «taşlarının yıktırılarak çalınmasına» bağlamaktadır.

(18) Yapıyla ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 80 - 82, res. 143 - 44, Plan 46.

(19) Freskolar ve kitabe için bkz. G. de Jerphanion, Les inscriptions cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée, OCP 1 (1935), s. 239 - 56, bil. s. 240 - 42; ayrıca Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 249 - 53, res. 89 - 91.

(20) Bkz. W. J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, 2 c., London 1842, c. 2, s. 281 - 82; A. M. Lebides, Al en monolithois monai tes Kappadokias kai Lykaonias, Konstantinopol 1899, s. 57 - 64

araştırmalarında sikke buluntuları, sarnıçlar, evler ve mezar yapılarına işaret edilerek buranın Korama adlı eski bir Roma yerleşmesi olduğu ileri sürülmektedir²¹.

Örende bugün dört kilise yer alır : Panagia veya Mikael'e ithaf edilmiş üç nefli bazilika, T tipi serbest haç planlı Çanlı veya Panagia kilisesi, iki nefli Dağ kilisesi ve üç nefli bir bazilika²². Ayrıca M. Restle'nin plan ve fotoğraflarıyla tanıttığı mezar yapısı, işlevi bilinmeyen tek nefli, tonozlu ve arkadlı bir yapı ile köylülerce hamam olarak tanımlanan bir kalıntı mevcuttur²³. Toprak üstü ve toprak altında sayısız mimari buluntuları barındıran örenin bugüne kadar hiç bir korunmaya alınmaması düşündürücüdür. Gereme sistematik bir çalışma ve kazı ile ilim dünyasına tanıtılmalı veya hiç olmazsa tescil edilmelidir.

3 — Merkezler

Kappadokya bölgesindeki Bizans dönemi dini yapılarının yoğunlaştığı merkezler sırasıyla Göreme (48 kilise), Güzelyurt (23 kilise), İhlara (23 kilise), Soğanlıdere (21 kilise), Mustafapaşa (18 kilise), Zelve (16 kilise), Güzelöz (16 kilise), Konaklı (15 kilise), Derinkuyu (12 kilise), Kaymaklı (12 kilise) ve Uluğaç'tır (10 kilise). Bunlar arasında Göreme, İhlara, Soğanlıdere ve Zelve bilindiği gibi açık hava müzeleridir. Korunmaya alınmış ve bazı restorasyon faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bu merkezler dışında aynı ilgiyi burada kısaca tanıtacağımız Güzelyurt ve Güzelöz için öneriyoruz.

Güzelyurt, eski adlarıyla Gelveri-Karbala, Niğde ilinin Aksaray ilçesine bağlı bir bucaktır²⁴. Aşağı ve Yukarı mahallelerden oluşan bucak merkezinde ve bucağın güneydoğusundaki Manastır vadisinde yaptığımız çalışmalar sonucu 23 kilise tesbit ettik. Bu sayının yapılacak incelemelerde daha da artacağı şüphesizdir. Merkezdeki kiliseler çoğunlukla halk tara-

(21) Hild - Restle, a. g. e. dipnot 4, s. 215.

(22) Gereme'deki kiliselerin mimari özelliklerini tanıtan bir yayın için bkz. Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 29 - 30, res 29 - 32, Plan 11 (Dağ kilise), s. 42 - 44, - res. 59 - 68, Plan 20 - 21 (Panagia), s. 53 - 55, res. 94 - 100, Plan 32 - 33 (Çanlı kilise). Üç nefli bazilika için bkz. Hamilton, a. g. e. dipnot 20, s. 281; ayrıca kgl. Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 169.

(23) Mezar yapısı için bkz. Hamilton, a. g. e. dipnot 20, s. 281; Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 169, res. 56; Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 86, res. 181 - 182, Plan 53 Tonozlu yapı bugüne kadar yayınlarda ayrıntılı bir şekilde tanıtılmamıştır. Hamilton, a. g. e. dipnot 20, s. 281'de yalnızca bir iki kelime ile yapının varlığını belirtir. Hamam yayınlanmamıştır.

(24) Güzelyurt'la ilgili bir çalışma için bkz. H. Andréadis, La vie religieuse dans la région d'Aksaray - Ghelveri, Athènes 1970, bil. s. 63 - 73; ayrıca bkz. Hild - Restle, a. g. e. dipnot 4, s. 200 - 201.

findan ahır veya depo olarak kullanılmaktadır. Yalnız Postbizans dönemine ait Kilise camii, ayrıca içinde freskoların yer aldığı Sıvışlı, Çömlekçi, Hacı Saadet Koç ve Ahmatlı Kilise korunmaktadır²⁵. Manastır vadisi veya Kömürlük vadisi 4 km. uzunluğunda olup, iki tarafındaki kaya kütelleri içine oyulmuş sayısız kilise ve manastır barındırmaktadır.

Güzelyurt'taki kiliselerin 18 i kaya, 3 ü duvar ve 1 i kaya ile duvar mimarisinin bütünleştirildiği örneklerdir. Tek nefli, iki nefli, serbest haç ve kapalı yunan haçı gibi farklı plan tiplerindeki yapılar mimari tarihinin değişik dönemlerine ait uygulamaları sergilemeleri açısından dikkati çeker. Freskolar bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiş, Ahmatlı gibi muhtemelen erken döneme ait önemli bir örnek is ve kirden görünmez hale gelmiştir.

Doğal konumu ve konut mimarisi ile Kappadokya bölgesindeki yerleşme merkezleri arasında seçkin bir yeri olan Güzelyurt, kanımızca turizme çok elverişlidir. Yakınında yer alan Sivrihisar Kızıl kilise, İhlara vadisi, Selime ve Yaprakhisar köyleri ile birlikte korunması ve tanıtılması gereklidir.

Diğer merkezimiz Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi merkez bucağına bağlı Güzelöz köyüdür. Soğanlıdere vadisine çok yakın olmasına rağmen bugüne kadar ilgili kuruluşların dikkatini çekmemiştir. Köyün güneydoğusunda kaya ve duvar mezarlarından oluşan nekropol, burada eski bir Roma yerleşmesinin varlığını belgelemektedir²⁶.

Güzelöz'deki 16 kiliseden 14 ü kaya, 1 i duvar ve 1 i kaya ve duvar yapısıdır. Freskolu kilise sayısı 11 dir. Bunlar arasından seçtiğimiz üç örnek Güzelöz'ün değerini belgelemek için kanımızca yeterlidir. G. de Jerphanion'un İkonoklasmos öncesine tarihlediği Haç kilise gerek mimari özellikleri, gerekse freskoları açısından Kappadokya'daki ünik eserlerden birisidir²⁷. 33 sahneden oluşan fresko siklusu bölgede bilinen en geniş

(25) Kilise camii için bkz. Lebedes, a. g. e. dipnot 20, s. 126 - 127; W. M. Ramsay G. L. Bell, The thousand and one churches, London 1909, s. 421 - 22, res. 346 - 47 Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 269. Çömlekçi kilise için bkz. J. Lafontaine - Dosogne, Rospisi Cerkvi, Nazyvaemoj Cemlekci kilise, i Problema Prisutstviya Armjan v Kappodikii, Zizantija, Juznye Slavjane, Drevnjaja Rus, Zapadnaja Evropa, Moskova 1973, s. 78 - 93. Ahmatlı kilise ile ilgili bir yayın yoktur.

(26) Güzelöz'le ilgili bilgi ve bibliyografya için bkz. Hild - Restle, a. g. e. dipnot 20, s. 135 - 136.

(27) Bkz. Jerphanion, a. g. e. dipnot I, II, s. 229 - 234. Kilisenin freskolarını Jerphanion'un izinde ikonoklasmos öncesine tarihlenen bir araştırmacı N. Thierry'dir; kşl. N. Thierry, Notes critiques à propos des peintures rupestres de Cappadoce, REB 26 (1968), s. 337 - 66, bil. s. 349. Yeni bir tarihlendirme önerisi için bkz. M. Restle, Zwei Höhlenkirchen im Hacı İsmail Dere bei Ayvalı, JbÖB 22 (1973), s. 251 - 79, bil. s. 271.

programı içerir. Sarı, kırmızı, mavi ve yeşil renklerin egemen olduğu arkaik bir uslupta verilmiş figürlerin dikkati çektiği freskolar «narratif», hikâye edici bir anlatımı yansıtır. Kilise bugün her türlü tahribata açıktır; yalnız resim sanatı içindeki değeri düşünülürse ilgililerce gereken önlemin alınması zaruridir. N. Thierry'nin monografik bir çalışma ile ilim dünyasına tanıttığı Mistikan kilisesi bugün şahıs elinde bir soğan deposudur²⁸. İkonoklasmos öncesine tarihlenen freskoları her geçen gün biraz daha kaybolmaktadır. Kappadokya bölgesinde bu ve benzeri birçok değerli eserin şahıs mülkiyetinden alınması herhalde küçük bir öneridir.

Üçüncü örneğimiz H. Eustathios kilisesi (Eski cami) ne yazık ki bugün bir tabut imalathanesidir. Yapı bölgedeki kapalı yunan haçı plan tipinin arkaik bir uygulaması, ayrıca kaya ve duvar mimarisini kaynaştıran ender kiliselerden biridir²⁹. Kubbedeki ve duvarlarındaki freskolar en kısa zamanda bir önlem alınmadığı takdirde yokolmaya mahkumdurlar.

4 — Yapılar

Kappadokya bölgesinde doğanın ve insan elinin acımasız tahribatı, çalışmalarımız süresince bizi üzen ve bazen ümitsizliğe düşüren bir gerçektir. Bilinçsiz ellerin altın aramak için balyozla kırdığı taşlar, kazıdığı ve hatta dinamitlediği freskolar, bunun yanı sıra konut yapımı için tek tek sökülerek yok edilen yapılar gördük. Bizans dönemi eserleri arasından seçtiğimiz beş kilise örneği, kurtarılması veya en azından korunmaya alınmasını önerebileceğimiz sayısız yapının temsilcileridir.

Niğde-Kayseri karayolu üzerinde, Aktaş köyüne 3, Niğde'ye 9 km. mesafedeki Eski Andaval'daki H. Konstantin kilisesi çeşitli yabancı araştırmalarda tanıtılmıştır³⁰. Üç yapı evresinin izlerini taşıyan kilisede erken Bizans mimarisinin üç nefli bazilika tipi uygulanmıştır. 1900 lerde güney duvarı dışında ayakta olan bazilikanın 80 yıllık bir süre içinde kuzey duvarı, tümüyle doğu ve batı duvarları kısmen yıkılmıştır³¹. Mimari plastik verileri ve 12-13. yüzyıllara ait alan freskoları ayrı bir inceleme konusu olabilecek eser ilgililerce bir önlem alınmadığı takdirde Kayseri, Viran-

(28) Mistikan kilisesiyle ilgili monografik bir çalışma için bkz. N. Thierry *Art byzantin du haut moyen - âge en Cappadoce, L'église no. 3 de Mavruca, JS* (1972), s. 233 - 69.

(29) H. Eustathios kilisesi için bkz. Jerphanion, a. g. e. dipnot 1, I, s. 235 - 36, 411, lev. 24.2.

(30) Eski Andaval bazilikasıyla ilgili ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bkz. Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 36 - 42, res. 46 - 58, Plan 16 - 19.

(31) Yapının 19. yüzyıldaki durumu için ksl. Hamilton, a. g. e. dipnot 20, s. 297. 20. yüzyıl başındaki tasvirleri için bkz. J. Strzygowski, *Kleinasion, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903, s. 67, 201, res. 55 - 57 ve 67; Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 102 - 108, res. 30 - 31.

şehir ve Gereme'deki bazilikalar gibi tamamen yıkılacaktır³². İkinci örneğimiz Kırşehir Göllü bucağına bağlı Taburoğlu köyü yakınındaki Üçayak kilisesidir. Mimari tarihi içinde plan tipi, duvar malzemesi ve tekniği ile ünük olan yapının 19. yüzyıl seyahatnamelerinde ilk kez tanıtıldığını görürüz. Monografik bir çalışmada S. Eyice tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenen kilise 10-11. yüzyıla tarihlenir³³. Bugünkü yüksekliği yaklaşık 10 m. yi bulan yapı. S. Eyice'nin restitüsyonuna göre orijinalde 17 m. yüksekliğinde idi. İki nefli duvar kiliseleri arasında kubbe örtüsü ve anıtsallığı ile dikkati çeken eser, bölge için ender olan tuğla tekniği ile inşa edilmiştir.

Tanıtacağımız yapılar arasında mucizevi bir şekilde korunmuş örneğimiz, Niğde'nin Aksaray ilçesi, Güzelyurt bucağı Sivrihisar Köyündeki Kızıl kilisedir³⁴. T tipi serbest haç planlı kilise muntazam kesme taşla örülmüş duvarları, sekizgen kasnaklı tromp geçişli kârgir kubbesi ile, erken Bizans mimarisinin karakteristik bir temsilcisidir. Araştırmacılarca genelde 5. yüzyılda tarihlenen eser köyün yakınında dağlarla çevrili yemyeşil bir vadi içinde yüzyılların tahribatına direnmektedir. Kubbesinin bugüne kadar yıkılmaması, hiç şüphesiz teknik ve statik açıdan mükemmelliğini kanıtlamaktadır.

Dördüncü yapımız İhlara vadisi içinde yer alan Karagedik veya H. Hermolaos kilisesidir. Sayısız kaya kilisesini barındıran bu vadiye, kesme taştan inşa edilmiş büyük bir yapı oluşu açısından dikkati çeker. Gerek plan tipi, gerekse duvar tekniği başkent etkisini yansıtmaktadır³⁵. Kesme taşın yanı sıra Kappadokya için ender olan tuğla kullanımı, derz yüzeylerindeki yatay ve düşey doğrultulardaki baskı süslemeler, kilisenin özenle

(32) Yapıdaki freskolarla ilgili bilgi için bkz. Strzygowski, a. g. e. dipnot 31, bil. s. 201; Restle, a. g. e. dipnot 2, bil. s. 41 - 42. Bu konuda ayrıntılı bir çalışmamız yayına hazırlanmaktadır.

(33) Bkz. S. Eyice, *La Ruine Byzantine dite 'Üçayak' près Kırşehir en Anatolie Centrale*, CArch 18 (1968), s. 137 - 55.

(34) Kızıl kilise için bkz. Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 276 - 83, res. 101 - 103; Ramsay - Bell, a. g. e. dipnot 25, s. 376 - 82, res. 300 - 10; Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 57 - 63, res. 108 - 130, 194, Plan 35 - 38.

(35) Karagedik kilisesi için bkz. Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 274 - 76; Ramsay - Bell, a. g. e. dipnot 25, s. 303, 418 - 21, res. 341 - 45; Restle, a. g. e. dipnot 2, I, s. 41, 172 - 73, III res. 507 - 50; Restle, a. g. e. dipnot 2, s. 33, res. 147 - 154, Plan 48.

ve geniş maddi imkanlarla inşa ettirildiğine işarettir³⁶. 10-11. yüzyıla tarihlenen kilise freskoları ve mimarisi ile onarımına muhtaçtır.

Son örneğimiz Niğde'nin Aksaray ilçesi sınırları içindeki Akhisar köyü yakınlarında yer alan Canlı kilisedir. Yapı 20. yüzyıl başlarında J. Strzygowski, H. Rott ve W. Ramsay-G. L. Bell gibi araştırmacılarca ilim dünyasına tanıtılmıştır³⁷. Çevreye hakim yüksek bir tepe üzerinde bulunan eser, iki kilise ve bunları batıdan sınırlayan narteks mekanlarından oluşur. Almalı duvar tekniği, cephelerini hareketlendiren tuğla kör kemer dizileri ve süslemeleri ile Kappadokya'nın bölgesel mimarisinden ayrılan yapı, freskolarında da muhtemelen başkent kökenli etkiler yansıtır³⁸.

5 — Kitabeler

Kappadokya bölgesindeki Bizans dönemine ait bilinen yapı kitabelerinin sayısı oldukça sınırlıdır³⁹. Çalışmalarımızda tesbit edebildiğimiz 29 kitabeden, 17 si fresko, 5 i grafitto tekniği ile yapılmış olup taşınamaz niteliktedir; diğer 7 si ise mermer veya taş üzerine yazılmış taşınabilir nitelikte kitabelerdir. Yapıların tarihini ve bölgenin tarihçesini aydınlatabilecek bu kitabelerin ivedilikle korunmaya alınması gerekir.

Anadolu Bizans mimarisi ve resim sanatı araştırmaları çeşitli nedenlerle tarihlendirme sorunlarını büyük çapta çözümleyememiştir. Göreme'

(36) Yapının duvar tekniğini yansıtan bir fotoğraf için bkz. Restle, a. g. e. dipnot 2, res. 156. Derz yüzeylerinin çizilerek belirlenmesi ve bezenmesi, 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bazı Kiev kiliselerinde, ksl. H. Scafer, *Architek-turhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert*, *IstMitt* 23/24 (1973/74), s. 197 - 224, bil. s. 221 - 24, lev. 97 - 99, 100, 1, 2; 1065 sonrası iznik H. Sophia'sı duvarlarında tesbit edilmiştir. 11. yüzyıl başkent etkisi olarak kabul edilen bu özelliğin Kappadokya bölgesinde karşımıza çıkması hiç şüphesiz bir rastlantı değildir. Başkent örnekleri ve Giri'tteki örnekler için bkz. P. L. Vocotopoulos, *The role of the constantinopolitan architecture during the middle and late byzantine period*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten 1/2, Wien 1981, s. 551 - 573, bil. s. 557.

(37) Canlı kilise için bkz. Strzygowski, a. g. e. dipnot 31, s. 156, 175, res. 126; Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 258 - 62, res. 95 - 96; Ramsay - Bell, a. g. e. dipnot 25, s. 404 - 18, res. 331 - 40.

(38) Bkz. Y. Ötügen, Akhisar Canlı kilise freskoları, *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara 1980, s. 303 - 320.

(39) Kappadokya kiliselerinin kitabeleri farklı türde birçok yayın içinde dağınık bir şekilde belgelenmektedir. Bu yayınlar seyahatnameler, bkz. R. Oberhummer - H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien*, Berlin 1899, bil. s. 303 - 11; Anadolu'daki değişik bölgelerdeki kitabeleri derleyen yayınlar, bkz. E. Pridik, *Inscriptions d'Asie Mineure*, Journal du Ministère de l'Instruction Publique 328 (1900), s. 18 - 36; sanat tarihi araştırmaları, bkz. Rott, a. g. e. dipnot 13, s. 370 - 379 veya Kappadokya'da belli bir merkezi esas alan epigrafik yayınlardır, bkz. G. de Jerphanion, *Inscriptions byzantines de la région d'Urgup en Cappadoce*, *Mél. Univ. St. Joseph* 6 (1913), s. 305 - 69.

deki Elmalı kilise 1908 ve 1978 yılları arasında yayınlanan 36 araştırmada 15 farklı döneme tarihlendirilmiştir⁴⁰. 10. yüzyıldan Postbizansa kadar uzanan geniş bir zaman süreci içinde değerlendirilen Elmalı yüzlerce örnek arasından yalnız birisidir. M. Restle'nin tarihlendirme çıkıması şeklinde nitelediği bu sorun, günümüze gelebilmiş kitabelerin değerini daha da barizleştirir.

Ihlara vadisindeki H. Georgios-Kırkdamaltı kilisesi Selçuklu Sultanı II. Mesud ve Bizans İmparatoru II. Andronikos'un adlarını içeren 13. yüzyıla ait ünik bir fresko kitabe barındırmaktadır⁴¹. Yapı vadi içindeki belli başlı ikililer gibi, demir bir parmaklıkla kapatılmıştır. Ancak yapının göçük kısımlarından rahatlıkla içeriye girmek mümkündür. Koruma yetersizdir, kitabe diğer freskolarla birlikte restore edilmediği takdirde, tamamen yokolacaktır. Kappadokya bölgesinde yürütülen onarım çalışmalarında kitabelere öncelik tanınması elzemdir.

(40) Bkz. Ötügen, a. g. e. dipnot 9, s. 123.

(41) Bkz. V. Laurent, Note additionelle l'inscription de l'église Saint Georges de Beliséréma, REB 26 (1968), s. 367 - 71.

TABLO : 1 — Kappadokya Bölgesinde dini yapı içeren yerleşme Merkezlerinin

İllere göre dağılımı		Yerleşme birimine göre dağılımı	
Niğde	78	Köy	148
Kayseri	63	İlçe	28
Nevşehir	48	Mevki	20
Sivas	8	Bucak	19
Yozgat	8	Ören	6
Malatya	8	Bilinmeycn	5
Ankara	6	İl	4
Adana	3		
Kırşehir	2		
Kahramanmaraş	2		
Elazığ	2		
Erzincan	1		
Konya	1		
Toplam	230	Toplam	230

Kappadokya Bölgesindeki dini yapıların

İllere göre dağılımı		Yerleşme birimine göre dağılımı	
Niğde	259	Köy	353
Kayseri	198	Bucak	152
Nevşehir	188	İlçe	75
Sivas	12	Mevki	44
Malatya	12	İl	38
Yozgat	8	Ören	28
Adana	8	Bilinmeyen	13
Ankara	6		
Kahramanmaraş	6		
Kırşehir	2		
Elazığ	2		
Erzincan	1		
Konya	1		
Toplam	703	Toplam	703

TABLO : 2 — Katalog sistemi örneği

GÖKÇETOPRAK (Sivas; Suvasa)

Nevşehir, Gülşehir, merkez, G. köyü

Oktagon

1. Oberhummer-Zimmerer, Syrien, s. 232-233
2. Strzygowski, Kleinasien, s. 90
3. Rott, Denkmäler, s. 249-253, res. 89-91
4. G. de Jerphanion, Les inscriptions Cappadociennes et l'histoire de l'empire grec de Nicée, OCP 1 (1935), s. 239-256, bil. s. 240-242
5. Jerphanion, Cappadoce, II, I, s. 5, dipnot 2
6. Jerphanion, Chronologie, s. 195
7. Thierry, Kappadokien, I, 1
8. Restle, Studien, s. 80-82, plan 46, res. 143-144

Duvar

Sekizgen

Fresko

1979 da yoktur (8. Restle)

5. yüzyıl (7. Thierry)

Kitabe :

İmparator Laskaris ve Batatzes adları belirtilir. Yapı I. Theodoros Laskaris (1204-1222) ve III. Ioannes Dukas Batatzes (1222-1254) döneminde (3. Rott; 4. Jerphanion; 5. Jerphanion; 8. Restle), muhtemelen 1222 de (3. Rott) restore edilmiş ve freskolarla bezenmiştir.

TABLO : 3 — Kappadokya Bölgesindeki dinî yapıların tipolojisi

Tip 1 Tek nefli (K-D)

1 a Uzunlamasına dikdörtgen planlı (K-D)

1 a' Tono (KD)

1 a'' Düz (K)

1 a''' Ahşap (D)

1 b Enlemesine dikdörtgen planlı (K)

1 b' Bölüntüsüz naos (K)

1 b'' Destekle bölünmüş naos (K)

1 b''' Karma (K)

Tip 2 İki nefli (K-D)

2 a Uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, iki apsisli (K-D)

2 a' Nefler arası arkadlı (K)

- 2 a'' Nefler arası kapılı (K)
- 2 a''' Bölüntüsüz (KD)
- 2 b Uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki nefli, tek apsisli (D)
- 2 b' Nefler arası arkadlı (D)
- 2 b'' Nefler arası kapılı (D)
- 2 b''' Bölüntüsüz (D)

Tip 3 Üç nefli bazilika (K-D)

- 3 a Tonoza (KD)
- 3 b Ahşap (D)
- 3 c Düz (K)
- 3 d Tonoza ve düz (K)

Tip 4 Serbest haç (K-D)

- 4 a Üç kollu haç (T Plan, «crux commissa») (KD)
- 4 a' Basit (KD)
- 4 a'' Köşe mekânlı (KD)
- 4 b Dört kollu haç (Yunan haçı plan) (KD)

Tip 4 Kapalı Yunan haçı (K-D)

- 5 a Dört serbest destekli (K-D)
- 5 a' Basit (KD)
- 5 a'' Karma (K)
- 5 a''' Gelişmiş (D)
- 5 b İki serbest destekli (K)
- 5 b' Batıda destekli (K)
- 5 b'' Doğuda destekli (K)

Tip 6 Trikonchos (K-D)

Tip 7 Oktogon (D)

- 7 a Basit, destek dizili (D)
- 7 a' Galerisiz (D)
- 7 a'' Galerili (D)
- 7 b Karma (D)

K : Kaya

D : Duvar

EPHESOS YÖRESİNDEKİ ANTİK MAĞARALAR

Erol ATALAY *

On yılı aşkın bir süreden beri Ephesos yöresindeki mağaraları incelemekteyiz¹. 1982 yılı eylül ayı içerisinde yazıtlar bulunan bir mağarayı keşfettikten sonra yeniden bu yöredeki mağaralar üzerinde durmanın faydalı olacağına inandık.

Çalışmalarımızda daha çok Klasik Arkeolojiyi ve Sanat Tarihini ilgilendiren mağaralar üzerinde durduk². Amacımız Speleoloji olmadığı için başlangıçta bir Spelcolog gibi çalışmadık. Ancak bazı mağaralara girip çıkmanın zorluğu karşısında Speleoloji'den faydalanmanın gerekli olduğunu gördük ve bu konuda çalışmış olanlara başvurduk³.

1970 yılında keşfettiğimiz Kuşini Mağarası, Selçuk'tan İzmir'e giden asfalt yolun 7. km. sinden sağ tarafta çok uzaklardan görülebilmektedir. Ephesoslular tarafından Romalılar zamanında mermer ocağı olarak kullanılmış olan Kuşini Mağarası'nın önünde, mermer artıkları üç

(*) Doç. Dr. Erol Atalay, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Mağaralar üzerindeki çalışmalarımızı her yıl Eylül aylarında Ephesos kazılarında çalışırken gerçekleştirdik. Cumartesi ve pazar günleri Ephesos'da kazı yapılmadığı için, ancak haftanın bu günlerinden faydalanarak mağaralarda çalıştık.

(2) 1981 yılı Eylül ayında, Ephesos kazılarında çalışan işçilerden, Bülbül Dağının arkasına rastlayan Şeytan deresinde bir mağaranın bulunduğunu öğrendik. Selçuk'lu avcıların Aladağ mağarası diye adlandırdıkları yere bir ekip halinde gittik. Bu araştırmamıza şunlar katılmıştır : Prof. Dr. H. Engelmann, Doç. Dr. D. Knibbe, mağara uzmanı U. Knibbe ve D. Doczekal, öğrenci A. Ersoy, işçi Ahmet Battal, Salih Keçecioğlu, İbrahim Sevgi. Meryemana Evine giden asfalt yoldan otomobille Selçuktan itibaren 5 km. ilerledikten sonra yaya olarak batıya doğru bir saat kadar yürüyerek Aladağ Mağarasına ulaştık. Yapmış olduğumuz incelemelerde bu doğal mağara Arkeoloji ve Sanat Tarihi açısından herhangi bir malzeme vermediği için üzerinde daha çok durmadık.

(3) Speleoloji konusunda vermiş olduğu bilgilerden dolayı Prof. Dr. A. N. Sözer'e teşekkürlerimizi sunarız. Yurdumuzda yıllardan beri mağaracılık konusunda araştırmalar yapmıştır : T. Aygen, Speleoloji (Mağaralar ve yer altı ırmakları) 1959. Bir kaç yıldan beri yaz aylarında Türkiye'ye gelerek araştırmalarımıza katılan genç mağara uzmanları D. Doczekal ve U. Knibbe'ye teşekkür borçluyum.

ayrı yığın oluşturmaktadır. Mağara, içerisinden alınan tonlarca mermerin sonucunda insan emeği ile meydana getirilmiştir. Girişte bulunan görkemli bloklar, mağara önünü kısmen kapamaktadır. Bu dev mağaranın içinin genişliği 100 metre derinliği 40 metre, yüksekliği girişte 10 metre kadardır (Plan. 1).

Tavanın çökmemesi için, mağara girişinde sütun görevi yapan çok büyük bloklar oluşturulmuştur. Giriş geniş olduğu için içerisi karanlık değildir. Kuşini mağarasının tarihlemesini, yarı kesimli bloklara, tahta çivilerin çakılması için açılan yarıklara, duvarlardaki çalışma izlerine dayanarak yapmaktayız⁴.

Büyük bir olasılıkla Romalılar zamanında, Ephesos kentinin en yüksek düzeye eriştiği M.S. II. yüzyılda buradan mermer alındığı anlaşılmaktadır.

Kuşininden Ephesosluların mermerleri nasıl ve nereden Ephesos'a taşıdıklarını araştırırken, bu mağara ile Selçuk kenti arasındaki bölgede yer alan Kurudağ'ın güney yamacında doğal bir damlataş mağarası bulundu⁵. Kurudağ Damlataş Mağarası'nın girişi oldukça küçük olduğu için içerisi karanlıktır. Girişten itibaren arkaya doğru meyilli olup düşen kaya parçaları ile doludur. Uzun yıllardan beri damlayan su taneciklerinin oluşturduğu sarkıt ve dikitler oldukça çoktur. Mağara'nın genişliği 60 m. derinliği 40 metre kadardır. Tabanda yapılan yüzey araştırmasında bol sayıda seramik ile Hellenistik ve Roma yağ kandilleri ele geçmiştir.

Kurudağ Damlataş Mağarası, elde edilen buluntulardan anlaşıldığına göre Grek ve Romalılar zamanında M.Ö. 400 yıllarından M.S. 400 yıllarına kadar kült yeri olarak kullanılmıştır.

Sözünü ettiğimiz bu iki mağaradan sonra tekrar bu yörede benzeri mağaraların bulunup bulunmadığını araştırmaya başladık. Selçuk yerli halkının vermiş olduğu bilgileri değerlendirdik. 1977 yılında Selçuk Şirince köyü yolu kenarında bir mağaranın bulunduğunu haber aldık⁶.

(4) E. Atalay, Jahresheft des Österreichischen archäologischen Instituts Band 51, 1976 - 1977, Hauptblatt 59 vd., Aynı yazar Türk Arkeoloji Dergisi Sayı XXIII - I. 1976 s. 13 vd.

(5) E. Atalay, Jahresheft des Österreichischen Archäologischen Instituts, Band, 52, Beiblatt 34 vdd., Aynı yazar, Bilim Birlik Başarı sayı 37, 1983 Baskıda.

(6) Bu mağaraya Sütini veya Süt kaya denilmesinin sebebi şöyledir : Bu yöre sakinlerinden emzikte çocuğu olup da sütü az olan anneler bu mağaraya giderek damlataşlardan bir damla su alıp hem memelerinin ucuna hem de çocuklarının ağzına sürerlermiş. Böylece anneler sütlerinin çoğalacağına inanırlarmış. Uzun yıllardan beri burası annelerin bir ziyaret merkezi olmuştur.

Sütini veya Süt kaya adıyla tanınan bu mağara Selçuk merkezinden itibaren Şirince köyü yolunda 2 km kadar ilerlenince yolun sol tarafındaki Ahmet Ak'a ait bağ evinin arkasındaki tepenin üzerinde yer alır. Evden mağara ağzına kadar olan uzaklık aşağı yukarı 700 metre kadar olup, kayalık olan bu bölge uzaklardan görülebilmektedir.

Sütini'nin girişi yanyana iki delikten meydana gelmektedir (Plan 2). Bu mağaraya girmenin zorlukları karşısında başlangıçta çalışmalarımız bir sonuç vermedi. Sadece mağara girişindeki renkli fresk kalıntılarının fotoğrafını çektik. Çok bozulmuş olan figürlerin başlarına ait kalıntılardan anlaşıldığına göre, bunlar hristiyanlık dini ile ilgili olup azizeleri temsil ettikleri zannedilmektedir⁷. Sütini mağarasında köklü bir araştırma yapmak için Speleoloji bilgisine ve malzemesine gereksinme vardı. 1982 yılı Eylül ayı başlarında bir ekip oluşturarak ilk defa mağaranın içerisine girmeyi başardık. Aslında doğal bir mağara olan burası insan emeği ile bazı yerleri değişikliğe uğratılmıştır. Mağara girişinin hemen 5 metre üzerinde bir kaya mezarlığının olduğunu tesbit ettik. Mezar daha önceden soyulmuş olup, 2 m. yüksekliğinde 1,9 m. genişliğinde ve 3,3 m. uzunluğundadır.

Sütinine girebilmek için girişte gittikçe daralan bir deliğe doğru 2 - 3 metre ilerledikten sonra bir kaç metre sürünmek, daha sonra da büyük taş bloklara tırmanmak gerekmektedir. Bu engeller aşıldıktan sonra birden genişleyen bir bölme ile karşılaşılacaktır. Bu holün duvarlarında kayalar üzerine yazılmış yazıtlar vardır (Plan. 3 no. 1). Arkaya doğru bir set şeklinde yükselen bu holün sonunda bulunan dar bir delikten 15 - 20 metre aşağıya doğru inildiğinde küçük bir bölmeye ve buradan daha aşağıya doğru inildiğinde de tekrar yine genişliyen bir hol ile karşılaşılır. Burada da yine yazıtlar bulunmaktadır (Plan. 3 no. 2). Bu holün devamında yine kısmen genişliyen yazıtları bulunan diğer bir bölme daha vardır (Plan. 3. no. 3-5). Bu bölmeden itibaren mağara derinlere doğru devam etmektedir. Sütini mağarasında yukarıda sözünü ettiğimiz bölmelere iki kez girdiğimiz halde malzememizin yetersizliği ve sezon sonu olması dolayısı ile çalışmalarımıza son vererek keşfedilmiyen bölmeleri önümüzdeki yıla bıraktık. Mağarada hava durumu iyi olmasına karşın, çok karanlık olması nedeniyle kuvvetli aydınlatıcı lambalara gereksinme vardır.

(7) Başkanlığını yaptığım mağara ekibi şunlardır : Efes Kazıları Bakanlık Baş Temsilcisi Ali Harmankaya, Epigrafi Doç. Dr. D. Knibbe, mağara uzmanı U. Knibbe ve D. Doczekal, Mühendis A. Ürkmez, çizim işleri için Ö. Atalay ve S. Ürkmez, işçi D. Battal, araştırmaya katılan tüm ekip üyelerine ayrı ayrı teşekkür ederim.

İlk belirlemelere göre Bizans yazıtlarının çoğu graffiti biçimindedir. Ayrıca haç işaretleri ve monogramlar görülmektedir. Yazıtlar, alt alta yazılmış adlar (Sotirichos, Nikolaos, Michael Sergios, Theodosios gibi) ve tanrıya yakarış olarak belinmiştir (Resim 16 - 17). Bir yazıtta «Tanrının kölesi Sotirikhos» demektir. Monogramların «Prebyttetros»'un kısaltılmışı olarak rahibi temsil ettiği anlaşılmaktadır. Bir başka yazıtta ise «Ey İsa! yardım et!» ifadesi kullanılmıştır. Bir yerde de «amen!» kelimesi yazılmıştır.

Gerek yazıtlardan ve gerekse mağara içerisinde ele geçirdiğimiz çok az sayıdaki seramiklerden anlaşıldığına göre, burası 13 ve 14. yüzyıllarda Bizanslılar tarafından kullanılmıştır. Belki de bu dönemde Ephesos'u ele geçiren Türk ordularından korkup kaçan Bizanslıların saklandıkları yerlerden biridir.

ESKİ ANADOLU TARİHİNDE KIMMERLER

M. Taner TARHAN *

Kimmerler, Proto - Türkler olarak tanımlanan Ural - Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluşturlar¹. M.Ö. II. bin yıl başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar — merkez Kırım olmak üzere — Karadenizin kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında, güney Rusya Tunç Çağ kültürlerinin «taşınıcıları» ve «temsilcileri» olarak görülürler².

Güney Rusya'daki Kimmerler'le bağıntılı arkeolojik materyalin M. Ö. II. binin başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren başlar : antik Grek kaynaklarında «*Kymmerioi/Kymmerios*» adıyla tanımlanırlar. İlk

(*) Doç. Dr. M. Taner TARHAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) TARHAN 1972, 1 vdd. ; TARHAN 1976, 355 vdd.

(2) Kimmer kültür tarihinin M. Ö. 1800/700'den itibaren M. Ö. XIII. yüzyıla kadar süren ilk devresinin arkeolojik materyalini, «*Katakomb Mezarları*» kültürü ve «*Kuban Kurganları*» grubunun bir bölümü oluşturmaktadır. Bu devrenin başlarında -doğudan batıya doğru- Kafkaslar'ın kuzeyindeki bozkırlardan Donetz havzasına yayılmaları, özellikle Ukrayna bozkırlarında yaşayan Hint - Avrupa kökenli toplumların hareketlenmelerine neden olur. M. Ö. II. binin başlarında Akalar'ın Yunanistan'a, Hititler'in Anadolu'ya gelmeleri, Avrasya bozkırlarındaki bu hareketlerin bir uzantısıdır. M. Ö. XIII. - VIII. yüzyıllar arasındaki ikinci devrede Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılmışlardır : Kafkasya'daki «*Kuban*» ve «*Kolkhidik*» kültürleri, Kırım ve Dinyeper üzerindeki «*Geç Katakomb*» kalıntıları, «*Batı Pontik*» kültürü, bu devredeki arkeolojik kimliklerini temsil ederler. Ayrıca, Volga boylarından gelen ve «*Ahşap Mezar Yapıları*» ile tanımlanan *Srubna kültürü* Pre - İskit/Kimmer organik bağlarını yansıtmaktadır. M. Ö. XIII. yüzyılda batıya doğru yayılmaları -aynen M. Ö. II. binin başlarında olduğu gibi- Hint - Avrupa kökenli toplumların yeniden hareketlenmelerine neden olmuş, M. Ö. 1200 dolaylarında Dorlar Yunanistan'a, Trak kökenli diğer toplumlarla birlikte Frigler Anadolu'ya göç etmişlerdir : TARHAN 1972, 36 vdd. ; TARHAN 1976, 358 vdd. ; ayr. bkz. SULEMIRSKI 1959, 45 vdd. ; ROLLE 1977, 301 vdd.

kez Homeros onlardan sözeder³. Herodot (IV, 11 - 12) ve Strabo (VII, 4.3; XI, 2.5) gibi — İskitler'i anlatan — antik çağ yazarları, Kimmerler'i güney Rusya'nın ilk seçkinleri olarak tanımlarlar⁴.

M.Ö. VIII. - VI. yüzyıllar arası Kimmer kültür tarihinin üçüncü ve son devresini sınırlar: doğudan gelen İskitler'in baskısı sonucunda göç etmek zorunda kalırlar⁵ (Herodot, göst. yer.)⁶. Tarihî bakımdan İskit istilâsı, maddesel kültürün gelişimi yönünden de yeni bir devrin başlamasına neden olur: güney Rusya'nın Tunç Çağı sona erer ve Demir Çağ başlar⁷.

Kafkas geçitlerini⁸ aşan Kimmer göç dalgaları - yeni bir yurt edinmek amacıyla - Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istilâ etmeye başlar. Bunların ardından İskitler gelmektedir⁹. Çağdaş Assur kaynakla-

-
- (3) Homeros'a göre (Odyseia, XI, 14 - 19) Kimmerler, yeraltı tanrısı Hades'in «ölüler ülkesi»nin yer aldığı «ıssız dünyanın sis ve karanlıklarla dolu bölgelerinde» yaşıyorlardı. Strabo'nun (III, 2.12) bu konuda yaptığı eleştiri ilginçtir: «... Ozan (Homeros), Kimmerler'in Bosporus Kimmeriusun kuzeyindeki kasvetli yerlerde oturduklarını bildiği için, Hades civarına yerleştirmiştir. Belki de İonyahlar'ın bu kavime karşı olan derin düşmanlıkları yüzünden böyle yapmıştır. ...»; Kimmer ülkesi ve Kimmerler'i mitolojik olarak yansıtan antik çağ yazarları hakkında toplu bilgi ve eleştiriler için bkz. LEHMANN - HAUPT 1921, 424 vdd.; MINNS 1965, 40 vd., 436 vd.; SULIMIRSKI 1959, 45 vd.; TARHAN 1972, 25 vd.
- (4) Antik çağda Kerc Boğazı «Bosporus Kimmerius» adını taşımakta, Kırım'da Grek kolonileri olarak görülen *Kimmericum*, *Kimmeris*, *Kimmerike* gibi yerleşmeler ve yer adları bir zamanlar Kimmerler'in bu topraklara egemen olduklarını vurgulamaktadır. Kırım adının da Kimmer'den türediği bilinmektedir: DANOFF 1962, 1041, 1130; TARHAN 1976, 365; Kimmerler'i ve Kırım'ı kapsayan Avrupa Hunları ile ilgili mitoslar Bizans tarihçisi Jordanes tarafından nakledilmektedir: ÖGEL 1971, 578 vdd.
- (5) TARHAN 1972, 72 vdd. ve TARHAN 1976, 364 vdd.
- (6) Göç edemiyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında, Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürürler: WERNER 1961, 133, 136 vd.; krg. MINNS 1965, 101 vdd.; TARHAN 1972, 78 vd. ve TARHAN 1976, 365.
- (7) MONGAIT 1961, 156; SMIRNOV 1967, 35; TARHAN 1972, 78 ve TARHAN 1976, 364.
- (8) LEHMANN - HAUPT 1921, 398 vd.; ROLLE 1977, 500; TARHAN 1972, 88 vd.
- (9) Urartu ve Kimmer - İskit ilişkileri hakkında toplu bilgi için bkz. ROLLE 1977, 291 vdd.

rında bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur¹⁰: Assurlular Kimmerler'i «Gimirrai», İskitler'i «İskuza/Asquzai» olarak adlandırmıştır¹¹.

Sözü edilen çağların en güçlü devletleri olan Urartu, Assur, Frig ve Lidya ile İonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları Anadolu'nun siyasî ve kültürel bünyesinde büyük değişikliklere neden olur. Urartu büyük sarsıntılar geçirir: kuzeyden gelen Kimmer akınları ve Assur kralı Sargon II.'nin (M.Ö. 721 - 705) M.Ö. 714'deki ünlü 8. seferi'nin ağır darbesi karşısında Urartu kralı Rusa I. (yakl. ol. M.Ö. 730-71b) intihar eder¹².

Argisti II. (yakl. ol. M.Ö. 714/713-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır, ancak M.Ö. 707'de ağır yenilgiye uğrar. Rusa II. (yakl. ol. M.Ö. 685 - 645) ise akıllıca bir politika izler, onlarla anlaşır, Assur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında bırakır¹³ ve ana göç kolu batıya doğru ilerlemeye başlar.

Bu olayları takiben, Asarhaddon (M. Ö. 680-669) devrinde Assur sınırları ilk kez Kimmerler tarafından tehdit edilir. Ancak Assur'un hazırlıklı olduğu anlaşılmaktadır: M.Ö. 677'de, Teospa adlı liderlerinin

- (10) Assur casusluk örgütünün başında bulunan vellaht prens Sanherib, babası Sargon II.'ye raporlar göndererek, Kimmerler'in Urartu topraklarına yayıldıklarını ve Urartular'ın ağır yenilgiye uğradıklarını bildirmektedir: *ROAE*, no. 197, 646, 1079; Argisti I. (yakl. ol. M.Ö. 785 - 760) ve Sarduri II.'ye (yakl. ol. M.Ö. 760 - 730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilasından takriben 50 yıl kadar önce -Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki Leninakan bölgesinde- Kimmerler'le Urartular komşu duruma gelmişlerdi: *HCHI*, no. 80 = *UKN*, no. 127, kol. v, 1. 49; *HCHI*, no. 88 = *UKN*, no. 133, 1.5; *HCHI*, no. 103 = *UKN*, no. 155, (F), 1.6 krs. *ROAE*, no. 146. Urartular Kimmer ve İskitleri «İsqigulu» adıyla tanımlamaktadırlar (krs. *UKN*, no. 286): van LOON 1966, 15 vd.; TARHAN 1972, 89 vd.
- (11) Bu bilgiler daha sonra *Kutsal Kitaplar'a* yansımıştır: Anadolu'ya kuzeyden gelen diğer toplumlarla birlikte adları geçer (Nuh'un oğlu Yafetten türemişlerdir: *Ahdı Atık*, Genesis 10; Ezekiël 38, 6: «Gomer» = Kimmer; «Askenaz» = İskit). Bunlarla ilgili olarak -İslâmi ve İran tesirli- Türk mitoslarındaki (= *Oğuz-nâme*'ler ve *Han-nâme*) «Gog-Magog» ve «Ye'cüc-Me'cüc» hakkında bkz. ÖGEL 1971, 373 vdd.; TOGAN 1970², 418.
- (12) *ARAB*, II, no. 59; TARHAN 1972, 100 vd.; 8. sefer için bkz. *ARAB*, II, no. 140 - 178; F. THUREAU - DANGIN, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris, 1912; B. MEISSNER, *ZA*, XXXIV (1922), 113 vdd.; H. A. RIGG, *JAOS*, 62 (1942) 130 vdd.; E. M. WRIGHT, *JNES*, 2 (1943), 173 vdd.; A. L. OPPENHEIM, *JNES*, XIX/2 (1960) 133 vdd.; A. A. ÇİLİNGİROĞLU, *An Ar*, IV - V (1976 - 1977), 235 vdd.
- (13) TANSUĞ 1949, 537; van LOON 1966, 20; TARHAN 1972, 102 vd.; Urartu'nun iskân politikası için bkz. TARHAN 1983, 307 vd.

yönetimindeki Kimmer akıncıları - Konya Ereğlisi dolaylarındaki - «Hubusna» yöresinde yenilgiye uğratılır¹⁴. Assur'un bu başarısı - muhtemelen - Kimmerler'in Torosları aşarak Kilikya bölgesine yayılmalarını önlemiştir¹⁵. Oysa Kimmerler'in bu yenilgiden yılmadıkları ve fazlaca etkilenmedikleri anlaşılır¹⁶: M.Ö. 676'da Frigya egemenliğindeki topraklar istila edilir, başkent Gordion kuşatılarak ele geçirilir, tahrib edilerek yağmalanır ve kral Midas (Assur kaynaklarında: Mita) «boğa kanı» içerek intihar eder (Strabo, 1, 3,21)¹⁷. Gordion'da, Midas'ın gömüldüğü en büyük krali tümülüste - altın hariç - çok değerli ölü hediyeleri bulunmuştur. İleri sürülen görüşe göre Kimmerler, Midas'ın tüm altınlarını yağmalayarak, beraberlerinde götürmüşlerdir¹⁸. En görkemli çağını yaşayan Frig devletinin ani yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi - istilâ haline dönüşen - Kimmer göçünün ne çapta olduğunu açıkça yansıtmaktadır.

Frig devletini yıkan Kimmerler Lidya sınırlarına dayanır; bu arada bazı boylar Paphlagonia üzerinden (Strabo, 1, 3,21) Karadeniz sahillerine ulaşırlar: Miletos'un güçlü kolonisi Sinope (Sinop) tahrib edilir ve bu yörede yerleşirler (Herodot, IV, 12; Pseudo-Skymnos, 947 vdd., krş. Arrianos, *Bithynica*, F 74). İlginç bir rastlantı olarak, Grek kaynaklarında Sinop'un doğusundaki «Themiskyra» bölgesi Amazonlar'ın yaşadıkları topraklar olarak gösterilir¹⁹. Gerçekte - bozkır göçebe kültürünün ve geleneklerinin gereği olarak - at üzerinde savaşan Kimmer kadınları, Grekleri dehşet içinde bırakmış ve bunlar - çeşitli yörelerde - birer mitos haline dönüşerek antik çağ kaynaklarında yer almış ve saygı görmüşlerdir²⁰. Bilindiği gibi, Amazonlar'la ilgili sahneler Grek sanatında özel bir yer tutmaktadır. Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a

(14) *ARAB*, II, no. 516, 530, 546; TANSUĞ, göst. yer.; van LOON, göst. yer.; AKURGAL 1955, 123; TARHAN 1972, 110 vdd.; Asarhaddon saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu altında yaşamıştır. Kralın «*Samas*»'a yönelttiği -politik kapsamlı- duaları ve yalvarmaları bunu açıkça yansıtmaktadır; bkz. brd. dp. nt. 28 - 29, krş. 25.

(15) TARHAN 1972, 113; Bu arada Kimmerler'in, Assur'un vasalı olan Hilakku devleti ile anlaşma yaptıkları görülür (TANSUĞ, göst. yer.). Assur kralı akabinde Hilakku'yu cezalandırmıştır. *ARAB*, II, no. 531.

(16) Kimmerler Assurbanipal (M. Ö. 668 - 627) devrinde Kilikya bölgesine yeniden saldıracaklardır; bkz. brd. dp. nt. 43.

(17) Eusebios'a göre M. Ö. 696/695, Julius Africanus'a göre ise M. Ö. 676'da Kimmerler Frigya'ya saldırmışlardır. Eusebios'un teklifinin eleştirisi için bkz. LEHMANN - HAUPT 1921, 413; AKURGAL 1955, 123 vdd.; TARHAN 1972, 114 vdd.

(18) AKURGAL 1955, 115 vdd.

(19) LEHMANN - HAUPT 1921, 414.

(20) TARHAN 1972, 124 vd.

(Trabzon), batıda ise Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar: Trabzon yakınındaki Ağırmuş Dağ'ın antik çağda «Kimmerius Dağı» adını taşıması (Strabo, VII, 4.3) bunun bir kanıtıdır. Antik kaynaklara göre Herakleia Pontika «Mariandynoi» topraklarında kurulmuş bir Megara kolonisidir: Kimmerler bu yörede yaşamışlar ve Sinop'ta olduğu gibi, Grek kolonistlerle savaşmışlardır (Dionysios, Perieg. 791)²¹. Ayrıca, batı Karadeniz bölgesinde yaşamış olan Trak kökenli «Mariandynoi» kabilesi - Amazonlar'da olduğu gibi - mitolojik bir anlatımla Kimmerler'le bağıntılı gösterilmiştir (Apoll. Rhod., I, 1126; II, 149, 723, 780): bu mitosla ilgili olarak, ünlü «François vazosu» üzerinde, «Mariandynoi» kabilesinin atası Heros Kimmeros, ok atan bir bozkır savaşçısı şeklinde resmedilmiştir (Resim: 16)²².

Kimmer ana göç kolunun hareketleri bu şekilde sürerken, doğuda da olaylar hızla gelişmektedir: Urartu topraklarında yaşayan Kimmer boyları bir takım politik girişimlerin içinde görülmürler. Bu olaylar, Medler'in Ön Asya dünyasında yeni bir politik güç olarak ortaya çıkmalarıyla bağıntılıdır (Herodot, I, 95,101). Medler Asarhaddon'a karşı Kimmer, Mannia ve diğer bazı toplumlarla birlikte güç birliği yaparlar²³.

Bu arada İskitler, Kimmerler'in ardından, Kafkasları doğudan dolayarak Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbeycan'a ve Medya'ya (Herodot, IV, 12) - daha genel bir deyimle - Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlarlar. Rusa II.'nin - Kimmerler'le olduğu gibi - akıllıca bir politika izliyerek bunlarla anlaşma yaptığı görülmür²⁴. İskit akınları Assur sınırlarına yönelir²⁵. M. Ö 674 dolaylarında yapılan bir savaşta Asarhaddon tarafından mağlup edilirler²⁶. Ancak, İskitler'in Assur için gerçek bir tehlike olduğunu sezen Asarhaddon anlaşma yoluna gider, İskit kralı Bartatua'nın²⁷ isteği üzerine kızlarından birini ona eş olarak verir²⁸. İskitler'le - kan bağlarına dayanan - bir anlaşma yapması, aynı zamanda Urartu'ya ve Kimmerler'in dolaylı desteği ile kurulan Med devletine karşı bir önlemdir. Bu arada Rusa II. Kimmerler'le birlikte bir sefer düzenler. - Assur ve

(21) LEHMANN - HAUPT 1921, 413.

(22) MINNS 1965, 53.

(23) AGS, no. 1 vd., 8, 11 vd.; PRT, no. 4, 8 ve LVIII.

(24) UKN, no. 268; van LOON 1966, 21; TARHAN 1972, 130 vd.

(25) AGS, no. 25, 35 krş. no. 30; PRT, no. 20

(26) ARAB, II, no. 517, 533.

(27) H. Winckler'e göre (*Altör. Forsch.*, I/5, 1897, 484 vdd.) Bartatua, Herodot'un (I, 103) -Madyes'in babası olarak tanımladığı- Protothyas'dır. Madyes Türk destanlarında «Alp Er Tunga», İran destanlarında ise «Afrasyab» olarak görülmektedir: TOGAN 1970, 36, 108 vd.; ÖGEL 1971, 256, 374; TARHAN 1972, 193.

(28) AGS, no. 29; PRT, no. 16; TARHAN 1972, 134 vd.; ROLL E1977, 298 vd.

Urartu arasında çekişme konusu olan Diyarbakır yöresindeki - Supria bölgesinde karışıklıklara neden olur²⁹. Asarhaddon'un M. Ö. 673/672'deki «Supria seferi» bu konunun Assur lehine sonuçlanmasını sağlar³⁰.

Frig devletini yıkarak gücünü gösteren, ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, Kapadokia bölgesine yerleşerek bozkır - göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurarlar³¹.

Kimmer bozkır devletinin varlığı en çok - batı komşuları olan - Lidya'yı huzursuz etmiştir : bu devrede Gyges (Assur kaynaklarında : Gugu) Kimmer tehlikesine karşı Assur devletiyle yakınlaşma politikası gütmüş ve Assurbanipal'den yardım istemiştir³². M.Ö. 657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninive'ye göndermiş ve Assurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir³³. Assur kaynakları Gyges'in bu zaferini, Assur yardımına bağlamaktadır, ancak bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden Gyges, Assur'la olan bağlantılarını keser ve hattâ Assurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta Assur kralının «bedduası» yerini bulur³⁴ ve Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar : M.Ö. 652'de -akropol dışında- Sardes ele geçirilir, tahrib edilerek yağmalanır ve Gyges öldürülür³⁵.

Bu sıralarda, güney Rusya bozkırlarında İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerler'in batı göç kolu Avrupa içlerine kadar yayılırlar : orta Avrupa'daki arkeolojik materyal Trako - Kimmer buluntuları adı altında tanımlanmaktadır³⁶.

(29) AGS, II, no. 48

(30) ARAB, II, no. 607; van LOON 1966, 21 vd.

(31) TARHAN 1972, 139 vdd. ve TARHAN 1976, 366 vd.; Araştırmacılar J. Lewy (ELV, VI, 1926, 347) ve K. Bittel (Ist. Mitt., 5, 1942, 56; Grundzüge, 90, 93) -görüşümüze paralel olarak- orta Anadolu'da örgütlenmiş bir Kimmer devletinin varlığını kabul etmektedirler. Kutsal Kitaplardan esinlenen (bkz. dp. nt. 11) antik Ermeni kaynakları, Kimmerler'le bağlantılı olarak bu bölgeyi ve onları «Gamirk» adıyla tanımlamışlardır; LEHMANN - HAUPT 1921, 421.

(32) ARAB, II, no. 784; TANSUĞ 1949, 545 vd.

(33) ARAB, göst. yer.; ayr. bkz. HARTMANN 1962, 25 vdd.

(34) ARAB, II, no. 785.

(35) ARAB, göst. yer.; HANFMANN 1967, 32 vd.; PEDLEY 1968, 45, 50; TARHAN 1972, 152 vdd.; ilgili gerek kaynakları için bkz. LEHMANN - HAUPT 1921, 416 vdd.

(36) İskitler'in Macaristan ovalarını istila etmeleriyle -M. Ö. 500 dolaylarında- tarih sahnesinden silinmişlerdir : SULIMIRSKI 1959, 60 vdd; WERNER 1961, 136 vd.; TARHAN 1972, 82 vdd. ve TARHAN 1976, 366.

Batı göç kolundan ayrılan bazı boylar, güneye yönelirler ve Romanya - Bulgaristan ovalarına yayılırlar. Ancak, İskitler'in Tuna bölgesine sarkmaları Kimmerler'i yeniden göçe zorlar : M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında - Trak boylarından Thyer, Bithynler ve Treterler'le birlikte - boğazları geçerek Anadolu topraklarına girerler³⁷.

Abydos kuşatılır, bazı kentler haraca bağlanır ve Edremit körfezindeki Antandros ele geçirilir (Aristoteles, F 478). Bu kent antik çağda uzun süre «Kimmeris» adıyla anılmıştır (Plinius, NH, V, 123)³⁸.

Batı Anadolu'ya inmeye başlayan yeni göç dalgası, Lidya üzerinden gelen ve İonya'ya yönelen Kimmer kuvvetleriyle birleşir : Assur ve Grek kaynaklarına göre, bu sıralarda Kimmer bozkır devletinin başında Dugdamme/Lygdamis bulunmaktadır.

Gyges'den sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarının dehşetini yaşamıştır. Bu nedenle - babası gibi - Assur'a yakınlaşma politikası güder ve yardım ister³⁹ : ancak Assurbanipal'in yardım edip etmediği bilinmemektedir. Sardes, M. Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak - akropol hariç - amansızca tahrib edilmiş, yağmalanmış ve Ardys güç durumunda kalmıştır (Herodot, I, 15; Strabo, I, 3.21; XIII, 4.8)⁴⁰.

İonya kentleri de aynı yazgıyı paylaşırlar (Herodot. I, 6; Strabo, I, 1.10) : Kallinos gibi ünlü şairler - gençlerin korkaklığını yererek - coşkulu mısralarla İonya halkını Kimmerler'e karşı mücadeleye çağırırlar. Ancak, M. Ö. 644/643 dolaylarında Ephesos kuşatılır ve ünlü Artemis tapınağı yakılarak tahrib edilir (Kallimakhos, EA, III, 251 vdd.; Hesychius, FHG, prg. 39, 50), Magnesia zaptedilerek yağmalanır (Kallinos, F 3; Strabo, XIV, 1.40)⁴¹. British Museum'daki Klazomenai lahdinde, Kimmerler'le İonyalılar'ın mücadeleleri çok canlı bir şekilde resmedilmiştir (Bkz. Resim : 17). Bu akınlar İonya kentlerinin kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş, ancak Kimmer tehlikesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur : Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve de kolonizasyon hareketlerini hızlandırmışlardır (Krs. Polyaeus, VII, 122).

(37) LEHMANN - HAUPT 1921, 412; WERNER 1961, 133, 137; krs. DANOFF 1962, 1014, 1025; TARHAN 1972, 85 vdd.

(38) LEHMANN - HAUPT 1921, 419, 434.

(39) ARAB, II, no. 785.

(40) HANFMANN 1967, 32 vd.; PEDLEY 1968, 50 vd.; TARHAN 1972, 162 vdd.

(41) LEHMANN - HAUPT 1921, 416, 418 vdd.; TARHAN 1972, 165 vdd.

Kimmler'in - bilinen - en son ve güçlü akınları Kilikya üzerinedir : ancak, bu akınlardan önce, Dugdamme'nin Assurbanipal'le bir saldırı-mazlık anlaşması yaptığı bilinir⁽⁴²⁾. Oysa bir süre sonra, M.Ö. 630 dolay-larında - Gülek Boğazını aşarak - Tarsos ve Anchiale'ye saldırırlar. Fakat Dugdamme'nin ölümü (Strabo, I, 3.21), Kimmerler arasında - kan dök-meye varan - kargaşalık yaratır ve mağlûp olmalarına neden olur⁽⁴³⁾ : Dug-damme'nin yerine oğlu Sandaksatru geçer, yenik düşen Kimmer akıncı-ları geri dönerler. Orta Anadolu'daki Kimmer egemenliğinin ve gücünün sonu yaklaşmaktadır.

Güçlü Lidya kralı Alyattes onları yenerek Kızılırmak'ın ötesine sü-rer (Herodot, I, 16). Bu sıralarda Ön Asya'daki güç dengesi bozulmuş, Kyaxares'in önderliğinde - İskitler'le birleşen - Medler Assur impara-torluğunu yıkmıştır (M.Ö. 612). Urartu devletini de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanır. Lidya ile Medler arasındaki sa-vaş beş sene sürer, M.Ö. 585'de yapılan anlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilir (Herodot, I, 74)⁽⁴⁴⁾. Bu süre içinde iki süper gücün arasında kalan Kimmerler etkinliklerini yitirerek, tarih sahnesinden çekilirler.

Anadolu'da Kimmer'e ait arkeolojik materyal sayıca fazla değıl-dir⁽⁴⁵⁾ ve bunların hemen hemen tümü, kazılarda - yağmaladıkları kentle-rin - tahrib tabakaları içinde bulunmuştur. Ancak bu parçalar, «bozkır hayvan üslûbu»nun en seçkin örneklerini oluşturmaktadır. Ayrıca, gele-neksel «at gömütleri», rastlantı sonucu ortaya çıkarılan bazı «kurganlar» ve içindeki gömü hediyeleri dikkati çekmektedir.

Norşun Tepe'deki at gömütleri (Resim : 1)⁽⁴⁶⁾ : Özellikle stilize kar-tal başı motifli gem dikkat çekicidir (Resim : 2; ayr. bkz. Resim : 3)⁽⁴⁷⁾.

(42) STRECK 1916, 276 vdd.; LEHMANN - HAUPT 1921, 417.

(43) LEHMANN - HAUPT, göst. yer.; TANSUG 1949, 543 vd.; TARHAN 1972, 173 vdd.

(44) Medler'in güçlenmesi ile, Herodot'un (I, 106) 28 yıl olarak belirttiğı, Ön Asya'daki İskit hâkimiyeti de sona ermiştir : krg. ROLLE 1977, 299. Gerçekte Urartu devleti İskit akınları ile yıkılmış, son darbe ise Medler tarafından vurulmuştur. Çavuştepe'deki tahrib tabakaları içinde ele geçirilen yoğun İskit buluntuları bunu açıkça kanıtlamaktadır : A. ERZEN, *Çavuştepe I*, 1978, 51 vd.; 54 vdd.; res. 38, 41 (Bkz. brd. res. 14, 15)

(45) Özellikle tung ok uçları için bkz. T. SULMIRSKI, *Artibus Asiae*, XVII/3-4 (1954), res. 3; T. BERAN, *MDOG*, 93 (1962), res. 29 (Boğazköy); K. TUCHELT, *Ist. Mitt.*, 21 (1971), lev. 18, res. 258 vdd.; toplu bilgi için bkz. H. HAUPTMANN, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1972, 89 vdd.

(46) H. HAUPTMANN, *Aynı Eser*, 90, lev. 59, res. 1 - 2.

(47) H. HAUPTMANN, *Aynı Eser*, 91, lev. 69, res. 1 - 2.

Kimmer - Iskit sanatında sık görülen ve çok sevilen motiflerden biridir. Gordion'daki at gömütleri (Resim : 4)⁴⁸ : Küçük Yassihüyük'de, ahşap mezar odası içinde bulunmuştur. Dövme tekniği ile yapılmış olan, geometrik bezekli tunç at - koşum süsleri ilginçtir (Resim : 6)⁴⁹. Stil ve bezeklerde Kafkas yöresinin izleri görülmektedir. Gordion'da bulunan başka bir önemli eserde ise, göçebelerin doğayla olan yakın ilişkilerinden bir sahne tasvir edilmiştir (Resim : 5)⁵⁰ : «tavşanı kaçıran kartal» motifi, tüm duygusal ayrıntıları ile kemik plâket üzerine işlenmiş, doğadaki güçlünün güçsüze olan değişmez yasası dile getirilmiştir.

Amasya'da Gümüşhacıköy'deki kurgan⁵¹ : Rastlantı sonucunda bulunmuştur. Kaçak kazılar sonucunda tahrib edilen bu kurganda - köylülerin ifadesine göre - insan ve at gömüsü duvarları örülü mezar odasında yer almaktadır. Ölü hediyesi olarak uzun demir kılıç, tunç balta, gem parçaları ve mahmuzlu tipik ok uçları geleneksel mezar envanterini oluşturmaktadır. Kurtarılabilen eserler Amasya Müzesine getirilmiştir.

Sardes'deki buluntular : kartal başı motifi tunç at - koşum parçasının (Resim : 7)⁵² yanısıra, oturan dağ keçisi motifli plâket⁵³ - benzeri İzmir'de bulunmuştur (Resim : 11)⁵⁴ - ve kemik üzerine işlenmiş «embryonik» tarzda hayvan motifi (Resim : 8)⁵⁵ belli başlı bir grubu oluşturmaktadır.

Ayrıca Ephesos'da (Resim : 12)⁵⁶ ve Boğazköy'de (Resim : 9 - 10)⁵⁷ bulunan kemik plâketler «hayvan üslubu»nun ilginç örneklerini yansıtlar.

Ünye'de bulunan, phiale tipindeki bir gümüş kap (Resim : 13)⁵⁸ ise Kimmerlerin son eserlerinden biri olarak M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir : badem şeklindeki beş tümseğin arasına beş dağ keçisi motifi kabartma olarak işlenmiştir. Ortada ise yıldız motifi-

(48) R. S. YOUNG, *AJA*, 60 (1956), 266, res. 56 - 57.

(49) R. S. YOUNG, *Aynı Eser*, res. 58.

(50) R. S. YOUNG, *AJA*, 68 (1964), 283, lev. 84, res. 14.

(51) H. HAUPTMANN, *Aynı Eser*, 90, dp. nt. 15.

(52) G. HANFMANN, *BASOR*, 199 (1970), res. 11.

(53) G. HANFMANN, *BASOR*, 170 (1963), 16, res. 9.

(54) H. OTTO, *Die Antike*, 17 (1941), 81 vdd., res. 1.

(55) G. HANFMANN, *BASOR*, 182 (1966), 14, res. 9.

(56) D. G. HOGARTH, *The Archaic Artemisium - Excavations at Ephesos, 1908*, 177, lev. XXIII, res. 2.

(57) T. BERAN, *Aynı Eser*, 56 vd., res. 48 - 49.

(58) E. AKURGAL, *Orient und Okzident*, 1966, 216, res. 67, 218 vd.

nin uçlarına tomurcuklar yerleştirilmiştir. Bu eser karşılıklı etkileşimleri açıkça göstermektedir : İskit - Med - Luristan sanatının izleri, bozkır sanatçısının özgür beğeni anlayışını ortaya koyar.

Anadolu'daki Kimmer sanatı, ilişkide bulundukları toplumları etkilemiştir : özellikle - arkaizme dönüş olarak nitelendirdiğimiz - Urartu sanatının son devresine ait Giyimli tunç levhalarında Kimmer etkileri açıkça görülmektedir⁵⁹.

Gerçekte M.Ö. VIII - VII. yüzyıllar arasındaki Kimmer - İskit sanatını ve eserlerini birbirinden ayırt etmek hemen hemen imkânsızdır. Geleneksel bozkır hayvan üslûbu tüm görkemi ile İskitler, Hunlar ve diğer Türk toplumlarında kesintisiz devam eder : şekiller basite indir genir ve Anadolu kilimlerinin ve işlemelerinin motiflerinde son şeklini alır⁶⁰.

(59) TARHAN 1983, 309; ayr. bkz. A. ERZEN, *Belleken*, XXXVIII/150 (1974), 208 vd. dp. nt. 69.

(60) Sunduğumuz desenleri çizen öğrencim Hasan Bahar'a teşekkür ederim.

BİBLİYOGRAFYA

- E. AKURGAL, *Phrygische Kunst* (Ankara 1955).
- AGS = J. A. KNUDTZON, *Assyrische Gebete an den Sonnengott* (Leipzig 1893).
- ARAB, II = D. D. LUCKENBILL, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I - II (Chicago 1926 - 1927; ayn. b. New York 1968).
- DANOFF 1962 = M. DANOFF, «Pontos Euxenios», *RE*, Sp. IX (1962), 866 - 1175.
- HANFMANN 1967 = G. HANFMANN, «The ninth campaign at Sardis», *BASOR*, 186 (1967) 15 - 52.
- HARTMANN 1962 = L. G. HARTMANN, «The Date of the Cimmerian Threat Against Assurbanipal According to ABL 1931», *JNES*, XXI (1962), 25 - 37.
- HChI = F. W. KÖNIG, *Handbuch der chaldischen Inschriften* (Graz 1955 - 1957).
- LEHMANN - HAUPT 1921 = C. F. LEHMANN - HAUPT, «Kimmerier», *RE* XI/1 (1921), 397 - 434.
- MINNS 1965² = E. H. MINNS, *Scythians and Greeks* (Cambridge 1913; ayn. b. New York 1965).
- MONGAIT 1961 = A. L. MONGAIT, *Archaeology in the USSR* (Pelican Books 1961).
- ÖGEL 1971 = B. ÖGEL, *Türk Mitolojisi I : Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar* (Ankara 1971).
- PEDLEY 1968 = J. G. PEDLEY, *Sardis in the Age of Croesus* (Oklahoma 1968)
- PRT = E. G. KLAUBER, *Politisch - religiöse Texte aus den Sargontidenzeit* (Leipzig 1913).
- RCAE = L. WATERMAN, *Royal correspondence of the Assyrian empire* (Ann Arbor 1930 - 1936).
- ROLLE 1977 = R. ROLLE, «Urartu und die Reiternomaden», *Saeculum*, XXVIII/3 (1977), 291 - 339.
- SMIRNOV 1967 = K. F. SMIRNOV, «Frühe Eisenzeit», *Historische Schätze aus der Sowjetunion'da* (Villa Hügel, Essen 1967), 35 - 39.
- STRECK 1916 = M. STRECK, *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Niniven's*, I - II (Leipzig 1916)
- SULMIRSKI 1959 = T. SULMIRSKI, «The Cimmerian Problem», *Univ. of London Inst. of Arch. Bulletin*, 2 (1959) 1960, 45 - 64.
- TANSUĞ 1949 = K. TANSUĞ, «Kimmerler'in Anadolu'ya girişleri ve M. Ö. 7. yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile münasebetleri», *DTCFD*, VII/4 (1949), 535 - 550.

- TARHAN 1972 = M. T. TARHAN, *Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*, (İst. Ün. Ed. Fak. Eskiçağ Tarihi Kürsüsü -yayınlanmamış doktora tezi- 1972).
- 1976 = M. T. TARHAN, «Eskiçağ'da Kimmerler Problemi», *VIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 1976) 1979, 355 - 369.
- 1983 = M. T. TARHAN, «The Structure of the Urartian State», *An Ar*, IX (1983), 295 - 310.
- TOGAN 1970² = A. Z. V. TOGAN, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I (İstanbul, 1970²).
- UKN = G. A. MELIKISHVILI, *Urartskie Klinoobraznye Nudpisi* (Moskva 1960).
- van LOON 1966 = M. N. van LOON, *Urartian Art : Its Distinctive Traits in the light of New Excavations* (Leiden 1966).
- WERNER 1961 = R. WERNER, 'Geschichte des Donau - Schwarzmeer - Raumes im Altertum», *Abriss der Geschichte Antiker Randkulturen*'de (München 1961), 83 - 150.

SEPULCHRAL PORTRAITURE OF SELEUKEIA ON THE EUPHRATES, STYLISTIC CONSIDERATIONS

Ilona Skupinska - LOVSET*

Funerary portraits found in two cities of Northern Palestine Samaria - Sebaste and Skythopolis are the main objects of this author's research. These busts were executed in locally available stone, by artists apparently not working within the stream of Greco-Roman art¹. However, the conceptional and iconographical dependance upon the Greco-Roman art of the great tradition may be betrayed in these portraits. It is expressed in the ideological conception of a bust, it is apparent in iconographical details such as garments and hairstyle, and some extent in imitation of style features of great art. As a whole, however, the style differs strongly, as the artists lack the efficiency and polish of the great art workshops.

While studying these busts the question arose whether they represent an art of a very local character, or whether such style might have been proper to other places in the Eastern Mediterranean. My research in Turkey has answered the latter possibility in the affirmative.

The knowledge of portrait sculpture in Turkey has been brought forward in recent time. Not only the portraits of Greco-Roman character² but also more humble specimens portraying ordinary people, has been brought into the discussion³. Items of such character are only sporadically to be found in earlier literature⁴. It appears, that the sculp-

(*) Dr. Ilona Skupinska Louset, Oslo Universitetsi Öğretim Üyesi.

(1) I. Skupinska - Lovset, *Funerary Portraiture of Roman Palestine. An Analysis of the Production in Its Culture - Historical Context*, Gothenburg 1983 pp. 267 sqq. Quoted below as: Skupinska - Lovset.

(2) Inan J., Rosenbaum E., *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966; Inan J., Rosenbaum - Alföldi E., *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei*, Mainz a. Rhein, 1979.

(3) Wagner J., *Seleukeia am Euphrat/Zeugma. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B no. 10*, Wiesbaden 1976, Quoted below as Wagner.

(4) IGLS (1929) pp. 108 sqq. no. 186, a bust formerly in the Evangelic School at Izmir, cf. Parlasca, quoted below note 5, p. 305 n. 1; Altan N., *Ankara Arkeoloji Müzesinde Portre Hususiyeti Gösteren bazı Steller* (with 5 photographs), in *Belleten, Türk Tarih Kurumu, XXXIV*, 1970 pp. 211 - 217. She falsely dates the reliefs to the fourth century A.D.).

ture finds are concentrated to the area of Southern Turkey belonging in the Roman period to the province of Syria mainly in the vicinity of the places: Gaziantep, Nizip, Belkis, Cerablus, Urfa. Klaus Parlasca gives an up to date information about sculptures of this kind offered for sale, or acquired by different institutions in early seventies⁵. As in Palestine, the sculptures of Southern Turkey have been chiseled in limestone. The language of inscriptions is generally Greek, except for a few cases of Latin⁶, and a groups of reliefs with Aramaic inscriptions at Urfa⁷. Iconographically, hairstyles and garment of the persons represented on the South Turkish stones are prevailingly of Greco-Roman type, but in the cases of females, a tendency to cover the head may be observed.

Considering the style, in general a clear preference of a linear way of expression is to be noted. As on Palestinian sculpture, three-dimensional modelling is generally subordinated to line and plane. This applies both to the reliefs and the sculptures in the found. The style appears to change through time, the sculptures executed in the second-early third centuries appear stylistically superior to the ones executed close to A.D. 256.

Compared to Palmyra, the style is more western, less manneristic, and less dominated by ornamentalization. To begin with I want to draw attention to a group of reliefs apparently produced by the same sculptor. Stylistically they belong to the best products of Seleukeis⁸. The modelling is soft, a considerable amount of plasticity may be observed in the rendering of the elongated faces. Sadness is expressed through big, wide-open eyes. Such characteristic styling we also recognize in the busts grouped in the «Cleft-chin family class» in Skythopolis⁹, in particular in the late Antinine-Severan group. Not only the general impression, but also the details in the modelling of the eyes, mouth and hair exhibit substantial likenesses. The eyelids are modelled as fairly thin raised borders for the eyeballs which are placed slightly aslant, the round irises are raised and the pupils pierced. On some cases the

(5) Parlasca K., *Römische Grabreliefs aus Südosttürkei*, in *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara - Izmir 23 - 30.IX. 1973*, Ankara 1978, pp. 305 - 309 Pls. 82 - 84.

(6) Wagner op. cit. n. 3 p. 171, Altan op. cit. n. 4 pp. 215 Sqq. figs. 4 - 5 = Wagner no. 103 p. 231.

(7) Parlasca op. cit. n. 5 p. 306.

(8) Adana Museum nos. 1216 = Wagner no. 107 Pl. 45, 1312 = Wagner no. 125 Pl. 49, 1314 = Wagner no. 105 Pl. 45, 1318 = Wagner no. 109 Pl. 45, 45 - 40 - 73 = Wagner no. 110, Pl. 45, Belkis, East nekropolis, 1972 — Wagner no. 130 p. 242, a drawing.

(9) Skupinska - Lovset pp. 160 - 206, Pls. I - XXV.

mouth has a finely curved upper lip, on others the lips are straight, separated at the corners by meeting chisel cuts. Interesting analogies in hair modelling we can study in several instances. The rich late Antonine-early, Severan coiffure is modelled in finely arranged overlaping strands in artificial disorder both in Seleukeia on the stele of Demetrios in Adana Museum¹⁰ and in Skythopolis on item R. 319, now in Oslo¹¹. Further parallels we have in the male bust on stele 2205 from Gaziantep Museum, and a head R. 319 from Skythopolis, now in Oslo¹². Particularly conspicuous here is the foremost row of curled locks elegantly framing the face.

Hard, sharply accentuated modelling of the hair contrasting with the softness of the faces on the late Severan sculptures may also be compared. To the mature male on stele 1312 in Adana Museum¹³ we have a parallel in bust no. 2168 in Haifa¹⁴, to the boy on the same stele, in portrait no. 133463 from Ha aretz Museum in Tel Aviv¹⁵.

Besides this group we find further analogies, however less pronounced. In the modelling in large planes, with a vivid, seemingly vibrating surface giving an expression of tensity to the face as in the case of Theoteknos¹⁷, we can compare the fragmentary head in the Beth Sheen Museum¹⁸.

A special place in this short presentation must be given to relief no. 5519 in Istanbul, as it has been discussed on several occasions, and at times misinterpreted¹⁹. A Severan date of the relief is apparent. Possibly from the same hand came relief no. 17-25-965 in Ankara²⁰. A fine early Severan head from Palestine, now in Oslo²¹, unfortunately much

(10) no. 1318 = Wagner Pl. 45 no. 109. Fig. 1.

(11) Skupinska - Lovset cat. no. 19 Pl. XXVII. Fig. 2.

(12) Double stele published by Wagner, Wagner Pl. 49 no. 123. Fig. 3.

(13) Skupinska - Lovset cat. no. 20 Pl. XXVII. Fig. 4.

(14) Wagner Pl. 49 no. 125. Fig. 5.

(15) Skupinska - Lovset cat. no. 158 Pl. XXIII. Fig. 6.

(16) Ibid. cat. no. 150 Pl. XV. Fig. 7.

(17) Wagner Pl. 51 no. 129 Fig. 8.

(18) Skupinska - Lovset, cat. no. 125 Pl. LXXXII. Fig. 9.

(19) Altan op. cit. note 4, p. 214, fig. 3, compares it to relief no. 17-25-965 in Ankara, both erroneously dated to the fourth century AD; Parlasca op. cit. note 4, reproduces the restored stone on Pl. 82.3; Wagner p. 245 no. 126, briefly describes the relief plate believing that the originally two different steles were glued together by the dealer, and consequently treats both portions of the relief separately. Provenience Belkis given by him, may be erroneous, as provenience Nizip is given in the inventory of the Ottoman Museums, Istanbul. Fig. 10.

(20) Altan op. cit., Figs. 1-2 pp. 211-214, erroneously dated to the fourth century A. D.

(21) Skupinska - Lovset, cat. no. 23, Pl. C. Fig. 11.

damaged, may be compared to the face of the woman on the Istanbul and Ankara reliefs. Similar is the accentuating of high cheek-bones, nasolabial triangle, the artificial curvature of the mouth, tiny strands of hair. Less careful works also show several likenesses. Hard, harsh modelling, sharp rendering of details, even the strange shape of the eyes which abut at the nose, with simply pierced pupils, as in the case of the relief from the dealer's shop representing a man with two children²², have their parallels in Palestine. Of many examples no. 38.708 of the Israel Museum may be quoted²³.

The examples enumerated above do not exhaust all the possibilities of cross-comparison between the portrait sculpture in Roman cities of Seleukeia on the Euphrates and Skythopolis/Samaria-Sebaste. It was not my intention to present a complete list, if such an undertaking was at all possible. Finally, as a curiosity, a portrait statue of fairly unskilled manufacture, now in Gaziantep, unpublished²⁴, which has a close analogy from Skythopolis in a bust now in Oslo²⁵, may be presented. This statue has been considered a fraud, but it must be an original, since the garment and the early Severan hairstyle are correctly rendered.

How could we interpret the above likenesses? A theory of itinerant artists would appear attractive, but this may only apply to the quality works, as such itinerant artists must be considered specialists. In the cases of cruder works we may rather speak of imitations chiselled by local artisans, possibly with few exceptions. Similarities between Skythopolitan and Seleukeian busts of cruder character could be explained as an effect of the partaking in substantially similar cultural activities, a kind of cultural regionalism. As a working hypothesis we may identify this region as the northern portion of Syria Interior²⁶ where the domestic artists preferably worked in limestone, in contrast to the southern portion of Syria Interior more rich in basalt.

(22) New York. Jerome Eisenberg's artshop. J. Eisenberg, *Art of the Ancient World* (cat. no. 75, dec. 1966) 28, no. 35; Parlasca K., in *AA* 1967 p. 560 note 55.; Skupinska-Lovset Pl. CXVIII. Fig. 12.

(23) Skupinska-Lovset, cat. no. 89, Pl. XCVIII. Fig. 13.

(24) Without number I thank the Museums Authorities for granting me permission to publish the item. Fig. 14.

(25) Skupinska-Lovset, cat. no. 13, Pl. LXIII. Fig. 15.

DATÇA YARIMADASI YÜZEY ARAŞTIRMALARI, 1982

Numan TUNA*

1980 yılından beri Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izniyle yürüttüğümüz Datça yarımadası yüzey araştırmaları 1982 mevsiminde de Bodrum Müzesi denetiminde sürdürülmüştür. 1982 yılındaki çalışmalarımız parasal kaynak yetersizliğinden ve eldeki malzemeleri tarihlendirme ve değerlendirme tercihine dayalı olarak yaygın tutulmamıştır. Bu kısa bildirimde önce 1982 mevsiminde yapılan çalışmaların özeti verilecek, daha sonra Datça yarımadası yüzey araştırmalarının geçici toplu sonuçları sunulmaya çalışılacaktır.

1982 mevsiminde de Burgaz (X7,1) yerleşmesinin 1/1000 ölçekli topoğrafik harita üzerinde limanlar, kent savunma ve teras duvarlarının işlenmesine devam edilmiştir. Ayrıca, Burgaz'da daha önce yüzey malzemesi toplanmamış tarlalardan yeterli sayıda örnekler alınmıştır.

Geçen yıl, hava fotoğrafları ve gözlemlerle saptadığımız L₃ limanı olarak bilinen dolgu alanında ve Datça çayı, Uzunazmak kenarlarında, Doç. Dr. İlhan Kayan tarafından jeofizik sondajları yapılmıştır. Bu sondajlar Burgaz'daki limanların ve kıyı çizgisinin tarihlendirilmesine çok yararlı bulgular vermiştir. L₃ limanı üzerini örten taşınmış karasal örtünün altında bulunan denizel kaba kumlar, bir dönemde deniz seviyesinin günümüzden biraz yüksekte olduğunu göstermiştir. Bu dönemi iklimatik optimum'u izleyen döneme, günümüzden 4-5 bin yıl öncesine tarihlemek olasıdır. Bu dönemde kıyı çizgisi günümüzden içeride bulunmuş olmalıdır. Buna göre, küçük akropolisin kuzeyinde, batıya so-kulan bir deniz girintisinin yer alabileceği sondajlarla da belirlenmiştir. M. Ö. I. bin başlarında, Dor'lar Datça kıyılarına ilk çıktıklarında Burgaz'da küçük bir yarımada ile karşılaşmış olmalıdırlar. İkinci aşamada deniz seviyesi biraz alçalmış, fakat yatık kıyı profilinde denize doğru kıyı çizgisi epeyce geri (günümüz kıyısından 40 m. açıkta) çekilmiştir. Bu aşamadaki kıyı gerilemesi ana liman L₃'ün derinliğini azaltmış, ve dolayısıyla liman küçülerek yetersiz gelince, ikinci bir liman olan daha

(*) Dr. Numan Tuna, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi.

kuzeydoğudaki L₄ düzenlenmiş olmalıdır. Üçüncü aşama olarak, kıyı çizgisinin günümüz konumuna ulaşması için geçen dönemi kapsar. Bu dönemde, denizel işleniş ve bu sürecin etmenleri kıyı çizgisini belirlemiş görünür. İkinci dönem sonunda kıyırı kaplayan kültür katları ve taşınmış karasal örtü kıyıdan itibaren kolayca kemirilerek kıyı çizgisi karaya doğru geri çekilmiştir. Aşınma etkisi L₃ limanının içine kadar sokulmadığı için burada yavaş da olsa karasal birikme sürmüştür görünmektedir. Buna karşın, L₃ ve L₄ limanı arasındaki deniz duvarı yıkılıp koruyucu etkisinin kalmaması sonucu, burada lodosun etkisiyle kıyı çizgisi aşınarak gerilemiştir.

Datça ovasındaki quarterner sonrası yüzey şekillerinin geçirdiği değişimler incelenerek, olası antik tarım terasları ve arazi kullanışlarına temel olacak saptamalar yapılmıştır. Karfitepe (X7,2), Körmen Limanı (W7,1), Billiktepe (W7,6), Killiktepe (W7,8) Kisleyanı (X7,6) antik yerleşmeleri ve yakın çevreleri tekrar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Burgaz (X7,1) dan 1.5 km. uzaklıkta, Uzunazmak deniz çıkışının hemen kuzeydoğusunda kalan konumda 2 hektar yaygınlığında deniz kıyısı boyunca uzanan yoğun günlük çanak-çömlek, amphora ve çatı kiremitlerine ait yüzey buluntularının belirlediği yeni bir yerleşme alanı saptanmıştır. Denizin aşındırdığı 1.5 metrelik falez kıyısında çokgen taş örgülü duvar kalıntıları, tarımsal ürün depolama hacimleri ve pres taşları görülmektedir. Yüzey buluntularından bu yerleşmenin M. Ö. 3. yüzyıl-M. S. 6. yüzyıl arasında iskan gördüğü anlaşılmaktadır.

1980 yılından beri toplanan malzemeler çanak-çömlek ve yerleşme katalogları halinde düzenlemeye çalışılmıştır. Böylece, 1.000 adet çanak-çömlek parçasından gerekli görülen 400 parça ve 40 adet yerleşmenin katalog halinde düzenlenmesi bitirilmiştir (Profil çizimlerinden örnekler için bk: Levha 1-4). Ayrıca, Datça yarımadasındaki amphora atölyelerinden toplanan 35 adet mühürlü Knidos amphora kulplarının tarihlendirilmesi Dr. Hasan Malay tarafından yapılmıştır (Resim: 1).

Datça yarımadasında yüzeyden toplanan çanak-çömlek buluntuları bir ön bölümlendirme ile değerlendirilmek istenmiştir. Buna göre, toplam malzeme zaman dizinine göre 12 ana bölüme ayrılmıştır. Datça yarımadasında ele geçen buluntulardan en eski bölümü orta tunç çağına ait az sayıda çanak-çömlek parçaları oluşturmaktadır. Arkaik dönemde gerek çeşit, gerekse buluntu sayısı bakımından azımsanmayacak bir artış görülür. Bu dönemin sub-geometrik geleneğe bağlı basit yatay veya dalgalı bant bezemeli günlük kullanımlı çanak - çömlekleri (Resim: 2), kabartma bezemeli pithos'ları (Resim: 3) yerli atölye çıkışlı olup, yaygın bir kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. M. Ö. IV. yüzyılda

ise, Attika taklidi; istenmeyen kızıl-kahve astarlı, kötü firnisli yerel atölye çıkışlı mallar yaygınlık kazanır. Bu malların sayı ve çeşit zenginliğinin M. Ö. III. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir. Zaman dizini içinde daha geç dönemlere bölümlendirilmiş buluntular batı Anadolu kıyılarında yer alan diğer merkezlerden tanıdığımız tipik hellenistik ve doğu terra-sicilata malların yerli benzerlerini temsil etmektedir. Yüzey buluntularının tümüne yakın çoğunluğunun altınmısı miksa-kalker katkılı, kaba hamurlu, kötü fırınlanmış yerel atölye çıkışlı mallar oldukları görülmüştür¹. Çanak-çömleğin bölümlendirilmesiyle Datça yarımadasında saptanan yerleşmelerin zaman dizinine göre iskan gördükleri dönemlerin belirlenmesi olanaklı kılınmıştır.

Datça yarımadası yüzey araştırmalarının geçici toplu sonuçları mekan organizasyonu kapsamında ele alınmıştır. Christaller'in merkezi yerleşmeler kuramında² kullanılabilir bazı yönlerin araştırmalarda saptanmış arkeolojik yerleşme dağılımları ile değerlendirilmek istenmiştir. Christaller'in pazar merkezi ilkesine göre şekillenmiş bir yerleşme sisteminde aynı işlev büyüklüklerine sahip merkezi yerler veya merkezler birbirlerine eşit mesafede yer alır; bu ilkeye göre de yerleşmelerin mekanda düzgün altıgen dağılımı elde edilir. Her merkez çevresinde düzgün altıgen biçiminde etki alanına sahiptir. Daha küçük veya daha büyük kademedeki yerleşmelerinde büyüklüklerine göre, düzgün altıgen etki alanları kademeli olarak mekanda kümeleşen karmaşık bir yerleşme örgünü oluştururlar³.

Gözlemlenen yerleşmelerin gerçek dağılımları kurama göre geliştirilmiş modellerden yaptığı sapmalar yer seçiminde etkili olan pazar, ulaşım ve yönetim ilkelerinden herbirinin farklı bir araya gelişleri veya model dışı değişkenlerin etkili olduğu durumlardan kaynaklanmaktadır. Uygulamada karar verilmesi gereken, gözlemlenen yerleşme özelliklerinin modelden yaptıkları sapmaların düzeyidir. Uygulama sonuçları önemli ve konu ile ilgili sorunlara yanıt getirici, doğrulanabilir varsayımlara sahip bir model her zaman için kullanılabilir. Bunun için yerseçim ile ilgili yaklaşımlar özellikle arkeoloji ile ilgili konularda pek az soruyu yanıtlarken, daha çok soru sormaktadır. Bu bakımdan, merkezi yer seçim kuramı uygulamada daha çok varsayım üreten bir yapıya sahiptir.

- (1) M. S. II - III. yüzyıllarda antik Akdeniz dünyasına Knidos'tan yayıldığı tahmin edilen *oinophoroi* türlerindeki mallar bu nitelikte hamur özellikleri ile tanınmaktadır. J. W. Hayes, *Late Roman Pottery* (London: 1972), sh. 411 - 412.
- (2) W. Christaller, *Central Places in Southern Germany*, Prentice - Hall (Englewood Cliffs, N. J.3: 1966), trans. C. W. Baskin.
- (3) P. Haggett, *Locational Analysis in Human Geography*, S. Arnold publ. (London: 1965), sh. 49 - 65.

Datça yarımadasında M.Ö. IV. yüzyıl ile başlayan toplumsal-ekonomik değişimler kuramsal olarak beraberinde eski dönemlerden farklı bir mekan organizasyonunu da getireceği varsayılmıştır. Yüzey araştırmalar ile saptanmış bulgulara dayanarak, M.Ö. IV. yüzyıl öncesi (A dönemi) ve sonrası (B dönemi) olmak üzere iki farklı döneme ait mekan organizasyonların yapısal özellikleri karşılaştırılmıştır.

Datça yarımadasında merkez yer seçimi kuramının uygulanmasında belirli zorluklar bulunmaktadır. Yarımada topoğrafik özellikler itibarıyla hareketlidir. Dolayısıyla, tarımsal kaynaklar ve ilişkili yerleşmeler yarımada üzerinde rastlantısal dağılım özellikleri gösterirler. Yerleşmeler arası uzaklıklar düzenlilik göstermez.

Yarımada üzerine A döneminde 18, B döneminde 40 yerleşme merkezi saptanmıştır (Şekil 1 ve 2). B dönemi için 4 kademeli, A dönemi için ise 3 kademeli bir farklılaşma görülür. Yerleşmelerin nüfus büyüklük dağılımlarına ait histogramların tepe değer noktalarının kırıldıkları noktalar B dönemi için 500, 1.000 ve (5.000) kişilik yerleşme büyüklükleridir⁴. Bu ayrıma göre, B dönemi yerleşmeleri şu aralıklarla isimlendirilebilir: köyler (500 kişiden küçük), büyük köyler (500-1.000 kişi), kentsel merkezler (5.000 kişiden büyük).

A döneminde yarımada itibarıyla yerleşmelerin daha düzenli olarak dağıldığı saptanmıştır (en yakın komşu yerleşme uzaklık katsayısı, $R=1.24$ tür). A döneminde taban arazilerine bağımlı yerleşmeler özellikle iki kıyı ovasında öbeklenirken (Plan 1); B döneminde yarımadanın tüm doğal kaynaklarının elverdiği küçük tarımsal alanlara bağımlı olarak dağıldığından (Plan 2), rastlantısal eğilimin arttığı izlenmektedir. ($R=1.0391$). B döneminde yerleşmelerin yarımada üzerindeki dağılımı ağaçdalı (dendritic) yapısında olduğu görülmektedir.

Yarımada üzerinde yerleşmelerin yüzey şekillerinden fazla etkilenmeden yer alabileceği alan olarak Datça ovası mekansal düzenliliklerin saptanması için elverişli görünmektedir. Datça ovasında A döneminde 9, B döneminde 21 yerleşme bulunmaktadır. Datça ovasında birinci dereceden en yakın komşu uzaklık katsayısı $R_1=1.28$ iken, ikinci derecede $R_2=1.95$, üçüncü derecede $R_3=2.40$ tır. Datça ovasında kademelenmeye göre her yerleşme düzeyinin ayrı olarak ölçüldüğü yakın komşu uzaklık katsayıları düzenli bir dağılım göstermektedir. İkinci kademede yer alan küçük kentsel merkezler $R_5=1.59$, üçüncü kademede büyük köylerin $R_6=1.11$, köylerin ise $R_4=1.57$ olarak hesaplanmıştır.

(4) Buluntu alanlarının hektar biriminde yaygınlığı ölçüldükten sonra, incelenen sit'in özelliğine göre belirli bir nüfus yoğunluğu varsayımına dayalı olarak (100, 150, 200 kişi/hektar) nüfus tahmini yapılmıştır.

Yarımada itibarıyla yerleşmelerin dağılımı oldukça rastlantısal görülürken, Datça ovasında yerleşmelerin kendi aralarında sıra-büyüklik kademelenmesine göre her seçtikleri bir düzenlilik izlenmektedir. B döneminde artan tarımsal uzmanlaşma düzeyine bağlı olarak, yerleşmelerin mekanda daha sık yer aldığı görülür. Eski yerleşmelerin büyük köy ve küçük kentsel merkezler haline gelirken, yeni köylerin değişen ekonomik ilişkiler içinde toplumun yeniden örgütlenmesine (*synoikismos*) bağlı olarak⁵ eski merkezler arasındaki konumlara yer seçmişlerdir.

Datça ovası B dönemi yerleşme örgünü için önerilen model Christaller'in pazar merkezi ilkesine dayanmaktadır. Datça ovasında saptanmış 21 yerleşmenin alansal yayılımından tahmin edilmiş nüfus büyüklükleri yerleşmelerin işlevsel kademelenmesini de yansıttığı varsayılmıştır⁶.

Datça ovası için önerilen model pazar ilkesine dayalı düzgün altıgen şekillerde kümelenen yerleşme desenine göredir. Burada, model beş adet düzgün altıgen birimine sahiptir. Birimler sistemin en üst kademedeki merkezi yere ait bölgeyi kapsayacak şekilde birbirlerini bütünler. Bunlar en üst kademeden bir altında yer alan küçük kentsel merkezler alt pazar etki alanlarını temsil etmektedir. Pazar ilkesine göre düzgün altıgenler her yerleşme kademesi için farklı etkinlik alanları oluşturmaktadır. Bu ilişki $K=3$ kümelenme katsayısı ile ifade edilebilir⁷. Her alt düzeydeki merkez etki alanı üst düzeyde 3 merkez tarafından paylaşılmaktadır. Öneri yerleşme örgünü Plan 3'te gösterilmiştir.

Plan 4'te Datça ovasında gözlemlenmiş yerleşmeler model tarafından tahmin edilen yerlere göre dağıtılmıştır. Datça ovasında en üst düzeyde merkez olarak Burgaz (01) alınmıştır. Küçük kentsel merkezler düzeyinde 16, 34, 37 ve 09 yerleşmeleri olmak üzere 4 yerleşme; büyük köy düzeyinde 7 yerleşme (32, 36, 38, 39, 44, 03, 17, 20 ve 11) bulunmaktadır⁸. Buna göre, küçük kentsel merkezler büyük altıgenden oluşan etki alanlarının merkezleri olarak en üst düzeydeki merkez Burgaz'ın kendi bir alt düzeyindeki etki alanını çevirmektedir. Bu merkezler etki alanlarının kesiştikleri noktalarda büyük köy merkezleri bulunmaktadır. Bü-

(5) Bean - Cook, «Cnidia», BSA (1952), sh. 206 - 207.

(6) Coğrafyacılar tarafından yapılan araştırmalarda yerleşme nüfusu ile işlevsel büyüklük arasında yakın bir ilişki bulunmuştur. Haggett'in çalışmalarında 0.75 ile 0.91 arasında değişen değerlere sahip doğru orantılı birlikte değişim katsayısı elde edilmiştir. Haggett, a.g.e., sh. 115 - 116.

(7) C. A. Smith, «Regional Economic Systems», *Regional Analysis*, vol. I, edl. C. A. Smith, Academic Press (1976), sh. 18 - 20.

(8) Burada, yüzey araştırmalarında kullanılan buluntu yeri kod no. yerine bilgisayar kod no. ları kullanılmıştır.

yük köy merkezlerine ait etki alanlarının kesiştikleri noktalarda ise köy merkezleri bulunmaktadır.

Plan 5'te gözlemlenmiş yerleşmelerin 4 düzeyde kademelenmeye göre büyüklüklerinin modelden sapmaları gösterilmiştir. Burada yerleşmeler arası ölçülmüş en yakın komşu uzaklıklar da km. cinsinden verilmiştir. Eksik yerleşmelerin dışında, modelin önerdiği yerleşme örgününe göre yerleşme büyüklük dağılımı ve yüzey araştırmaları ile saptanan arasında önemli bir dağılım farkı görülmemektedir. Sadece, 30 ve 35 no'lu yerleşmeler model'e göre 3. derecede olması gerekirken, 2. derecede büyüklüğe sahiptirler.

Modele göre olması gerekli köy yerleşmelerinin yapılan gözlemlerle saptanamamış olması, modelin Datça ovasındaki gerçek dağılımı yansıtmadaki başarısızlığından çok, 1980-1982 yüzey araştırmalarının bu büyüklükteki yerleşmelere ait buluntuları saptamadaki yetersizliğini göstermektedir. İleride sözkonusu alanlarda yapılacak yüzey araştırmaları ile eksik yerleşme sayısının azalması beklenmelidir.

Plan 6'da ise, Datça ovasında gözlemlenen yerleşmelerin gerçek uzaklıklara göre dağılımı verilmiştir. Gözlemlerin modelden yaptığı sapmalar burada açık bir şekilde görülmektedir.

Datça ovasında model'e göre irdelenen yerleşmelerin sıra-büyüklük dağılımı üzerinde etmen olan değişkenler de ayrı bir inceleme konusu yapılmıştır. Tarımsal toprak kaynakları, yerleşmeler arası en yakın komşu uzaklıklar ve yerleşmelerde saptanan işlevler bağımsız değişken olarak hangi düzeyde yerleşmelerin nüfus büyüklükleri üzerinde etken oldukları araştırılmıştır.

Tahmin edilen antik tarımsal toprak kaynaklarının yerleşmelerin etki alanlarına göre dağıtılması thyssen poligonları yardımıyla yapılmıştır⁹. Bu etki alanları yerleşmelerin büyüklüğü ile orantılı olarak etki alanları daha geniş tutulmuştur. Plan 7'de Datça ovasındaki antik tarımsal kaynakların Reilly çözümlemesine göre¹⁰ çekim merkezlerinin büyüklüğü ile orantılı olarak, antik B dönemi yerleşmelerin etki alanları arasında paylaşımı görülmektedir.

Datça ovasındaki B dönemi mekansal organizasyonunu belirlediği tahmin edilen değişkenler arasında oldukça belirgin ilişki düzeyleri elde edilmiştir. Yerleşmelerin nüfus büyüklüğü tarımsal topraklara bağım-

(9) I. Hodder, C. Orton, *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge Uni. Press (Cambridge : 1976), sh. 58 - 59.

(10) y.a.g.e., sh. 188 - 190.

lılık eğilimi göstermektedir; özellikle, terash tarım arazilerinde bu bağıntı düzeyinin yüksek olduğu görülür (taban tarım arazilerinde $r_1=0.458$, terash tarım arazilerinde $r_2=0.581$). B dönemi yerleşmelerinde nüfus büyüklükleri ile toplam toprak kaynakları arasında ise daha da yüksek bir bağımlılık ilişkisi bulunmuştur ($r=0.660$).

B dönemi yerleşmelerinin kademelenmeye göre en yakın komşu uzaklığı ile nüfus arasındaki çok yüksek ilişki düzeyi ($r=0.957$) bize kesin olarak merkezi yer seçim kuramından geliştirdiğimiz $K=3$ ilkesine göre kademelenen yerleşme modelini doğrulamaktadır.

Datça ovasında B dönemi yerleşmelerinde görülen en önemli işlevlerden çanak-çömlek üretimi ve liman olanakları etki alanlarının saptanması yerleşme modelimize açıklık getirmesi bakımından önemli görünmektedir. Çanak-çömlek atölyelerinin yer aldığı merkezlerin alansal büyüklükleri ile etki alanları içinde kalan olası antik tarımsal araziler arasında az sayıda gözleme dayalı olmasına rağmen ($n=6$) azımsanmayacak düzeyde pozitif bir bağıntı olduğu görülmüştür ($r=0.94$).

TARSUS - DÖNÜKTAŞ KAZISI

Nezahat BAYDUR*

Kazı, Müzeler Genel Müdürlüğü'nün vermiş olduğu ödenek ve Türkiye Turing Kulübü ile Arkeoloji ve Sanat Dergisi'nin katkıları ile yapılmıştır. Bu nedenle ilgili kurumlara teşekkürü borç bilirim.

Tarsus ilçesi Tekke Mahallesinde, Kydnos' (Tarsus Çayı)'nın sağında bulunan ve bugün Dönüktaş ya da Donuktaş olarak bilinen, arkeolojik yayınlarda ise «Sardanapal mezarı» olarak geçen yapıda (Resim 1) şimdiye dek ciddi bir kazı yapılmamıştır. Ancak yapı konusunda bilim adamlarının çeşitli görüşleri vardır¹.

Kazıya 14 Eylül 1982'de başlanmış, ödeneğin azlığı nedeniyle 24 Eylül'e kadar 9 iş günü çalışılabilmektedir. Kazı ekibi, Tarsus Müzesi müdürü Özdemir Koçar ve bu satırların yazarından başka Arkeoloji Bölümü son sınıf öğrencilerinden ve şimdi meslekdaşlarımız arasına katılmış olan Nezih Başgelen ve Bilge Okutman-Başgelen'den oluşmaktaydı. Fotoğraflar ve dialar Nezih Başgelen tarafından çekilmiş, günlük çizimler ise Bilge Okutman Başgelen ve Nezih Başgelen tarafından özenle yapılmıştır. Yardımlarından ötürü tümüne içten teşekkürü görev bilirim.

Ödeneğin azlığı nedeniyle mimar götüremediğimizden Tarsus Belediyesi Fen İşleri Dairesinden topograf Fatma Ulaş, inşaat mühendisi Ayhan Soydan ve fen memuru Nevzat Tutucu'nun işbirliği ile yapının taslak

(*) Prof. Dr. Nezahat Baydur, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) L. Langlois, *Voyage dans la Cilicie* 1852-1853, Paris 1861, 8-86, 265-285; L. Langlois, «Le Dunuk - Dash, tombeau de Sardanapale à Tarsus» RA 10 (1853); L. Langlois, «Rapport sur l'exploration archéologique de la Cilicie et de la Petite - Arménie pendant les années 1852 - 1853» Archives des Missions Scientifiques 4 (1854), 18 - 25; Ch. Texier, *Voyage en Asie Mineure* 3, 1849, 220; P. Lucas, *Voyage en Asie Mineure* 1. (1712), 251 vd.; Macdonald, *Voyage en Asie Mineure* 1, 202 çd.; B. Poujulat, *Correspondance d'Orient* 1830-1831, 7 (1841), 17; R. Koldewey, *Das sogenannte Grab des Sardanapal zu Tarsus*, Aus Anomia. Arch. Beitr. Carl Roberts Erinnerung, 1890, 178-185; A. Erzen, *Tarsus klavuzu*, İstanbul 1943, 25; H. Atalay, *Adım Adım Çukurova*, Adana 1965, 96; L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien II*, Recklinghausen 1972, 116.

planı çıkartılmış ve buna dayanarak mimar Gökhan Baydur tarafından çizimi yapılmıştır. Gene Belediyeden Tarsus'un bir hava fotoğrafı sağlanmıştır. Bu yardımları için adı geçen kişilere ve Tarsus Belediyesine teşekkürü borç sayarım.

Yapı kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan bir dikdörtgen biçiminde olup, giriş doğudadır (Plan). Bugün tümü ile ayakta olan ve yapının çekirdeğini oluşturan konglomera duvarların (Resim : 2) yüksekliği 7.60 m. dir². F, G, H duvarlarının oluşturduğu alan içinde doğuda ve batıda gene aynı malzemeden ve aynı yükseklikte D 3 ve E blokları bulunmaktadır³. C ile F ve H duvarları arasındaki açıklık, sonradan ince bir duvarla örülmüştür. A, B ve C blokları birbirine paralel uzanmakta olup, birbirlerine ve ana yapıya kemerle bağlanmış olmalıdır⁴. A bloğu doğuya doğru eğimlidir (Resim, 4). Bu bloğun batı kenarında aralıkları pek düzenli olmayan, gene konglomeradan tümsekler vardır⁵. F, G, H duvarlarının dış yüzeyleri ile A ile B, B ile C bloklarının arasındaki yüzeyler, yukarı doğru basamak şeklinde yükselmekte olup (Resim, 5), üzerleri kireç taşından bloklar ve onların da yüzeyi mermerle kaplıdır. Kazı sırasında ve daha önce bulunmuş olan⁶ kireç taşı bloklar-bunların bazıları H ve G duvarlarında bugün de görülmekte - ve beyaz mermerden levha parçaları bunu kanıtlamaktadır. F, G, H duvarlarının iç yüzleri ise dikey olarak yükselmekte ve aynı malzeme ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, yapının iç kısmında da hem kireç taşı hem de mermer parçaları bulunmaktadır. F duvarının güneybatısında iç yüzde görülen hatıl delikleri geç bir yapıya ait olmalıdır⁷. H duvarının batı kısmındaki kapı, geç devirde açılmış olup içerisi ermeni mezarlığı olarak kullanılmıştır⁸.

Anıtın güneyinde ekili tarla, kuzeyinde ise yapıya bitişik bir gecekondu ve duvar boyunca uzanan bir kanalizasyon künkü bulunduğundan ve bu künkten boşalan sular da batı cephesinin önünü doldurmuş olduğundan, her üç cephede de çalışma olanağı bulunamamıştır. Bu nedenle yapının ancak içinde ve giriş bölümünde (A) çalışabilme olanağımız vardı. İlk olarak, C ve D blokları arasındaki bağlantıyı saptayabilmek amacı

(2) R. Koldewey, a.g.e. 179, No 2; Krs. L. Langlois, *Archives des Missions Scientifique* 4, 18.

(3) R. Koldewey (a.g.e. 184), D ve E bloklarının biraz daha yüksek olduğunu, ancak farkı ölçemediğini belirtmektedir.

(4) Krs. L. Langlois, a.g.e., 18 vd.; L. Budde'nin de aynı düşüncede olduğunu kendisinden öğrenmiş bulunuyoruz.

(5) Bkz. R. Koldewey, a.g.e., 184 ve 179, No. 1.

(6) R. Koldewey, a.g.e., 180 vd.

(7) R. Koldewey, a.g.e., 180.

(8) *Ibidem*.

ile, burada 5x2.20 m. lik bir açma ile işe başlandı (Resim, 6). Mermer plaka parçaları (Resim, 23), Roma çağı çatı kiremitleri (Resim 21, 22) 1 m. derinlikten sonra daha yoğun -ve Roma çağından çok sayıda çeşitli keramik bulundu. 1.25 m. derinliğe kadar inilen açma içinde C ve D blokları yüzeyinin dikey olarak indiği saptandı. D bloğu üzerinde taş izlerinin belirlenmesi üzerine, burada, CD açmasındaki çalışmayla birlikte yürütülen kazıda, D bloğunun güney kenarına koşut (paralel), kireç taşından oldukça düzgün blokların bir sıra oluşturdıkları görüldü (Resim, 7) (D1 açması) ve Roma çağı keramikleri, çatı kiremitleri ve mermerden mimari bezeme parçaları ele geçti. Aynı blok dizilerine D bloğunun batı ve kuzey duvarlarına koşut olarak da rastlandı (Resim, 8) (D2 açması). Bu taşlar, D1 ve D2 açmaları arasında kesintiye uğramaktadır. Ancak bunların aslında mı böyle oldukları, yoksa 1836'da Fransız konsolosu Gillet tarafından yapıda diğer yerlerle birlikte yapılan araştırma ve tahrip⁹ (A, D ve E bloklarında) sonucu mu bu duruma geldiği saptanamamıştır.

Zamanın azlığı nedeniyle CD açmasında daha çok derinleşmeden, yapının kimliğini saptamaya yarayacak buluntuya rastlama şansının daha çok olabileceği düşüncesi ile, yapının girişinde (A bloğunda) çalışmaya başlanmıştır (Resim, 6). Ancak, Bitiş Yağ Fabrikası alanı içinde kalmış olan bu kısım da, çalışmalarımız sırasında saptanan kepçe izlerinden anlaşılacağı gibi fabrikanın yapımı sırasında geniş ölçüde zarar görmüştür. A bloğunun üzeri otlardan arındırılarak eğimli alan 5x10 m. lik parçalara bölünmüş ve numaralandıktan sonra yüzey belirlemelerine göre buluntuların yoğun olduğunu sandığımız A2 de kazıya başlanmıştır. Eğimli konglomeraya kadar inilirken yüzeyden 25-30 cm. derinlikten başlayarak çok sayıda mermer kırıkları ve hemen altında yivli sütun gövdesi parçaları (Resim, 12 ve 9) yaprakları (Resim, 17), yumurta frizi parçaları, (Resim, 16) bir torus parçası (Resim, 10), volüt parçaları ile ayrıca pişmiş topraktan çok sayıda kap kacak ve kandil parçaları ele geçmiştir (Resim, 37) A2'nin doğusunda A6 açmasında yapılan çalışmalarda ise olasılıkla çatıya ait büyük bir mermer blok (Resim, 12) ve sütun tamburu parçaları bulunmuştur. Açmanın güneyinde tuğladan, harçla örülmüş yuvarlak bir yapı kalıntısına (Resim, 13) (sunak?) rastlanmıştır. Büyük olasılıkla Bizans çağına ait olduğunu sandığımız bu yapının yüzeyinde pembe siva kalıntısı ve üzerinde kepçe izleri bulunmaktadır (Resim, 14). Yöresinde çok sayıda keramik, çatı kiremitleri ve çok fazla okside olmuş bazı maden parçaları ele geçmiştir.

Kazıda bulunan keramik kap kacak (Resim, XVII), en eskisi Hellenistik çağa ait olmak üzere genellikle erken Roma çağından Erken Bi-

(9) R. Koldewey, a.g.e. 184; L. Langlois, a.g.e., 21.

zans dönemine kadar (İs. s. 1.-7. yüzyıl) uzanmakta¹⁰, fakat çoğunluğu geç Roma çağı kapları (mutfak ve sofrta takımları) oluşturmaktadır¹¹. Terra sigillata çoğunluktadır. Keramiklerin, bazı ithal parçaları dışında yerli işliklerde yapıldığını sanmaktayız. Aynı şekilde yerli malı olan kandilleri ise (Resim, 37) İs. s. 3.-5. yüzyıla tarihleyebiliyoruz¹². Bunların hamurları, deve tüyü renginden pembeye kadar değişmektedir. Ufak buluntular arasında ayrıca bronz bir Aphrodite Anadyomene heykelciğine ait bir sol kol parçası (Resim 38, 39) (5 cm. boyunda), biri yüzey buluntusu olmak üzere pişmiş topraktan 2 sol kol parçası daha, bir kadın figürini (Resim, 38) (Aphrodite?) parçası, ikisi yüzey buluntusu 4 sikkeler (biri, İs. ö. 164 ile erken İmparatorluk dönemi arasına ait Tarsus sikkesi (Resim, 41), öteki Gallus (Resim, 42), toprakaltı buluntuları ise imparator Iulianus (Resim, 43) ile Arcadius'un (Resim, 44) sikkeleridir.), az sayıda Roma çağı cam eşya parçaları vardır (Resim 40). Tümü ile okside olmuş sikkelerle bronz kolun temizlenmesini sağlayan uzman restoratör Revza Ozil ile Sait Başaran'a içtenlikle teşekkür ederim.

Kısa süreli çalışmamızda yapının planına bir açıklık getiremediğimizi belirtmek zorundayız. Ancak, tümü ile ayakta duran konglomera çekirdek duvarın, genellikle kabul edildiği gibi podium duvarı olmayıp, yapının çevre duvarı olduğunu ve aynı yükseklikteki giriş kısmından yapının içine merdivenle inildiği kanısını taşımaktayız¹³. Sütun kaidesi ya da kaidenin hemen üzerine oturan bir tambur ele geçmediğinden sütunların çapı hakkında kesin bir ölçü verme olanağımız yoksa da, elimizdeki en büyük parçaya göre (Resim, 15) (yiv genişliği 25 cm.) yaklaşık 2 m. çapında olduğunu sanmaktayız¹⁴. Buna göre sütun yüksekliğinin de yaklaşık 20 m. olması gerekmektedir.

Eldeki mimarî buluntular çok kısıtlı ve parçalar halinde olduğundan ve herhangi bir yazıt da ele geçmediğinden yapının tarihi hakkında şimdilik kesin birşey söyleyebilecek durumda değil isek de, özellikle yumurta frizinin (Resim, 16) biçimi¹⁵, akanthus yapraklarının işleniş özellikleri (Resim, 17), palmet şeridindeki kıvrımların işleniş (Resim, 19, 20) ve

(10) Görüşlerinden yararlandığım A. Akarca ve N. Atik'e ve keramiklerin fotoğraflarını çeken S. Taşkın'a teşekkür ederim.

(11) Bkz. H. Goldman, *Excavations at Gözli Kule, Tarsus I*, Princeton, New Jersey 1950; J. W. Hayes, «Excavation at Sarayhane in Istanbul» *Dumbarton Oaks Papers* 22, (1968) 195 - 216, özellikle s. 212 vd.; J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972; F. O. Waagé, Antioch IV, 1 Princeton, 1948, 43 - 58; F. O. Waagé, «The Roman and Byzantine Pottery» *Hesperia II*, 1933, 279 - 328.

(12) H. Goldman, a. g. e., 97; G. F. Bass, «Underwater excavations at Yassiada : A Byzantine shipwreck» *AA* 1962, 3, s. 558 vdd.

(13) L. Budde de bu görüşümüzlü paylaşmaktadır.

(14) Krg. R. Koldewey, a. g. e., 184.

sütun yivlerinin özenle işlenmiş olmasına dayanarak en erken Hadrianus döneminden başlamak üzere İs. s. 2. yüzyıla ya da biraz daha sonraya ait bir tapınak ya da tapınak mezar olduğu ve giriş rampasının üstünde yeralan geç yapıdan da anlaşıldığı gibi Ortaçağ'da geniş çapta tahrip edilmiş olduğu kanısını taşımaktayız. Kendisine göndermiş olduğumuz bazı mimarî ve bezeme parçalarına göre tarihlememizi doğrulayan ve bu alanda uzman olan Herr Strocka'ya teşekkürlerimizi de özellikle belirtmek isteriz.

PATARA YÜZEY ARAŞTIRMASININ ÖN VERİLERİ HAKKINDA¹

Sevim BULUÇ*

Giriş

Patara antik kentinde yapmış olduğumuz araştırmanın ayrıntılarını onbeş dakika içerisinde sığdırma olanağı olmadığından burada sizlere Patara da neden bir yüzey araştırmasına başladığımızı, bu ön çalışmaların ilginç bir iki bulgusunu ve yörenin sorunlarını, bu sorunları anlatabilmek için de Patara'yı kısaca tanıtmak istiyorum.

Ancak konuşmama başlamadan araştırmanın gerçekleşmesi için maddi yardımda bulunan Sn. Selahattin Beyazıt'a teşekkür etmek isterim. Sn. Beyazıt çalışmaları finanse etmekle iş adamı, üniversite bütünleşmesinin en iyi örneğini vermiş bulunmaktadır. Bu tür yakınlaşmaların yaygınlaşmasını ümit ediyor, kendisini bilime katkıda bulunmasından dolayı kutlamak istiyorum.

Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün bu hassas arkeolojik ve turistik bölge için gösterdiği titiz ve kararlı tutumu takdirle karşılıyoruz, teşekkürlerimiz sonsuzdur.

Bilindiği gibi arkeolojik alanlar genellikle turist açısından potansiyeli yüksek alanlardır. Statik ve dinamik, iki birbirine zıt olgudan oluşan arkeoloji ve turizm ikileminin çözümü ise, genel çerçevede bir planlama olayıdır.

(*) Doç. Dr. Sevim Buluç, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi ve Müzesi Müdürü.

(1) Araştırma disiplinlerarası bir grup çalışmasıdır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden Prof. Dr. Gönül Tankut, Tarih Bölümü ve Arkeolojik Araştırma Merkezinden Doç. Dr. Sevim Buluç, Mimarlık Bölümünden Doç. Dr. Arda Düzgüneş ve Dr. Cengiz Yetken ve dört öğrencisi, Jeoloji Bölümünden Doç. Dr. Ayhan Erler, Kültür Bakanlığı temsilcisi Ayhan ile North Carolina Üniversitesinden Dr. Kenneth Sams ve bir öğrencisinden oluşan grubun ilk mevsim yöre çalışmalarından sonra, ODTÜ öğretim üyelerinden oluşan nüvesi çalışmalarına devam etmektedir.

Kıyı ve kıyıya yakın bölgelerdeki kent harabelerinin bulunduğu alanlarda turizm baskısı her geçen gün biraz daha artmaktadır. Birinci derece arkeolojik sit alanı olarak her türlü yapılaşmaya hatta tarıma kapatım ile alınan önlemlere bu yöreler daha ne kadar dayanabilir? Buna karşın acele ve kapkaç kazılarının gerek arkeoloji gerek turizm açısından yarar yerine zarar getireceği de bir gerçektir.

Patara antik kenti ve çevresinin fiziki yapısı, turizm gelişmesi için her türlü olanağa sahiptir. Toprak üstünde, temelinden çatısına dek bugüne kadar kalan pek çok antik yapı ile, kum, deniz, orman ilişkisi, yörenin cazibesinin temelini oluşturmaktadır.

Likyanın bir dönemler Metropolü olan bu zengin liman kentinden arta kalan arkeolojik değerler 10 km.² gibi çok geniş bir alanın her tarafına aynı yoğunlukta yayılmış durumdadır. İster arkeolojik ister turizm yatırımları konusunda buraya yapılacak plansız bir girişim, tarihi değerlerin yok olmasının yanı sıra yatırımların da yarım kalmasına neden olacaktır. Bu nedenden ötürü Orta Doğu Teknik Üniversitesinden bir grup öğretim üyesi, Patara kent harabelerinin yayılmış olduğu yörenin her türlü verilerini saptayarak turizm ve arkeolojik alan beraberliğinin ne dereceye kadar bütünleşebileceği konusunda bir master plan oluşturmak üzere bir araya geldi. North Carolina Üniversitesinden iki arkeologun gruba katılması ve Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün işbirliği ile yörede bir kaç yıl önce araştırma başlatıldı.

Bizim Patara'da başlattığımız ve devam etmekte olan çalışmalarımız ise yukarıda değindiğimiz gibi bir planlama yaklaşımı olmakta, tarihi kalıtım ile kalkınma parametresinin bir optimizasyonu amacını gütmektedir. Kuşkusuz oluşturduğumuz data bank, araştırma bölgesinin ileride kazıya dönüşmesi halinde, temel verileri ile önemli bir kaynak niteliği de taşımaktadır.

Altı büyük Likya kentinden biri olan Patara, Antalya ile Fethiye il sınırındadır. Likya dilinde yazılmış belgelerde kentin adının Ptara ve Pttareze olduğu saptanmıştır. Hellenistik ve daha sonraki dönemlerde Patara olarak sözedilen kent, Arap kaynaklarında Batara olarak geçer. Klasik çağlarda Apollon'un kışlık kehanet yeri, erken Bizans döneminde ise St. Nicolas'ın doğum yeri olarak ün yapmıştır.

Akdenizdeki ticaret yollarının üzerinde korunmalı bir liman kenti olmasından dolayı kuruluşunun - 2 bine (Lukka'lılara) kadar geri gidebileceği var sayılabilirse de şimdilik elimizdeki veriler - 1. ci binin başlarına dayanmaktadır. Kentten söz eden en eski yazılı kaynak ise - 5. yüzyıldır. Böylece Patara'nın 16. yüzyıla, II. nci Bayazıt'a kadar yaşamını sürdürdüğünü yazılı belgelerden öğreniyoruz.

Herodot, kentin Apollo kehaneti ile ün yaptığından söz eder. Strabo, limanı ve Apollo tapınağı bulunan Patara'nın büyük bir kent olduğunu, Apollon'un Nimf isimli Likyadan olan oğlu Patarus tarafından kurulduğunu anlatır. Aynı yazar Mısır Kralı Ptolemais II nin kenti onardığını ve karısına ithaf ederek Arsioe dediğini ancak gene Patara olarak anıldığını söyler.

Yaptığımız yüzey araştırmasında topladığımız seramiklerden kentin tarihini geometrik döneme kadar indirme olanağına sahip olduk. Yörede sistematik araştırmaların devam etmesi veya bilimsel bir kazı, kuşkusuz bu tarihi daha da aşağıya indirebilecektir.

Apollun'un kente kehanetini kış aylarında sürdürmesini ticari amaçlara bağlamak gerek. Doğu ve güney Akdenizin limanlarından yaz sonunda yüklenen buğday ve diğer malların Yunanistan ve İtalya'ya götürülmesi esnasında gemilerin bazı limanlarda kışlamaları zorunludur. Patara'nın rahipleri bu ticaret gemilerini kente çekebilmekte başarılı olmuş, kehanetle birlikte ün, peşinden de zenginlik gelmiştir.

Antik yazarlardan, kentin eğlenceye dönük yapılarından, yapıların kalitesinden ve anıtsal mezarların çokluğundan bu zenginlik ve refah kolayca anlaşılmaktadır.

10 km' lik bir alana yayılmış olan kentin arta kalan yapıların büyük çoğunluğu, bugün kumlar ve bitki örtüsü ile yarı yarıya kaplıdır. Bir kısım yapı kalıntıları ise bataklığa gömülmüştür.

Antik dönemlerde denizden ayrılan 250 ile 500 metre arasında değişen genişlikte, 2 km uzunluktaki bir körfez Xanthos (Kınık) ovasına doğru içeriye sokulmuştur. Bu körfezin özellikle doğu kıyısında bulunan korunmalı küçük koylar, kentin bu yönde gelişmesinin nedeni olmuştur.

İki tarafı yüksek tepelerle çevrili bu körfezin ağızını, denizden rüzgarla gelen kumlar kapatmış, tepelerden inen sel suları ile, ufak ırmakların aluvyonları da körfezi göl ve bataklığa çevirmiştir. Bugün kuzey kısmı tarla, orta kısmı göl ve bataklık, güneyi ise kumla kaplı olan körfezin antik dönemde kara ile olan sınırı gözle dahi takip edilebilmektedir.

Kent harabeleri, diğer Likya kentlerinin fizyonomisini göstermez. Hernekadar erken dönemlere ait kalıntılar varsa da yapılar ve kent planı zamanla çok değişmiştir. Bugün ayakta kalan yapıların çoğu Roma ve erken Bizans hatta Orta çağa aittir.

Kulaksız ve Adatepe olarak adlandırılan iki yüksek tepenin ortasındaki dar bir boğaz, kenti Xanthos ovasına bağlamaktadır. Şimdiye değin, Xanthos ırmağı (Eşen çayı veya Kocaçay)'nın veya bir kolunun bu dar

boğazdan Patara körfezine aktığı ve zamanla da bu körfezi doldurması ile Liman ve kentin yaşamını yitirdiği yazılmakta idi. Yörede yaptığımız topografik çalışmalar ve toprak analizleri Xanthos ırmağının veya kolu-
nun hiçbir zaman bu dar boğazdan Patara körfezine akmadığını göster-
miştir. Bugünkü Xanthos ovasının da eski bir körfez olduğu anlaşılmak-
tadır. Adatepe, Köklüktepe ve Kulaksıztepeden inen ufak akarsular
birleşerek Patara körfezinin aksine bu dar boğazdan Xanthos körfezine
akmış olmalıdır.

Jeolojik çalışmaların sonuçlarından anladığımıza göre Xanthos nehri-
nin milleri ile bu büyük körfezin (Xanthos-Kırık ovası) dolmaya başla-
masının da geçmişİ çok eskilere dayanmamaktadır.

Bundan 15 - 20 yıl öncesine kadar Ova Gölü adı ile bilinen denizden
arta kalan bir göl, bu ovada yer almaktaydı. Bir kanal açılarak
kurutulan göl bugün ancak eski haritalarda ve M. T. A. nın araştırmala-
rında görülebilmektedir. Ovada gemici adası denen bir ufak tepe bulu-
nur. Ayrıca Piri Reis'in «Kitabı Bahriye»sinde Xanthos ovası büyük bir
körfez olarak görülmektedir.

Bugün Patara'ya giden modern yol, Xanthos ovasından gelerek bu
dar boğazdan geçer ve eski Patara körfezinin doğu kıyısını takip ederek
kentin Roma devri kapısına ulaşır. 2 km kadar olan bu yol üzerinde Ro-
ma devrine ait pek çok anıtsal tapınak-mezar bulunmaktadır. Bu yol
antik dönem yolu değildir. Antik dönemlerde kente karadan geliş, Roma
kapısının doğusundaki tepelerin üzerindendi. Batıdan Xanthos'dan gelen
eski yol ise Xanthos körfezinin (bugünkü Kınık ovasını) kuzeydoğusun-
daki tepelere varıyor, burada doğudan Kaş ve Kalkan'dan gelen yol ile
birleşip kente varıyordu. Kente su getiren kanallar da aynı güzergahı ta-
kip etmektedir. Su yolunun Fırnaz (Yeşilköy) den geçen kısmı 230 m.
uzunluk ve 9.5 m. yüksekliğinde, aynı zamanda koruma duvarı görevini
gören bir aquaducttür. Ayrıca iyi durumda başka bir su kemeri (Tavas
kemer) bu yol üzerinde bulunmaktadır.

Kent kapısının batısında bulunan tepenin yamaçlarında, kapıya ka-
dar uzanan Roma devrine ait Likya tipi lahitlerin bulunduğu mezarlık
görülür. Tepenin üzerinde 1950 yıllarında Trish adlı bir İngiliz tarihçisi-
nin yaptığı bir haftalık bir sondajda pek çok-5 ve -4. yüzyıla tarihlenen iyi
kalite Attika seramiği ile yaklaşık 1 metre yüksekliğinde bir Apollo başı
ortaya çıkarılmıştır. Seramik malzeme Antalya Müzesindedir. Ne yazık ki
İLN da neşredilmiş olan bu Apollo başını bütün aramalarımıza rağmen
bulamadık.

Tepeden topladığımız seramiklerin büyük çoğunluğunun kırmızı fi-
gürlü -5. yüzyıl seramikleri olmasına rağmen 6. yüzyıl siyah figürlü par-

çalar ile geometrik desenli parçalar da küçümsenmeyecek miktardadır. Büyük bir Roma çağı yapısı (hamam veya limanla ilgili bir yapı) tepenin güney eteğinde yer alır.

Kumlarla kaplı tiyatronun yaslandığı Kurşunlu tepenin uzantısı körfeze doğru yarımada yapmaktadır. Bu yarımadanın doğusunda bugün bataklık olan bir liman bulunur. Yarımadanın etrafı ise Orta çağa ait surlarla çevrilidir. Yer yer, eski döneme ait mimari parçaların surda kullanıldığı görülür. Ayrıca Roma devrine ait bir kaç yapı, sur duvarının parçası olarak kullanılmıştır. Örneğin antik limanın batı kıyısında 2. yüzyıla tarihlenen küçük fakat çok zengin mimari bezemeli bir tapınak (Zeus tapınağı) bütün görkemliliği ile duvarın bir köşesi olarak durmaktadır. Dış duvarlardan başka yarım adayı yatay olarak bölen iç duvarlar, bunlar arasında büyük bir kilise ve tanımlanamayan bir çok yapı kalıntısı bulunur.

Limanın ucunda, limanla ilişkili bir yapı ile biraz doğusunda Vespasian'a adanmış bir hamam, bitki örtüsü içinde hemen hemen tam durumdadır.

Kentin en güney ucunda bulunan Kurşunlutepeye yaslanmış olan tiyatro Hellenistik çağ özellikleri gösterir. Ancak 2. yüzyılın ortalarında, bir çok Likya kentinde etkisini gösteren zelzelede yıkılmış olmalıdır. Sahne binasının dış duvarında yer alan yazıttan anlaşıldığına göre, tiyatro bu devirdə onarım görmüş bazı eklemelerle değişiklik yapılmıştır.

Tiyatronun bulunduğu tepenin üzerinde bir gözetleme kulesi ile, ortasında taş bloklardan yapılmış bir sütun olan ilginç bir sarnıç bulunur. Buradaki gözetleme kulesi ile Adatepe üzerindeki gözetleme kulesi uzaktan işaretleşebilecek şekilde inşaa edilmiştir.

Roma döneminin önemli bir başka yapısı da körfezin batı kıyısındaki buğday ambarıdır. Ambarın kentle direkt ilişkisinin olmaması, kente hizmet etmediği, gemilerle gelen belki de kentte kışlayan buğdayın depolanmasında kullanıldığını göstermektedir. Üzerinde Hadrian'a ait bir yazıt bulunan ambarın arkasında şimdilik kesin olarak tanımlanamayan yapı kalıntıları ile kıyı boyunca Roma devri anıtsal mezarları görülür.

Antik limanın çevresinde odaklaşan kent merkezinin, zamanla körfez ile doğudaki yüksek dağlar arasında kalan geniş teraslara yayıldığı anlaşılmaktadır.

Doğuda, Doğucasarı tepesinin üzerinde surlarla çevrili geç döneme ait yerleşme kalıntıları, limanın eski önemini yitirdiğini ve ayrıca 6. yüzyıldan itibaren güney kıyılarına yapılan Arap ve Türk istilalarına karşı ken-

tin yukarıya kaymış olduğunu göstermektedir. Bu durum Orta Çağ yazarlarının verdiği bilgilere de uygunluk göstermektedir.

Sonuç

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız Patara kentinin büyüklüğünü ve turistik alan içersine yayılmış tarihi yapıların yaygınlığını anlatmaya çalıştık.

Yörede yapmış olduğumuz bir mevsimlik yoğun çalışma, araştırmanın ilk verilerini saptamaya yönelik oldu. Bilindiği gibi bu tür araştırmalar bir kaç aşamaya dayanmaktadır.

İlk aşama, tüm yörenin topografyasını çıkartmak ve topografyayı daha iyi gözlemleyebilmek için maketini yapmak oldu. Maket hava fotoğrafları ve 1/5000 lik haritalar ve yörenin bizzat incelenmesi ile gerçekleştirildi.

Kentin ve çevresinin topografyasının jeolojik incelenmesi bu aşamada oluşturuldu ve bizi önemli ve ilginç sonuçlara götürecek bulgular verdi. Diğer bir aşama da arkeolojik verilerin toplanması oldu. Ayrıca jeolojik ve arkeolojik ön veriler, antik yazarların ve post-klasik gezgincilerin patara hakkında yazdıkları ile karşılaştırılarak tekrar gözden geçirildi.

Xanthos kenti ile Patara arasında yer alan Kınık ovasının antik dönemlerde körfez olma olasılığı Patara'nın hinterland ile olan ilişkilerinin yeniden incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Arkeolojik yönden de bu jeolojik durumu destekleyici bulgular saptanmıştır. Bunlardan en önemlisi yol ve su şebekesinin güzergahıdır. Patara limanının hinterland ile kısa mesafelerde direkt ilişkisinin olmaması ticari konaklama niteliğini ön plana çıkartmakta ve kentin yayılma sistemini açıklamaya yardım etmektedir. Kentin yayılma alanını izlemek ise turizm yatırımları ve planlaması için önemli bir faktördür. Bilindiği gibi turizm planlamasında ekonomik baskılarla daha hızlı karar vermek zorunluluğu vardır ve bu kararlarda da yönetsel veriler ağır basmaktadır. Arkeolojik kararlar ise uzun hazırlıklara ve bazı verilerin toprak üstüne çıkarılması gibi uzun bir sürece bağlıdır. Böylece turizm ve arkeoloji birbirine ters çalışarak çeşitli çatışma durumuna yol açabilmektedir. Bu çatışmalar yasal anlaşmazlıklardan geriye dönüşü olmayan kayıp ve zararlara kadar uzanmaktadır.

Bu aşamada eldeki tüm verilerin değerlendirilmesi yapılmış olup, yörede ikinci bir çalışma ile kesin önerilerimiz belirlenecek, turizm ve arkeoloji ikilemenin çözümüne ait planlar gerçekleştirilebilecektir.

THE OENOANDA SURVEY (1974 - 1982)¹

*Alan S. HALL.

The small city-site of the Oenoandeis is situated 12 km. west of the modern kasaba of Seki, some 70 km. north-east of Fethiye, and not far from the point where the provinces of Muğla, Burdur and Antalya now meet. The site, with ruins dating mostly to the Hellenistic and Roman periods, lies on the extended saddle of a high ridge dominating a stretch of the upper water of the ancient river Xanthos (modern Eşen Çay), which descends rapidly from the western end of this fertile valley through a gorge to the main plain of Western Lycia, which it enters some 20 km. to the southwest and nearly 1000 metres nearer sea-level². The territory of the Oenoandeis extended beyond this valley over a wide, although as yet undetermined area of the north-western foothills of the Ak Dağlar (Massicytus), the massive mountain barrier which divides Central from Western Lycia, and whose westward extension separates the Kibyris from Lycia proper to the south. Along with the larger state of Kibyra to the north, and the adjacent territories of Bubon and Balbura, Oenoanda formed a Tetrapolis which constituted an intermediate zone of mixed population in antiquity, containing Lydians, Pisidians and Solymoi³.

The site was first identified by William Leake in 1842, from information supplied by Hoskyn and Forbes, who had visited the site in the

(*) Alan S. Hall, Keele Üniversitesi Öğretim Üyesi.

- (1) I should like to express, on behalf of the British Institute of Archaeology at Ankara and of those who have taken part in the survey, our deep gratitude to the Directorate-General, Department of Antiquities, Ministry of Culture, for repeated assistance in obtaining the permits needed to carry out the work; to the Directors of the Fethiye Museum and their staffs; and to the local authorities in Seki and Fethiye, all of whom have made the work easier to carry out.
- (2) See Figure 1.
- (3) Strabo, *Geography* 13.4.17. The historical circumstances which brought Pisidians to the territory of the Oenoandeis in the Third Century B. C. have recently been considered by J. J. Coulton in «Termessians at Oinoanda» (*Anatolian Studies* Vol. XXXII (1982) 115 - 131).

autumn of the previous year⁴. It was then heavily overgrown with trees, which made identification of the public buildings difficult. Spratt and Forbes later reported that «it was only by ascending the trees (that) we could make out the relative positions of the buildings»; and as for the theatre, «we had passed by it many times before we came upon it»⁵. During the remainder of the Nineteenth Century it was visited by a series of foreign travellers - British, French and Austrian⁶ - and they published several brief accounts of its ruins, one small plan - drawn by Spratt in 1842 - and a variety of inscriptions, the most interesting of which proved to be fragments of a long treatise upon aspects of the philosophy of Epicurus, composed, probably at some date early in the Third Century A.D., by a wealthy citizen of Oenoanda named Diogenes⁷. He had it engraved upon the Wall (or walls) of a stoa, at his own expense, as a gift to his fellow-citizens and to strangers⁸. The first five fragments were published in 1884 by the Frenchmen, Maurice Holleaux and Pierre Paris. As more were discovered, the extent of the original text gradually became apparent, and by the time that this phase of investigation had come to an end in 1902, 88 fragments of the Diogenes inscription were known, and then estimated to represent some 30 % of the original⁹.

Unfortunately, apart from the sketch plan published by Spratt and Forbes, no systematic survey of the ruins was undertaken during the Nineteenth Century investigations. The heavy covering of trees and bushes, much of which is still present today, although now considerably reduced, partly explains this omission. The site at that time was difficult, in fact, impossible to see as a whole, and it proved equally difficult to identify many of the public buildings. Nevertheless, the failure to study the development of the site led to misleading names being given to various parts of it, such as «Esplanade» and «Great Wall», which, while convenient designations for those scholars whose interests were primarily philological, were an obstacle to greater archaeological understanding.

(4) Journal of the Geographical Society (London) Vol. 12 (1842) 166 - 167.

(5) *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, by T. Spratt and E. Forbes (London 1847) Vol. 1, 273 - 275.

(6) This series of travellers is discussed by L. Robert at the beginning of his article, «Un Oracle gravé à Oinoanda» (*CRAI* 1971), 597 - 599.

(7) The best general account of the inscription and its contents, with translation into English and commentary, remains C. W. Chilton's *Diogenes of Oenoanda. The Fragments* (1971), although it does not incorporate recent discoveries. A new edition of all the known fragments is being prepared by Professor M. F. Smith.

(8) *Diogenis Oenoandensis Fragmenta* (Teubner 1966, ed. C. W. Chilton), Fragment 2, column V.

(9) *Diogenis Oenoandensis Fragmenta* (Teubner 1907, ed. J. William).

The first objective, therefore, of the topographical survey begun in 1974 by the British Institute of Archaeology at Ankara was to produce a plan of the main parts of the city, so that we could show accurately where the fragments of the philosophical inscription were lying¹⁰. Secondly, we decided to produce new inventories of all the inscriptions lying on the surface, both philosophical and non-philosophical, public and private, published and unpublished, and to identify them by numbers which were painted on each stone; and also to study the main monuments of the site. Our third aim was to gather the philosophical fragments together, in order to display them in some suitable fashion and to preserve them from further damage.

The work was carried out, during four major seasons, between 1974 and 1981, by several teams of student surveyors, using modern equipment, led by two Classical Archaeologists (Dr James Coulton and Dr Roger Ling) one Ancient Philosopher (Professor Martin Smith) and an Epigraphist (myself). Progress has necessarily been slow, but my colleagues have produced the city - plan which is attached as Figure 2. It is, of course, incomplete, because heavy rubble prevents interpretation in many areas, or as an «overburden» has blanketed what lies beneath. Nevertheless, our plan does show the main features of public areas of the city, and the main stages of its development have been worked out.

To summarise the results, we can say, with some confidence, that the original fortification of the site took place in the late Third or early Second Century B.C., under Pergamene influence. After that period we cannot give a certain date to any other structure until the early Empire; which suggests that **either** the Hellenistic public buildings were removed by later re-construction, **or** that the site was largely vacant during this early period of its history, **or** that we simply cannot see the relevant remains under present conditions. We can be sure, however, thanks to recent work, that the aqueduct is Flavian, and that the older of the two bath buildings was probably built at the same time; and this implies other building activity in the early Empire, including, probably, a theatre and a gymnasium. The Agora with its porticoes in Antonine and Severan, and so is the second and later bath building, together with the porticoes nearby, which may have included the stoa used by Diogenes the Epicurean.

By the middle of the Third Century A.D., insecurity led to the construction of a new fortification wall, which can be dated to about 270 A.D.,

(10) The first report published on the progress of the survey, «The Oenoanda survey: 1974 - 1976» (*Anatolian Studies* XXVI (1976) 191 - 197), by A. S. Hall, contains the first plans drawn.

and which brought about a drastic restriction in the defended area. Within it, a major basilican church belongs to the early Fourth Century. Thereafter, the position is unclear. The aqueduct was repaired several times, but eventually abandoned. Late Roman housing within the southern and north-eastern sectors of the site shows continued occupation, but the population must gradually have dwindled. The public buildings were abandoned and soon collapsed, their ruins suggesting that it may have been partly the result of earthquakes.

Several studies of individual public buildings have already been published, and more are near completion. Dr R. J. Ling has published «Building Mk 1 at Oenoanda» in *Anatolian Studies* Vol. XXXI (1981) 31 - 53, while Dr J. J. Coulton has brought out «Oinoanda: The Doric Building (Mk 2)» in *Anatolian Studies* Vol. XXXII (1982) 45 - 59, and a general review of «The Buildings of Oinoanda» in *The Proceedings of the Cambridge Philological Society* (1983) (forthcoming). Work by Dr Coulton on the Agora and its buildings, and on the aqueduct and water-line, is at an advanced stage. The waterline has been traced through some 4 km. of dense forest to its source in springs to the south - the whole enterprise a reminder of the great investment in public works which was undertaken in this region during the early Imperial period. As elsewhere, nearby at Bubon and Balbura, further south at Kadyanda and Patara, this work was promoted by the Flavian Emperors, Vespasian and Titus.

Numerous additional fragments of the philosophical inscription of Diogenes have been discovered during the survey. The total number of fragments now known is 215, giving us, according to expert calculation, something less than 30 % of the original text. In other words, the more we find, the larger it grows. The most recently published calculation of its dimensions suggests that the inscription was at least 100 metres long¹¹. The survey has enabled us to show the distribution of the fragments by density (see Figure 3), and from this work we may draw three main conclusions. First, we can now see that the stoa of Diogenes must have stood on the southern side of the Esplanade - an area which was either the early Agora or the exercise area for the gymnasium - and perhaps extended down the approach road from the later Agora. Secondly, it is clear that the stoa was taken down when the new defensive circuit was constructed around 270 A.D., and that its material was then used in new buildings across the northern half of the site, including the new defensive wall itself. And thirdly, it is evident that a great many more frag-

(11) M. F. Smith, «Fifty - five New Fragments of Diogenes of Oenoanda», *Anatolian Studies* Vol. XXVIII (1978) 42 - 45, «The Arrangement of the Fragments».

ments lie close to the surface in this relatively restricted area. We can confidently assert that perhaps 50 % of the original inscription - a philosophical treatise of book length, or, as my colleague Professor Smith keeps repeating, «20,000 more words of Epicurean text» - lies there waiting to be found.

Another remarkable inscription was found and recorded, although not by us, on the plain below the site, within the territory of the Oenoandais, in the late 1960s, before the survey began. It deals in great detail with the arrangements for a festival established at Oenoanda in 125 A.D. by a citizen named C. Iulius Demosthenes, and gives an account of the officials of the city who take part in the festival and of their responsibilities, together with a complete list of the communities within the city's territory, over 20 in number, all named. What remains of this inscription is now housed in the new Feithye Museum. We are still waiting for the publication of the text of the full inscription, which is in the hands of Professor Michael Wörle of Munich.

Loking to the future, we propose to continue our studies of individual buildings on the site. This summer, we hope that work on the Agora will be completed; so will a study of the mausoleum of Licinnia Flavilla, with its vast genealogical inscription, covering thirteen generations of her ancestors and relatives, which is the third great inscription at Oenoanda¹². The publication of the philosophical fragments is up to date, thanks to exemplary efforts by Professor Smith, while the publication of the non-philosophical material, under my care, proceeds with all due speed.

Thus Oenoanda was, in most respects, what J. J. Coulton has described as, «a typical small city of substantial but not unusual prosperity», during the Roman period. It contains, however, one extraordinary and outstanding monument - Diogenes' inscription; and two more which are only slightly less extraordinary - the genealogical inscription of Licinnia Flavilla and now the Festival inscription. Its ruins are also remarkably well preserved. It deserves further research and study.

At some stage in the future, we would wish to complete the third aim of the original Project, the collection and preservation of the philosophical fragments, in order to ensure the safety of what remains of the most famous monument on the site. In the past, a survey has usually led to an excavation. Now that this can no longer be so, can we perhaps think of restoration and conservation as being sometimes, as in the case of Oenoanda, more appropriate?

(12) *JGE* 3, 500.

KÜTAHYA YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1982

Clive FOSS*

Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına Profesör Clive Foss başkanlığında yapılan Kütahya kalesi yüzey araştırması 1-15 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirildi. Baş kadastrocu Robin Fursdon'a öğrencisi Jonathan Western yardım etti (her ikisi de Newcastle Üniversitesinden). Projenin iki amacı vardı: Tüm çağlardan ayakta kalan surların ayrıntılı bir planını yapmak ve bu surların yapım yöntemlerini saptayarak değişik yapım devrelerini saptamak. Bay Fursdon ve ekibi birinci amaca başarı ile ulaştılar. Çalışmalarının sonuçlarını içeren rapor ilişkide yer almaktadır. Profesör Foss ise çalışmalarını ikinci amaç üzerinde yoğunlaştırdı ve elde ettiği sonuçları burada vermeğe çalıştı.

Çalışma yerel yetkililerin yoğun yardımları sayesinde gerçekleştirildi. Dr. Nurettin Yardımcı ve Bay Kudret Ata'ya bizlere çalışma olanağı sağladıkları için, Kütahya Valisi Saner Erman'a desteği için, Belediye elemanlarından Hasan Ertan ve Mehmet Yörük'e bize pratik konularda içtenlikle büyük yardımlarda bulundukları için, Kütahya Müzesi Müdürü Semih Tülay'a sürekli ve değerli yardımları için ve Bakanlık Temsilcimiz Durmuş Kaya'ya çalışmamıza gösterdiği sürekli ilgi ve yardımlardan ötürü minnettarız. Hepsine teşekkürlerimizi iletmek isteriz.

Kadastrocular teodolit ve plançeteleri ile karşılıklı ölçümleri almaya uğraşırken, araştırma başkanı duvarların çok karışık bir durum gösteren gelişimini anlayabilme umudu ile çalışmalara başladı. Kütahya surlarının üç bölümlü olduğu görüldü: Kente tepeden bakan ana sur; içindeki yukarı hisar ve surların altındaki ovada yer alan Aşağı Hisar bölgesini çevreleyen duvarlar. Her bölüm umulmayan bir karmaşıklık ve pekçok yapım evresi gösterir. Kütahya surları açık olarak en az beş evreyi simgelerler. Sekizinci yüzyıldan beşinci yüzyıla dek sıralanan üç Bizans ve iki Türk evresi izlenir. Daha önceki surlara ait hiçbir kalıntı bulunamamış ama ancak klasik çağda duvar yapımında kullanılmış olabilecek büyük kare biçimli blokların birçok yerde yeniden kullanılmış olduğu görülmüştür.

(*) Prof. Dr. Clive Foss, Oxford Üniversitesi All Souls Koleji Öğretim Üyesi.

Esas sur alanı çevresinde bir çift duvardan oluşan en eski Orta Çağ evresini bulmak en şaşırtıcı öge olmuştur. Alçak dış duvarın bu gün ayakta olan hiçbir bölümü yoktur ama bu duvara ait kalıntılar, üzerine daha sonraki çağda inşa edilen kulelerin içinde saklıdır. Çünkü bu kuleler doğrudan doğruya duvar yıkıntısının üzerine yapılmıştır (Resim, 1). Bunlar dış duvarın 4 m. den daha yüksek olmadığını, üzerleri bezeksiz iri taş dizilerinden ya da kare biçimi tüf taşı bloklarından inşa edildiğini gösterirler. İyi korunmuş birkaç kesitten kulelerin yan kenarlarında açıklıkların olduğunu, alçak, taş bir korkuluk duvarının bulunduğunu ve tuğla ile kaplanmış bir yürüme duvarının bulunduğunu anlarız. Uzun aralarla duvarda kuleler yer alır. Bazı kuleler doğrudan doğruya duvarın üzerine inşa edilmiştir, bazıları yarı daire biçimlidir ve sur bedeninden dışarı doğru çıkıntı yapmaktadır. Hiç tuğla kullanılmayan dış duvarda yapı malzemesi olarak küçük taş katkılı kurşuni harç kullanılmıştır. Bu tarihlleme için bir kanıttır. Kapılarda ve doğal yünden zayıflığı olan yerlerde aydınlatılması gereken pek zor hususlar vardır. Duvar kaidesi olarak harçlarla bezeli Geç Antik Çağa ait sütun başlıklarının kullanıldığı görülür (Resim, 2). Bu da yapının Bizans Çağına ait olduğunu ve sütun başlıklarından daha geç bir çağa tarihlenmesi gerektiğini gösterir.

İç duvar, dış duvara oldukça yakın inşa edilmiştir ve surların epey ötesinden bile izlenebilir. Oldukça harap bir durumda bulunan duvar tüf taşı bloklarından tuğla bantlarla çevrelenerek yapılmıştır. Bazı kulelerin oldukça iyi durumda günümüze dek ulaşmış olmasına karşın daha geç devre ait, bunlara bitişik olarak inşa edilmiş duvarlar yıkılmıştır (Resim, 3). Bunların alt kısımları kare biçimli mermerlerden, üst yapıları ise tuğladan bantlarla çevrili tüf taşı bloklarından yapılmıştır. Çoğu daha sonraki devirlerde bunların üzerlerine inşa edilen kulelerin altında ya yok olmuş ya da gizlenmiştir. Bunların yapımında da kullanılan tuğlasız kurşuni harç, dış duvarlarla çağdaş olduklarını kanıtlar.

Bu duvarların Karanlık Çağa ait oldukları, olasılıkla yedinci ya da sekizinci yüzyıldaki Arap istilalarına dek uzandığı sanılır. Zira dokuzuncu yüzyıla kadar güçlü surları ile tarihte yer alan Kütahya'nın bu sıralarda bir Obsician merkezi olduğu ya da bir askeri eyalet olduğu bilinmektedir.

İkinci orta evrede, dış ve iç duvarlar tamamen değişik bir tarzda ve at nalı biçiminde büyük kulelerle kaplanmış. Bu kulelerde de kare biçimli bloklar ile tuğla bantlarla çevrili düzenli örnekler tekrardan kullanılmışlardır (Resim, 4). Bu kuleler daha erken evrede yapılan her iki duvarın üzerlerine yayılmışlarsa da dış duvarı aralarında bir tür platform ya da çevre duvarı oluşturacak biçimde ayakta bırakmışlardır. Bu kulelerin çoğu yukarıda bulunan odalardaki açıklıklardan korunmuşlardır.

Bunların yeniden yapımı bu tarz taş işçiliğinin kullanıldığı ve Anadolu'daki pek çok kent surunun yenilendiği dokuzuncu yüzyıla tarihlenir.

Son Bizans evresinde bunlara pek çok kulenin daha eklendiği ve diğerlerinin de onarıldığı görülür. Bu evrenin taş işçiliği de daha zarif olmasına rağmen öncekilere benzer ve daha koyu renkte tuğla harcı, kullanılarak (Resim, 5) gerçekleştirilmiştir. Yeni kulelerin hepsi, yekpare platformludur ve eski kulelerin tüm odaları uygunluk sağlamak amacıyla ile doldurulmuştur. Bu olasılıkla ortaya çıkan yeni topların eskilere oranla daha ağır olduğunu gösteren gelişmiş bir teknolojiyi simgeleler. Bu kuleler için en uygun tarihin, onikinci yüzyıl olduğu düşünülür.

Kütahya yaklaşık olarak 1180'de Türkleşmiş ve yeni yöneticiler tüm surlarda değişiklikler yapmışlardır. En büyük değişiklik hala ayakta olan ve iyi korunmuş olan kalenin yaratılmasıdır. Bununla birlikte surların üst kısmını diğerlerinden ayıran yeni bir duvar inşa edilmiş, böylelikle de garnizon sivil halktan ayrılmıştır. Aynı zamanda, dış duvarlar uzatılmış ve tüm aşağı kapı yöresi yeniden yapılmıştır. Bu evre kurşuni harçlı geniş bantlar arasında kalan, tekrar kullanılan tuf bloklarından yapılmış düzgün taş işçiliği ile temsil edilir (Resim, 6). Bu duvarların kentteki anıtlarla kıyaslanması bunların Germiyanogulları beyliği (1302-1411) sırasında yapıldığını düşündürür.

Surların en son evresi oldukça farklı tarzda beyaz harç içine yerleştirilmiş kaba çakıllar ve tuğla parçaları ile yapılmış kuleler ve duvarlarla simgelenir (Resim, 7). Bu çalışma tüm kalenin yeniden inşasını ve yükseltilmesini içerir ve başka yerlerde de pek çok onarımlar gözlemlenir. Bu onarımlarda onbeşinci yüzyıla tarihlenir. Aşağı sur duvarları hisar tepesinin batı tarafında oldukça küçük bir alan içerir ve görünüşe göre büyük bir dereyi kuşatacak biçimde inşa edilmiştir. Evliya Çelebi'ye göre bu duvarlar Mehmet Fatih tarafından inşa edilmiştir ve yapım tarzlarına göre hisar'ın en geç duvarları gibi sade duvarlar olduklarından bunlarla çağdaş oldukları düşünülür (Resim, 8). Bu duvarların daha erken devir Bizans surunu izlediğini fark etmek oldukça şaşırtıcı olmuştur. Bu erken devir Bizans suru, Roma kenti kalıntılarından devşirme büyük taşlarla ve şimdiye dek görmediğimiz düzgünlükte devşirme olmayan yeni tuğlalarla yapılmış bantlarla inşa edilmiştir (Resim, 9). Bunlar henüz tarihlenmemiştir.

Kütahya surlarının yüzey araştırması tamamlanmış ve mimarisi ile tarihçesinin genel hatları saptanmıştır. Ama kalıntının karmaşık gelişiminin ayrıntıları henüz bitmemiştir. Bu konudaki çalışmaların 1983 Hazi-
ran'ında tamamlanacağı ve son raporun da aynı yıl içinde yayınlanacağı umulmaktadır.

1982 Arazi Çalışması

Amaç, savunma duvarlarında izlenen birçok yapı evresinin açıklık kazanması için, kalenin ayakta duran Türk ve Bizans kulelerinin, yukarı ve aşağı savunma duvarlarının uzantılarını ve konumlarını 1 e 500 oranında verebilmektedir.

Teknikler

Başlangıçtan beri doğru dürüst yapılmış bir yüzey araştırma planı bulunmadığından çalışmalar maalesef kalenin bugünkü durumu gözönüne alınarak yürütüldü, keşif ve araştırmanızı için gerekli zamanın saptanmasından sonra kontrol çalışmalarına başlandı.

Savunma duvarlarını inşa eden askerî mühendisler kuzeye doğru eğimli bir platoyu çevreleyen başlıca yükseltelerin zirveleri boyunca uzanan bir hat izlemişlerdir. Savunma duvarlarının doğal bir özelliği olan dik eğim nedeniyle dıştaki alana ulaşabilmek oldukça güçtür. Bu eğimlerde uygulanan ağaçlandırma çalışmaları, olumlu sonuçlar vermesine rağmen dış görüntüyü sınırlandırmaktadır.

Bu nedenle, güney, batı ve kuzeybatı duvarlarının iç kısımları ile kuzey kapısından yukarı doğru uzanan çakıl döşeli yol boyunca tamamlanan çevre duvarları içerisinden yangın yolları geçirilmiştir. Ek daireler ise kale içi ve doğu duvarları boyunca yer almaktadır.

Ölçüler '20' Wild Theodolite, ve katenari - yani uzaklıkların ölçümü için yüzeyden yukarıda kullanılan şerit metre- ile alındı. Standart olan 7.5 kg/güç gerilim uygulandı ve çevredeki hava sıcaklıkları kaydedildi.

İstasyonlar yaklaşık 30 metre aralıkla yerleştirildi. Restoran yakınındaki bayrak direği ve Cami minaresi kontrol noktaları olarak alındı ve kontrol pusula ile gerçekleştirildi.

Doğruluk

Yüzey araştırması kenti çevreleyen daire şeklindeki duvar ve kuzey kapısına doğru inen bir hat ile başlatıldı. İşaret çubuklarının çocuklar tarafından yerlerinden oynatılması sorun yarattı ve bunun sonucu olarak, oldukça büyük bir alan olan 213 m. nin üzerindeki kale için 9 mm Kuzey, 94 mm Doğu ve 480 m. lik Batı hattının her iki aksında 8 cm. lik yanılğalar oluştu. Duvarın doğu tarafı yol taşları üzerine delinerek konmuş kontrol noktalarının fazlalığı nedeniyle 600 m. nin üzerindeki hatta 225 mm Kuzey ve 3 mm Doğu yönlerinde yanılğalar oldu.

Ayrıntıları 1/500 e aktarırken elde ettiğimiz sonuçların ± 0.1 metre hata oranını aşmaması ve herhangi bir sorun çıkmaması bizi sevindirdi.

Ayrıntı

İyi işlenmiş taşların büyük çoğunluğu geçen yüzyıl ve öncesinde çalınmış ve bu nedenle moloz taş işçiliğinden daha çok, yüzeyi işlenmiş taşçılık kayda değer bulundu. Ek olarak verilen planlarda kulenin çevre duvarı ile olan bağlantısında görüldüğü gibi bazı hatlar kesik kesik çizgiler şeklinde verilmiştir ama moloz taş işçiliği ile esas taşlar belirtilmemiştir. İznimiz burada herhangi bir kazının yapılmasına müsait olmadığından duvarların birleştikleri yerler ve genişlikleri hakkında çukur açmadan saptama yapma olanağımız yoktur.

Bir 'Kern DK Plane Table' takımı kullanılarak, batı ve kuzey hattı boyunca uzanan ayrıntılar doğrudan çizim kağıtlarına geçirildi. Geri kalan ayrıntılar ise teodolit içindeki takeometre ile saptanmıştır. Temel seviyesinden metre ile alınan ölçüler ise arazide çizilen taslaklardan aktarılmışlardır. Karmaşık yapıların fotoğrafları ise daha sonra yapılacak çizimlere yardımcı olması amacıyla alınmıştır. Üç noktada, basit fotogrametrik yöntemlerin uygulanmasına yardımcı olması için stereo çift fotoğraflar alınmıştır. Bununla beraber yüzey araştırması bunlara dayalı değildir.

1 e 500 Ölçekli Planlar

Başlangıç çizimleri ilişiktir. Prof. Foss kendi arazi notlarına dayanarak taş işçiliğinin tarihi dönemlerine ilişkin eklemeler ve alt bölümler yapacaktır. Düzenlemeden sonra plan, 1 e 1000 oranında küçültülecek ve daha sonra en son planlar profesörün tetkikine sunulacaktır.

Üyeler

Düşündüğümüzden daha büyük neticeler doğuran iş, tecrübeli bir yüzey araştırmacısı ve bir öğrenci asistan tarafından gerçekleştirildi. Bununla beraber ailemin dört bireyinin de yardımlarıyla iki arazi grubunu oluşturmak olanağını bulduk ve araştırma vaktinde tamamlandı.

Yerel yüzey araştırması ile olan ilişkisi

Belirtildiği gibi yüzey araştırması ve ölçümlemeler pusula yönünde alındı. Tespit edilen üç kadastro noktası ve koordinatları hükümetin yüzey araştırma verileri olmaksızın sağlıklı bir şekilde ulusal sisteme uygulamak olanaksızdır. Buna rağmen daha sonra Belediye'den kale alanını içeren 1 e 1000 ölçekli şehir planının bir kopyesi alındı ve burada yayınlanmış olan konturlar ile bizim yüzey araştırmamızda yeniden saptadığımız grafiklerin şehir planına uydurulması, aynı ölçekte çok temiz bir son planın elde edileceğini gösterdi. Bu kartografik çalışma bitirme tezi olarak Jonathen Western tarafından yapılacak.

Kalan tek birşey var, o da yerel yöneticilere bize gösterdikleri iyi niyet ve yardımlarından ötürü teşekkür ve takdirlerimizi sunmak.

MARMARIS'TE BULUNMUŞ OLAN LAGYNOS

Mükerrem Usman ANABOL*

1963 yazında, Karia bölgesindeki Marmaris'te, eski eser toplamağı iş edinmiş kişilerden birinin elinde, üzeri firnis ve kabartmalarla süslü bir lagynos görerek ilgilendim. Bugün E. Ü. Edebiyat Fakültesi'ne bağışlanmış olan küçük koleksiyonun bir parçasını oluşturmakta olan bu kabi sizlere tanıtmakta faide görüyorum.

Kabın kısmındaki ufak delik bir yana bırakılacak olursa çok iyi durumda olan lagynos, 19,5 cm. yüksekliğindedir (Resim: 1). 10 cm. çapında olan ayağının üzerine oturur. Omuzuna kadar yavaş yavaş genişlemekte olan gövdesinin üzerinde düz bir şekilde yükselen ince ve uzun bir boyuna ve ağzının kenarından çıktıktan az sonra birden bire kıvrılarak omuzuna bitişen bir kulpa maliktir. Omuzu ve kulpunun üst yüzünün orta kısmı, keskin bir kenar meydana getirirler.

Kabın yuvarlak olan ağzının kenarı, hafifçe kalınlaşmıştır. Gövdesinin omuzundan aşağıda kalan kısmının yüzeyi, kabartma olarak yapılmış 6 yaprak sırası ile süslüdür¹. Kulpunun bitiminde, gene kabartma olarak yapılmış bir komedi maskesi yer alır (Resim: 2). Ek olarak, kap, ayağının ortaya doğru gittikçe çukurlaşan alt yüzeyinde, kabartma olarak yapılmış bir Medusa başına da maliktir (Resim: 3). Medusa başının etrafı, 2 yaprak sırası ile çevrilir.

Lagynos, ayaklı veya ayaksız, geniş dipli, ince ve yüksek boyunlu, yuvarlak ağızlı ve tek kulplu olan ve Hellenistik Çağda, asıl Yunanistan'da değil de Yunanistan'ın doğusunda bulunan ülkelerdeki Yunan şehirlerinde görülmeğe başlayan bir testi türüdür. Aleksandria (İskenderiye)da bulunmuş bir örneğin omuzunda yazılı olan Κομος sözcüğünden anlaşılacağı üzere, Tanrı Dionysos'un şenliklerinde yapılması gelenek olan alayda, şarap içmek için kullanılırdı. Ve, alaya katılanlar, kendi lagynos'larını evlerinden kendileri getirirlerdi².

(*) Prof. Dr. Mükerrem Usman Anabol, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Avrupalı bilginlerden bazıları, yapraklardaki işçiliği «ornement en plume» olarak adlandırmışlardır.

(2) H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia, c. III (1934), 450.

Hellenistik Çağdan önce, Yunan dünyasında, lagynos'u andıran şarap testisi biçimleri görülmüşse de, bunlar, lagynos değildirler. En eski lagynos örnekleri, M.Ö. III. yüzyılın sonuna aittirler. Atina Agorası Kazılarında meydana çıkarılmış olan lagynos'lar (lagynoi), hep dışarıdan ithal olunmadılar. Atina'nın kendisinde lagynos imal etmiş olan çömlekçi atölyesi saptanamamış olduğu gibi kilin terkihibi de, bunların başka yerlerin topraklarından yapılmış olduklarını belli etmektedir³.

1904 yılında Zahn, Priene (Güllübahçe) kazılarında rastlamış olduğu kirli beyaz renkli astarlı olup koyu renk boyalar ile süslenmiş olan lagynos'lar (lagynoi) üzerinde çalışmış⁴, 1913 yılında Teroux «L a g y n o s» adlı incelemesinde, bu konunun derinliklerine inmiştir⁵.

Günümüze kadar gelmiş olan lagynos örneklerinin büyük bir çoğunluğu kirli beyaz renk astarlı olup koyu renkli boyalarla süslenmişlerdir. Lâkin bunların yanında, koyu renkli astarla astarlanmış olup kabartmalar içerenleri de vardır. İşte Marmaris'te bulunmuş olan lagynos, bu sonunculardandır.

1922 yılında Courby, kabartmalarla süslü Yunan vazolarına değinmiş⁶. 1954 yılında Weinberg, Korint'ten çıkarılmış olan kabartmalı vazoları özel bir şekilde incelemiştir⁷. Corbett de, bu işin tekniği ile ilgilenmiştir.

Kabartmalar ile süslü lagynos türü, gövdenin alt kısmının dış yüzeyinde, «Megara Kâseleri» olarak adlandırılmış olan kabartmalar ile süslü kâseleri tekrarladığından, bunun gelişiminin incelenmesi, «Megara Kâseleri»nin gelişiminin incelenmesidir⁸.

1941 yılında Schwabacher Attika bölgesinden¹⁰, Edwards ise Atina'nın kendisinden çıkarılmış olan «Megara Kâseleri»ni ele almışlardır. Agora Kazılarında bol miktarda bulunmuş olan «Megara Kâseleri»nin üzerindeki araştırmalar, sürdürülmektedirler.

M.Ö. IV. yüzyıla kadar, Yunan vazolarında, boya ile yapılan süslemeler revaçtadır. M. Ö. IV. yüzyılda yüzeyleri kabartmalar ile süslü kap-

(3) R. M. Cook, Greek Painted Pottery, s. 208.

(4) R. Zahn, Priene, s. 394 vd.; Klazomenischer Tonsarg im Antiquarium.

(5) G. Leroux, Lagynos. Recherches sur la Ceramique et l'Art Ornamental Hellénistique, Paris, 1913.

(6) F. Courby, Les Vases Grecs à Reliefs, Bulletin Hellénique, c. XXXVII (1913), s. 418 vd.

(7) S. S. Weinberg, Corinthian Relief Ware : Pre - Hellenistic Period, Hesperia, c. XXIII (1954), s. 107 - 133.

(8) P. E. Corbett, Palmette Stamps from an Attic Black - Glaze Workshop, Hesperia, c. XXIV (1955), s. 172 - 186.

(9) W. Schwabacher, Hellenistische Reliefkeramik in Kerameikos, American Journal of Archeology, c. LXV (1941), s. 182 - 228.

(10) G. R. Edwards, Hellenistic Pottery. Hesperia, Ek cild X (1956), s. 79 - 112.

ların imâline başlanmıştır. Lakin kalıp kullanmak yolu ile kabartmalar ile süslü vazolar yapmak, Hellenistik Çağın getirmiş olduğu bir yeniliktir. Bu, kalıp kullanmak yolu ile yapılan madenî kaplar ve cam kapların etkisi ile olmuştur. Yukarıda sözü edilen «Megara Kâseleri», bu kabartmalar ile süslü vazoların en yaygın olan türüdür. Bunlar, Hellenistik Çağ boyunca bu kültürü yaşamış olan ülkelerin tümünde bulunmuşlardır. Atina Agorası'nda ve Pnyks'de, «Megara Kâseleri»nin Atina'da imal olunmuş olduğunda kuşkuyla yer bırakmayan kalıplara da rastlanmıştır¹¹.

Marmaris, Karia bölgesindedir. Lakin lagynos'umuz, burada yapılmış olmayıp başka yerden getirilmiş de olabilir. Bunun Karia bölgesinde imal olunmuş olması akla daha yakın ise de, kazı yapıp kalıplara rastlamadıkça, bundan emin olamayız¹².

Marmaris'te bulunmuş olan lagynos'un imâlinde, kalıp ile torna, beraberce kullanılmışlardır.

Önce çamur kalıbın üzerine bastırılmış ve ayak kısmı meydana getirilmiştir. Bunun yanında, başka bir çamur tabakası, iki kalıp arasına sıkıştırılmış ve kabın omuzundan aşağıdaki kısmı meydana getirilmiştir. Sonra torna üzerinde ve ellerinde yardımı ile, omuzdan yukarı kısmı, boyun kısmı ve ağız kısmı yapılmıştır. Ayak kısmı ve kulp, vücut bulmuş olan kaba, sonradan takılmıştır. Komedi maskesi ise, bu iş için yapılmış özel bir kalıbın, kulpun bitimine değdirilip bastırılması sonucu oluşmuştur. Nitekim meydana gelmiş olan figürün çizgileri, pek net değildir.

Şekillenmesi tamamlanmış olan lagynos'un dış yüzeyi, pişirilmezden önce, siyah firnis ile firnis'lenmiştir.

Marmaris'de bulunmuş olan lagynos'un biçimi, çok görülmüş bir biçim olup kendisine özgü bir karakter taşımadığından, tarihlemeğe yardım etmemektedir¹³. Süslemesi, biçiminden daha ilginçtir. Bunda, bitkisel motifler ile figürlü motifler, beraberce kullanılmışlardır.

(11) H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Hesperia, c. III (1934), s. 452.

(12) Lemnos'da kazı yapmış olan Prof. Dr. L. B. Brea, Küçük Asya kıyılarına gayet yakın olan adada, «Megara Kâseleri»nin yapımında kullanılmış olan kalıpları bulmuş olduğunu, bana söyledi. Delos adasında da, bu tür kalıpların bulunmuş olduğu bilinmektedir.

(13) R. M. Cook tarafından incelenmiş olan lagynos (R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, s. 207, res. 37), biçimi ve boyutları bakımından Marmaris'de satın alınmış olan lagynos'a benzer. Bu, M. Ö. III. ilâ II. yüzyıla tarihlenmiştir. H. A. Thompson tarafından ele alınmış olan 2 lagynos (H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, s. 403/404, res. 92 E 72 (P 3376) ve *Jahrbuch des Instituts, Archaeologische Anzeiger*, c. XLVI (1931), s. 274, res. 35) ve G. Leroux tarafından ele alınmış olan lagynos (G. Leroux, *Lagynos, Recherches sur la Céramique et l'Art Ornamental Hellenistique*, s. 21, no. 17), biçim ve boyutları bakımından bizim lagynos'umuza benzerler. Bu örnekler de, kabartmalarla süslenmişlerdir. Lagynos'lar (lagynoi)ın biçim ve boyutları bakımından birbirlerine benzemelerinde şaşılacak bir taraf yoktur. Zira bunlar, aynı miktardaki içkiyi içmelerinde tutmak için yapılmışlardır.

Genellikle sadece bitkisel motifler ile süslü «Megara Kâseleri» tarihçe daha eski, her iki türü beraberce kullanmış olan «Megara Kâseleri» tarihçe daha yenidirler. Atina Agorası Kazıları'nda bulunmuş olan bu sonuncuları, Thompson M. Ö. III. yüzyılın sonlarından başlayarak M. Ö. II. yüzyılın ortalarına kadar uzanan süre içerisine tarihlemektedir¹⁴.

Lagynos'un omuzundan aşağısında ve ayağının altındaki madalyonun etrafında, iki yaprak sırası yer almaktadır. Yapraklar, stilize edilmişlerdir.

«Megara Kâseleri»nin arasında, lagynos'un ayağının altında bulunmakta olan madalyondaki gibi yapraklar ile Medusa başı içerenleri, çoktur¹⁵. Lagynos, Şarap ve Sarhoşluk Tanrısı olan Dionysos'un kültü ile ilişkisini açıkça belli eden komedi maskesinin de paralellerine rastlanmaktadır¹⁶ (Resim : 4). Benzer «Megara Kâseleri»ni gözönünde tutarak, Marmaris'te bulunmuş olan lagynos'u, M. Ö. II. yüzyılın ortasına tarihlendiriyoruz. Firnis'in renginin açıklığı, ve komedi maskesi ile Medusa başındaki vuzuhsuzluk nedeni ile daha erken bir tarihi düşünmüyoruz.

(14) H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, s. 457.

(15) *Revue Archéologique*, IV. seri, c. XXII (1913), s. 168, res. 2'de yapraklarla süslenmiş olan bir «Megara Kâsesi» vardır. Bu, M. Ö. II. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmiştir. H. A. Thompson'un makalesinde, s. 352/353, res. 36/b ve 37 ve s. 356, res. 40'da, yapraklardan yapılmış olan madalyonun içerisinde, Medusa başı (gorgoneion) görülür. Bunlardaki yaprak sırası sayısı da, 2'dir.

(16) Uşak ve Afyonkarahisar müzelerinde, kulplarındaki komedi maskeleri bakımından lagynos'umuza benzeyen yayımlanmamış 2 lagynos (Uşak Müzesi, iptal edilmiş eski numara 119 - 294 - 67: Yeni numara 35 - 1421 - 69), (Afyonkarahisar Müzesi, 5 654) vardır. Delos'da, «Göl»ün doğu tarafında, bitiminde komedi maskesi bulunan bir kulp (B 11 084), (Ch. Picard, *Ecole Française d'Athènes* c. IV/1 Paris (1909), *Fouilles de Delphes* s. 171 not 2) bulunmuştur. Bu, Berlin'deki Küçük Asya kökenli lagynos (34) (A. Greifenhagen, *Beiträge zur Antiken Reliefkeramik*, *Jahrbuch des Instituts*, Ek cild XXI (1963), s. 66, res. 60 - 64). Delos'da bulunmuş ve yayımlanmamış olan boyalı keramikler de, komedi maskesi ile süslüdürler.

SİVAS KEYKAVUS DARÜŞŞİFASI PENCERE ALINLIKLARINDA GEOMETRİK DÜZENLEMELER

Ömür BAKIRER*

I. İzzettin Keykavus'un Sivas'ta bitişik iki yapı olarak inşa ettirdiği Darüşşifa ve Tıp Medresesi'nden bugün yalnız Darüşşifa ayakta durmaktadır. Darüşşifa'nın taç kapısı üzerindeki kitabede 614 H/1217-1218 M. tarihi¹, yapının güney kanadı ortasında yer alan Türbe'nin cephesindeki çini kitabede ise 617 H/1220 M. tarihi verilmektedir². Yapı üzerindeki bu kitabeler, İzzettin Keykavus'un 617 H/1220 M. tarihinde hazırlanan vakfiyesi ile birlikte değerlendirildiğinde Darüşşifa'nın 1217 yılında başlanıp 1220 yılında tamamlandığına işaret etmektedir³.

1 — Yapıdaki Tuğla İşçiliği

Darüşşifa'nın dış cepheleri, içte taşıyıcı elemanların hepsi ve taşıyıcı duvarların büyük bir bölümü kesme taştan, Türbe cephesi, Türbe önündeki revakın üst örtüsü ve Türbe'nin içte kubbe, dışta kasnak ve külâhı tuğladan inşa edilmiştir. Sözü edilen bölümlerde gerek tuğla birimlerle gerçekleştirilen tuğla örgü çeşitlemelerine, gerekse kesme tuğla birimlerle kurulan geometrik örgü düzenlemelerinin çeşitlemelerine yer verilmiştir.

Önceki çalışmalarımızda değerlendirdiğimiz, ongen planlı Türbe kasnağının yüzlerini dolduran geometrik düzenlemeler⁴, Türbe cephesinde

(*) Dog. Dr. Ömür Bakırer, Ortaoğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi.

(1) M. van Berchem - H. Ethem, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Rabicarum*, III, *Asië Mineure*, I, Sivas - *Divriği*, Kahire; 1910, s. 6 - 10.

A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II, Paris; 1934, s. 148 - 150.

S. Çetintaş, *Sivas Darüşşifası*, İstanbul; 1953, s. 13 - 14.

(2) y.e.y. M. Meinecke, *Fayencedekorationen seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien*, II, Tübingen: 1976, s. 431.

(3) M. Cevdet, 'Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve tercümesi', *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara: 1938, s. 35 - 38.

(4) Ö. Bakırer, *Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu mimarisinde tuğla kullanımı*, I, II, Ankara: 1981.

Ö. Bakırer, 'Erken dönem mimari süslemesinde geometrik düzen denemesi', VIII. *Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara: 1981, s. 951 - 959.

kapı ve pencere alınlıkları üzerinde dikdörtgen tablalar içinde, geometrik geçmelerle birlikte tasarlanan Kufi yazı şeritleri⁵, bunlara ek olarak kapı ve pencere alınlıklarını dolduran veya silmeli ince bordürlerde uzanan geometrik düzenlemeler yapıdaki özenli tuğla işçiliğinin iyi göstergeleridir. Burada ele alacağımız pencere alınlıklarından Batı'dakinin alt köşelerine ismini koyan Marand'lı Ahmad bin Ebu Bakr'in yalnız bu pencerelerin değil, yapıdaki tüm tuğla işçiliğinin sanatçısı olduğu düşünülebilir⁶.

2 — Pencere Alınlıkları

Darüşşifa'nın Türbe cephesinde, ortada giriş kapısı, iki yanında simetrik yerleştirilmiş iki pencere alınlığı yer almaktadır. (Resim : 1). Dikdörtgen pencere açıklıklarının üst kenarlarına oturan alınlıklar 95 cm. genişlikte, 115 cm. yükseklikte, basık sivri kemerli sağır nişlerdir. Pencere alınlıklarının yüzeylerini dolduran geometrik örgü düzenlemeleri, sağır nişin merkezini vurgulayan beş kollu bir yıldızın çevresinden nişin çerçevesine doğru dağılırlar. Kesme tuğladan ince şeritler ve firuze sırlı çini şeritlerden kurulan bu düzenlemeler Doğu ve Batı'daki pencere alınlıklarında farklı yorumlanmıştır.

Doğudaki pencere alınlığında, tuğla şeritlerin birbirlerine ilmeklenmesi ile ilk olarak merkezdeki çini yıldız etrafında on kollu bir yıldız biçimlenir. On kollu yıldızın uzayan kolları, kesişen çokgenlerin biçimlendiği girift bir ağa dönüşerek sağır nişin çerçevesine kadar uzanırlar. Bu ağa ince çini şeritlerden iç içe iki çember, tuğla şeritleri alttan ve üstte katederek ilmeklenirler. Batı'daki pencere alınlığında ilmeklenen çokgenlerin oluşturduğu ağ doğudaki kadar girift değildir. Çapraz yönlerde uzanan ve kesişen çizgiler, kendi içlerinde tamamlanan ve birbirlerine ilmeklenen çokgen örgelere dönüşürler. Bu düzenlemede, tuğla şeritlere ince çini şeritlerden tek bir çember ilmeklenir. Ayrıca bu alınlıkta, ilmeklenen örgeler arasında yüzeyde oluşan boşluklar, çini den küçük çokgenlerle doldurulmuştur.

Doğu'daki alınlıkta, nişin alt kenarındaki köşeler, merkezdekinin benzeri beş kollu çini yıldızlarla doldurulurken, Batı'daki alınlıkta aynı köşelere, yine çiniden yarım altıgenler yerleştirilmiş ve sanatçının ismi ile geldiği kent bunlar üzerine kazıma tekniği ile yazılmıştır.

Keykavus Darüşşifası pencere alınlıklarında yer alan geometrik örgü düzenlemelerinde yukarıda işaret edilen ayrıcalıklar ile bakışta ko-

(5) Ö. Bakırer, 'Kufi yazıda geometrik anlatımlar üzerine bir deneme' *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir : 1982, s. 1 - 20.

(6) M. Meinecke, *a.e.a.y.*

L. A. Mayer, *Islamic Architects and their works*, Geneva : 1956, s. 41.

laylıkla izlenebilmektedir. Ancak bu düzenlemelerin geometrik çözümleri yapıldığında, tasarım sürecinin her iki alınlıkta eş olduğu ve ayrıca, en son aşamada bilinçli olarak oluşturulduğu saptanabilmektedir.

3 — Pencere Alınlıklarındaki Geometrik Düzenlemelerin Tasarımı

Bitmiş geometrik örgüden bir geriye dönüş yapılarak tasarımın aşamaları saptanmağa çalışıldığında, düzenlemenin kurgusunun aşağıda tanımlanan dört aşamadan oluştuğu, beşinci aşamanın ise her iki alınlık için farklı ele alındığı izlenebilmektedir. Bu aşamalar kanımızca, düzenlemenin en basit ve en kısa yoldan çözümlemesini içermektedir.

Aşama 1 : Çapı 35 cm. olan bir çember içerisine çizilen beşgen, tüm düzenlemenin kurgusuna temel olan ve çember - beşgen olarak tanımlıyabileceğimiz esas birim şekildir. Bunun çevresine, her biri merkezdeki çember ve birbirleri ile eş genişlikte ve her birinin yayı beşgenin bir kenarını içine alan beş çember daha çizilir. Bu beş çember, merkezdeki çember yanısıra, merkezdeki beşgenin açılı ortaylarının dışı uzantıları üzerinde birbirlerine ilmeklenirler (Resim : 1). Sonuçta biçimlenen bu altı çemberin merkezdeki çember ve birbirleri ile olan ilişkilerinde iki farklı ilişki ortaya çıkar ki bu da niş yüzeyinin bölünme düzenini etkiler.

Aşama 2 : Çizilen beş çember içine, bir kenarları merkezdeki birim şekil beşgenin bir kenarı ile ortak olmak üzere beş adet çember daha çizilir. Böylece merkezdeki çember - beşgen birim şekil çevresine beş adet çember - beşgen birim şekil daha yerleştirilmiş olur. Merkezdeki ile birlikte altı adet olan bu birim şekiller sağır nişin yüzeyini, geometrik düzenlemenin uygulanacağı ve üretileceği parçalara bölmüş olurlar (Resim : 2).

Aşama 3 : Beşgenlerin açılı ortayları esas alınarak, bütün beşgenler içerisine, bindirme yöntemi ile birer beşgen daha çizilir. Çizilen bu ikinci dizi beşgen içine de birer ongen yerleştirilir. Böylece ilk çizilen esas çemberlere oranla daha küçük, on köşeli ikinci bir dizi çember elde edilir (Resim : 3).

Aşama 4 : İçteki on köşeli çemberlerin kenar ortaylarının dıştaki çembere değen noktaları esas alınarak ve bu noktalar, beş atlamalı bir düzende, karşılıklı birleştirilerek on kollu yıldızlar biçimlendirilir (Resim : 4).

Bu dört aşama sonucunda merkezdeki çember ve buna ilmeklenen beş çember içinde aynen yinelenen bindirme beşgenler, ongenler ve on

kollu yıldızlar, her iki alınlık için geometrik düzenlemelerin temeli olacak esas kurguyu oluştururlar. Böylece tasarımın temeli, tek birim şekil içinde çözümlenen ve diğer birim şekiller içinde yinelenerek üretilen bir kurgu olarak şekillenir. Dördüncü aşamada şekillenen bu temel kurgu her iki alınlıktaki geometrik düzenlemeler için eş olduğu halde, beşinci aşamada geometrik düzenlemelerin uygulama aşamasına geçilirken, beşgen, ongen ve onkollu yıldızların oluşturdukları ağda, her iki alınlık için farklı çizgiler seçilip, vurgulanarak bir ayrıcalık yapılmıştır.

Aşama 5 : Tasarımdan, yüzeye uygulanacak geometrik düzenlemeye geçişte, her iki alınlıkta, merkezdeki çember - beşgen birim şekil, sağır nişin merkezindeki esas örgeyi oluşturmak üzere kullanılmıştır. Merkezdekini çevreleyen çember - beşgen birim şekiller ise örgünün sağır nişin çerçevesine doğru yayılmasına katkıda bulunmaktadır. Bu çemberlerden ancak iki tanesinin merkezi sağır nişin alt kenarının köşelerini vurgularken, üsttekiler kemer yayı ile sınırlanıp nişin dışında kalmaktadır.

Uygulamada, 5. aşamanın bundan sonraki gelişmesi her iki alınlıkta farklı ele alınmıştır. Doğu'daki alınlıkta, merkezdeki çember - beşgen birim şekil içine 4. aşamada yerleştirilen on kollu yıldızın kesişen kolları ortasında biçimlenen ikinci, küçük on kollu yıldız olduğu gibi kullanılmış ve sağır nişin merkezinde, beş kollu yıldız çevreleyen, ilk örgeyi oluşturmuştur. Aynı on kollu yıldızın kolları, bindirme beşgenlerin kesişen kenarları ve ongenin kenarları, yıldız çeperindeki kesişen çokgenler ağının biçimlendirilmesine katkıda bulunmuştur. Çini şeritlerden, köşeli çemberlerin biçimlendirilmesinde, merkezdeki çember - beşgen birim şeklin katkısı yoktur. Bunlar, diğer beş birim şekil içindeki on kolluk yıldızın merkeze yönelen kollarının birleştirilmesi ile şekillenirler, bu nedenle de içiçe büyük çemberlere dönüşürler.

Batıdaki alınlıkta, merkezdeki çember - beşgen birim şekil içinde 4. aşamada biçimlenen, küçük on kollu yıldız aynen Doğu'daki alınlıktaki düzende kullanılmıştır. Ancak bu kez, bu on kollu yıldızın kollarının, 3. aşamada çizilen ongen ile birleştirilmesi sonucu, girift bir ağ yerine birbirlerine ilmeklenen çokgenler ortaya çıkmaktadır. Merkezdeki birim şekil içinde üretilen bu örge, diğer birim şekiller içinde de yinelenerek bu alınlıktaki düzenlemenin özünü oluşturmaktadır. Ancak bu örgelerin bir bölümü niş çerçevesi içine girerken bir bölümü de çerçevenin dışında kaldıkları için ilk bakışta izlenememektedir. Çini şeritlerden tek çember burada da beş birim şekil içindeki on kollu yıldızların kollarının kesişmesi ile oluşmaktadır (Resim : 5).

(7) Ö. Bakırer, *Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu mimarisinde tuğla kullanımı*, I, Ankara : 1981, s. 178 - 197.

Böylece aynı temel kurgunun farklı çizgilerinin kullanılması, dolayısıyla farklı yorumlanması ile iki alınlık için iki farklı geometrik düzenleme ortaya çıkarılabilmektedir. Bu sonuç Selçuklu dönemi mimar ve sanatçıların tek düze yinelenmelerden kaçışlarına ve simetrik yerleştirilmiş iki mimari elemanın süslemesinde dahi ayrıcalık yaratacak bir arayış içinde bulunmalarına iyi bir gösterge olarak ele alınabilir.

Keykavus Darüşşifası, türbe cephesinde pencere alınlıkları içine uygulanan bu geometrik düzenlemelerin genel niteliği ve kullanılan malzeme Türbe'nin kasnağında yer alan sağır nişlerle uyum içindedir. Ancak pencere alınlıklarındaki düzenlemelerin beşgen birim şekillere dayanan kurgusu, kasnaktaki altıgen ve sekizgen birim şekillere dayanan geometrik düzenlemelerden yalnız örgeler açısından değil, kurgu açısından da farklıdır. Şöyle ki; Türbe kasnağındaki nişlerde kullanılan geometrik örgülerin tasarımı, tek birim şekil içinde çözülür ve bu birim şeklin düşey ve yatay yönde yinelenmesi ile üretilir. Geometrik örgüyü oluşturan ve yinelenen ögeler altıgen birim şekiller ise, kurgu altıgen birim şekillerle, sekizgen ögeler ise kurgu kare ve sekizgen birim şekillerle düzenlenir ve yinelenir⁷. Geometrik örgü düzenlemeleri için yerleşmiş bir kural olduğunu düşündüğümüz bu yöntem, hem yatay ve düşey yönde yinelenen, hem de merkezden yayılır biçimde algılanan düzenlemeler için geçerlidir⁸.

Giderek, Selçuklu dönemi mimari süslemesinde, yaygın olan altıgen ve sekizgen birim şekillerin kullanıldığı kurgulardır. Bu kurgularda, yüzeyi düşey ve yatay yönde aralıksız eşit parçalara bölen, ilmeklenen çemberlerden oluşan bir ağ ve bu çemberler içine yerleştirilen, genellikle tüm kenarları ortak, altıgen ya da sekizgen birim şekiller söz konusudur. Nişlerin boyutları ne olursa olsun, yüzey bu tür bir ağa bölünebilmektedir.

Keykavus Darüşşifası alınlıklarında ise, düzenlemenin çözümü merkezden yayılan bir kurgu ortaya çıkarmaktadır. Merkezdeki tek çember ve çevresindeki beş çember ile doğrudan ilişkili bu kurguda, ilmeklenen çemberlerin esas ilişkisi merkezdeki çemberlerdir. İlmeklenme düzenlerinde de biri merkezdeki çember, ikincisi birbirleri ile olmak üzere iki ayrı ilmeklenme düzeni saptanabilmektedir. Bu ayrıcalık, merkezdeki beşgen birim şekil etrafına dizilen diğer beşgen birim şekillerin yalnız bir kenarlarının ortak ve bu kenarın da yalnız merkezdeki beşgenin bir kenarı ile ortak olması gibi bir sonuç çıkarmaktadır. Giderek bu tür bir kurgu ancak boyutları kare ya da kareye yakın yüzeylere gerçekleştirilebilir. Dikdörtgen yüzeylerde kullanılabilmesi için başka nitelikte birim şekillerin ilişkisi ya da kurgunun aynen yinelenmesi gereklidir. Diğer taraftan, Keykavus Darüşşifası pencere alınlıklarında yer alan geometrik

(8) y.e.a.y.

örgü düzenlemelerinin kurgusu, doğadaki bazı oluşumlarla da yakın benzerlikler göstermektedir⁹.

4 — Sonuç

Selçuklu dönemi mimari süslemesinde, önce tuğla giderek taşla uygulanmağa başlıyan geometrik örgü düzenlemelerinin tasarımında iki farklı kurgu saptanabilmektedir. Bunlardan birincisi : *aynı nitelikte birim şekillerin, her zaman aynı ilişki şeması içerisinde yinelenerek üretilmesi* olarak tanımlanabilmektedir. Önceki çalışmalarımızda üzerinde durduğumuz ve daha yaygın olan bu tasarımlarda altıgen ve sekizgen birim şekiller esas olmaktadır¹⁰. İkinci kurgu ise : *aynı nitelikte birim şekillerin farklı ilişki şemaları içerisinde ve değişik yönlerde yinelenerek üretilmesi* olarak tanımlanabilmektedir. Öncelikle Keykavus Dariüşşifası pencere alınlıklarında örneklemeğe çalıştığımız bu ikinci tasarım, beşgen yansıma yedi ve dokuz kenarlı çokgen birim şekillerin esas olduğu düzenlemeler için de geçerlidir.

(9) A. L. Mackay, 'De Nive Quinquangula : On the Pentagonal snowflake', *Crystallography*, 26/5, September - October, 1981, s. 517 - 522.

(10) Ö. Bakırer, *y.e.ä.y.*

APOLLO SMINTHEUS TAPINAĞININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Emre MADRAN*

I. Giriş

«Apollo Smintheus» Tapınağı olarak adlandırılan yapı, Çanakkale İli, Ayvacık İlçesi, Gülpınar Köyünün hemen kuzeybatı yamaçlarında, «Bahçeleriçi» yöresinde bulunmaktadır. 1980 yılından bu yana sürdürülen arkeolojik kazı ve araştırmalar, Kazı Başkanı Doç. Dr. Coşkun Özgünel tarafından çeşitli nedenlerle bilim alemine aktarılmış bulunmaktadır. Bu kazılar ve bu sunustaki bilgiler, değişik disiplinlerden gelen kişilerin özverili katkılarıyla oluşmuştur. Bu nedenle «Arkeoloji»nin değişik uğraşı guruplarını bünyesinde toplaması gereken bir bilim dalı olduğunu, bizim neslimiz daha da belirgin olarak ortaya koymuştur.

II. Yöntem

Bu sunuğa yapıdaki malzeme kullanımı ve inşaat teknolojisine ilişkin bazı gözlemler ile, çalışmalar sırasında kazı kurulunun ilgisini çeken kimi hususlar açıklanmaya çalışılacaktır.

Yapının tüm özelliklerini anlatmak ve sonuçlara varmak amaçlanmadığından, çözüm arayışlarında bazı ön-kabuller yapmak gerekmiştir. Bu ön-kabuller ana çizgileriyle şöyledir :

1) Hellenistik dönemde kullanılan kimi teknolojik çözümler bugünkü yapı bilginiz çerçevesinde irdelenecektir.

2) Bir «Restitüsyon»a varmak amaçlanmamış, ya da dönemin diğer yapılarıyla karşılaştırmalı bir «kritik» getirilmemiştir.

3) Kazı etkinlikleri henüz başlangıcında sayılabileceğinden, bugüne değin elde edilen buluntulardan, kesin değerlendirmelere gidilemeyeceği, birçok noktanın, ileriki yıllarda berraklaşacağı düşünülmüştür.

(*) Dr. Emre Madran, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi.

4) Bilgiler sadece «alt yapı»yı ve taşıyıcı eleman olarak da «cella duvarları»nı kapsamaktadır. Üst yapı ve örtü öğeleri konusunda mevcut bilgiler, malzeme ve yapı teknolojisini konu edinen bir araştırma için nitelik ve nicelik bakımından henüz istenen düzeyde değildir.

III. Zemin özellikleri

Yapı, bulunduğu «Bahçeleriçi» yöresinin en düşük kottaki planlarından birine inşa edilmiştir. Krepis üst kotu ∓ 0.00 kabul edildiğinde, yapının hemen tüm kenarlarında -2.80 kotunda zemin suyuna rastlanmaktadır. Her yıl ∓ 20 cm. değişik düzeylerde izlenen zemin suyu, yapıdan 5 m. kadar ilerdeki bir açmada -3.90 m. kotunda izlenilebilmiştir.

Bu nedenle, yapının çevresinde suyu tutan bir toprak katmanı olduğu, yapının bu alan içinde «yüzdüğü» akla gelmektedir. Temeli oluşturan platform kenetlerinde oynama olmaması, taş sıralarında yatay ya da düşey düzlemde bir kayma görülmemesi tüm alt yapının tek kitle olarak çalıştığını akla getirmektedir. Ancak, zeminle ilgili kesin yargılar, araştırmalar ilerledikçe verilebilecektir.

IV. Alt yapı

Bu sunuşta alt yapı olarak tanımlanan bölüm, ekteki çizimlerde ∓ 0.00 kotu altında kalan yapı elemanlarıdır.

IV.A. Genel tanım

Tapınak, boyutlarında¹, pseudo-dipteros düzenindedir. Uzun kenarı kuzeydoğu/Güneybatı yönünde uzanır. Sadece alt yapı in-situ olarak izlenebilmekte, taşıyıcı ve üst yapıya ait birçok mimari eleman, kazı alanı içinde dağılmış olarak bulunmaktadır².

Alt yapı başlıca 3 ana bölümden oluşur (Bkz. Resim : 1) :

1 — **Dış kitle** : Merdiven blokları ile kolon temellerini içeren kitledir. Temeldeki genişliği 5.20m., yüksekliği 3.50m.dir³. Merdiven düzeninden dolayı yukarıya doğru daralır ve krepis üst kotundaki genişlik 2.20 m.dir.

- (1) Ölçüler Krepis'in en üst düzlemine aittir. Bir başka deyişle, andezit kolon temelleri kotunda yapılan ölçüm sonuçlarıdır.
- (2) 1982 kazı sezonu sonunda saptanabilen ve tanımlanabilen mimari parçalara ilişkin sayısal bilgiler şöyledir :
- (3) Alt yapının çok duyarlı inşa edilmemesinden dolayı, verilen ölçüler ∓ 10 cm. farklı olabilir.

2 — **Cella duvar temelleri** : Yapının, içteki ikinci kitlesini oluşturur. Değişik duvar kalınlıklarının izlendiği bu bölümde⁴ ortalama kalınlık 1.90 m. olarak alınabilir. Tümünüyle birbirlerine bağlı tuf⁵ bloklardan oluşan bu temel duvarları, üst yapı planını anahatlarıyla verir. (Bkz. Resim : 2, Resim : 3). Bu temeller düzgün hatlar oluşturmadıkları gibi, belirgin (90°, 45° vb.) açılar ile de birleşmezler. Kenetlerde herhangi bir oynama olmaması, bu «düzensiz» liğin özgün olduğunu gösterir. Ancak temel kalınlıklarının, üst yapı duvar kalınlıklarından fazla olması, plandaki çarpıklıkların sakıncasını bir ölçüde ortadan kaldırır. Bu durumda, yapının bu bölümünün özenli inşa edilmediğini söylemek olasıdır.

3 — **Atkı duvarları** : İç ve dış kitleyi birbirine bağlayan atkı duvarları (Resim : 2) kolon akslarında bulunur. Yapım nedenleri bu iki kitleyi bağlamak ve kolon aksları doğrultusunda «stabilite» yi sağlamaktır. Ancak gerek «dış kitle», gerekse «Cella Duvar Temelleri» ile organik bir örgü bağlantısı göstermezler.

IV.B. Alt yapıda örgü biçimi ve boyutlar

Alt yapı, mevcut durumuna göre 5 sıralı bir platform görünümündedir. Bu düzen özellikle «dış kitle»de çok açık olarak izlenir (Resim : 1). Burada, platformun birimlerini oluşturan tuf bloklar «şaşırtma derz» li olarak örülmüştür.

Bir başka deyişle, örneğin 3. sıra platformun derzleri, 2. sıra ile çalışmamaktadır. Bu düzen, güneydoğu kısa kenar ve kuzeydoğu uzun kenarın bir bölümünde kolayca izlenir (Resim : 4). Burada 3. platformun dış taş sıraları kenar boyunca istiflenmişken, 2. platformun aynı taşları, kenara dikey olarak istiflenmiştir. Yapının iç bölümlerine doğru gidildikçe, «uzunlamasına-enlemesine» değişken sıralar halinde süren bu örgü, yapı teknolojisi bakımından doğru bir çözümdür.

Taş bloklarında belli bir boyut izlenememektedir. Bunun yanı sıra biçimlerde, ya da kenarların birbirine oranında bir standartlaşma yoktur⁷. Ancak saptanan ölçülere göre, hiçbir kenar 0.80 cm. den daha küçük değildir.

(4) Duvarların genişliği 1.60 - 2.60 m. arasında değişmektedir.

(5) «Tuf» malzemesi, tapınağın alt yapısını (kolon temelleri hariç) oluşturmaktadır. Köy yöresinde yoğun olarak bulunan bu malzeme, uzmanlarca «altäre olmuş kaynaklı tuf» olarak tanımlanmaktadır. İçindeki parçacıkların boyutlarına göre değişik türlerine rastlanmaktadır.

(6) Bu istifi bozan bazı bölümler vardır. Ancak genel ilkeyi bozacak boyutlarda değildir.

(7) Gerek dış kitlede, gerekse içteki duvar temellerinden baz. taş boyutları şöyledir : 1.00 x 0.80, 1.36 x 0.80, 0.55 x 0.82, 1.60 x 0.95 m.

IV. C. Alt yapı elemanları

1 — Basamaklar

Alt yapının dış kitlesinin en önemli öğelerinden biri basamaklardır. Basamaklar 3 katmanlıdır ve 3 değişik malzemeden yapılmıştır. En alt katman «tüf» dür ve yapı teknolojisi bakımından bu yapının en ilginç ve özgün bölümlerinden birini oluşturur. Tüf basamakların genel niteliklerini şöyle sıralayabiliriz (Resim : 5) :

a) Basamaklar ana dış kitle ile organik yapısal ilişki içindedir. Örneğin 5 yatay sıradan oluştuğunu bildiğimiz ana kitlenin 3. sırası doğrudan bir basamak oluşturmaktadır.

b) Doğal olarak, her rıhtın ayrı taş sıralarından oluşması gerekirken, burada birden fazla rıht aynı bloktan işlenmiştir. Örneğin, 4. platform 3.5 rıht, 5. platform 2.5 rıht içerir⁸. Bir başka deyişle, aynı tüf bloka birden fazla basamak yeri açılmıştır.

c) Her blokun uzunluğu değişiktir. Böylece derzler çalışmamakta, stabilite artmaktadır.

Basamakların ikinci katmanını andezit bloklar oluşturur⁹. Bunlar ortalama 60 cm, genişliğinde ve değişik uzunluklardadır (165 cm., 162 cm., 148 cm., 137 cm., 118 cm.). En alt sıradaki blokların daha uzun olduğu, üst sıralara doğru ise kısaldığı gözlenmektedir. Bu basamak blokları birbirlerine ve arkalarındaki tüf bloklara kenetle bağlanmışlardır, zıvana izine ise rastlanmamıştır.

Mermer bloklar¹⁰ basamakların 3. ve en üst katmanını oluşturur. İn-situ olarak sadece bir basamak, 1981 yılı kazılarında, güneydoğu kenarında bulunmuştur. 150 x 54 x 20 cm. boyutlarındaki bu parça, çok duyarlı bir işçiliğe sahiptir. Mermer bloklar da, aynen andezitte olduğu gibi, arka andezit bloklara ve birbirlerine kenetle bağlanmıştır.

-
- (8) Yarım basamakları şöyle açıklayabiliriz : Tüf basamak yükseklikleri 0.28 m. dir. Oysa her platform ortalama 0.70 m. yüksekliğindedir. Bu nedenle (4. ve 5. sıralarda olduğu gibi) bir basamağın alt yarısı 4. platform taşına, üst yarısı 5. platform taşına açılmıştır. Ancak kolay kırılabilen ve aşınan tüf, böylesine inceltirilerek daha da dayanıksız hale getirilmiştir.
- (9) Andezit olarak adlandırdığımız taş türü, uzmanlarca «kaynaklı tüf», «andezitik tüf», «traki andezit» olarak adlandırılmaktadır. Yörede yoğun olarak mevcuttur.
- (10) Özellikle kolon ve üst yapı malzemesinin tümünü oluşturan mermerin nereden geldiği konusu henüz bir çözüme ulaşmış değildir. Ancak, uzmanlar «amorfi mermer» ve «tabakalaşmış mermer» olarak tanımladıkları en az 2 tür mermerin yapıda kullanılmış olduğunu belirtmektedirler.

2 — Andezit kolon temelleri

Tapınağın alt yapısının ana malzemesi tüftür. Ancak, sütunların yer aldığı bölümlerde, temel yapı malzemesi olarak «andezitik bazalt» kullanılmıştır. Bu yeni elemanın bazı yapım ve kullanım özellikleri vardır :

— Bu bloklar, yapının sadece en üst platformu düzleminde kullanılmışlardır. Bir alttaki platformun içine girmedikleri gibi, 5. platformun üst kotunu da geçmezler.

— Tek sıralı ya da çift sıralıdır.

— Hiçbir andezit temel tek bloktan oluşmamıştır. İki sıralılar genellikle 5 (2 altta, 3 üstte) blok, tek sıralılar ise 4 bloktan oluşur. Tek sıralıların sadece bir tanesinde 6 blok izlenir:

— Tüm temellerde, andezit bloklar (planda) dikdörtgen formdadır. Güney köşe temelinde, alt sıra ile üst sıra taşları birbirine dik yönde dizilmiştir.

— İki sıralı temellerde, derzler birbiri üstüne gelmemektedir.

— Kimi iki sıralı temellerde, alt sıranın kapladığı alan, üst sıranınkinden daha azdır. Bu nedenle üst sıra andezit blokların bir bölümleri, tüfte açılan dişlere oturur.

— Andezit temellerin genel boyutlarında belirgin ve tutarlı ölçülere rastlanmaktadır. Ancak aynı şeyi temelleri oluşturan bloklar için söyleyemeyiz¹¹.

Alt yapıda, yapım teknolojisi bakımından ilgi çeken bir diğer husus, merdiven bloklarının köşelerde istiflenmesidir. Bloklar her sırada değişik boyutlarda tutulmuş böylece derzlerin üstüste gelmesi önlenmiştir. Ayrıca tüf sıraları köşeye geldiğinde, köşe taşı andezit olarak seçilmiş, böylece köşelerin sağlamlaştırılması öngörülmüştür (Resim : 5).

V. Duvarlarda örgü biçimi ve boyutlar

Tapınağın üst yapısı tamamen tahrip olduğundan hiçbir yapı elemanı in-situ olarak görülememiştir. Ancak, kazı alanına yayılmış çok çeşitli nitelik ve sayıda parçadan, taşıyıcı yapı, üst yapı, üst örtü malzemesi ve yapı teknolojisine ilişkin bilgiler edinmek mümkündür.

Bu bölümde, «cella» duvar malzeme ve örgü tekniği anlatılacaktır.

(11) Temel ölçülerinden örnekler : 2.35 x 1.60 m., 1.46 x 2.14 m., 1.60 x 2.10 m.
Andezit blok ölçülerinden örnekler : 1.17 x 0.53 m., 1.15 x 0.83 m., 0.53 x 1.20 m., 0.70 x 2.10 m.

Kazı alanında bulunan mermer mimari parçalar sınıflandırılmıştır. da, bunların bir bölümünün duvar elemanı olduğu anlaşılmıştır. Bu elemanlar :

a) İki değişik yüksekliktedir.

b) Görünen yüzleri fasetlidir.

1. Grup - Görünen yüzün yüksekliği : 0.76 m., genişliği : 1.50 m. dir. İç ve dış yüzeyde dikine kullanıldığı, kenet ve zıvana izlerinden anlaşılmaktadır.

2. Grup - Görünen yüzün yüksekliği : 0.26 m., genişliği : 1.50 m. dir. Bu gruplamaya göre «Cella» duvarının örgüsü şöyledir: Cella duvar kaidesi üst yüzü 80 cm. dir. Bu parçalarımız ise 25-27 cm. kalınlığındadır. Bu durumda ortada bir taş sırası ile her iki yüzde buna bağlı mermer kaplamalar (1. grup)yer alır. 2. Grup taşlar ise tüm duvar kalınlığına yerleştirilmektedir (Resim : 6).

Böylece yapının «almaşık duvar» tekniği ile örüldüğü ortaya çıkar. Bu almaşma aynı malzemenin değişik boyutlarda kullanılmasından oluşur. Ancak almaşma oranının (bir diğer deyişle, yüksek ve alçak sıralar arasındaki tekrarlanma oranı) ne olduğu bilinmemektedir. Tahminimiz bu oranın 1/1 ya da 1/2 olduğudur.

VI. Bağlaçlar (Kenet ve zıvanalar)

VI.1 — **Kenet** : Yapının birçok bölümünde yapıldığı dönem gereği kenet ve zıvana izleri görülür. Bu bölümde sadece alt yapı kullanımları anlatılacaktır. Bir bölüm kenetler, dış ana kitle ile, iç duvar temellerinde görülmekte ve tüf blokları birleştirmekte kullanılmaktadır. «Kırlangıç Kuyruğu» tipindeki bu kenetlerin bir taş üzerindeki boyutları 25-40 cm. arasında değişir. Dip genişlikleri 15 cm., ağız genişlikleri 10 cm. kadardır. Derinlikleri ise 9-10 cm. dir.

Bu kenetlerin sayıları alt platform sıralarında daha az, üst sıralarda ise daha çoktur. Konum ve yönlerinin belirli bir düzeni olduğu söylenemez. Genelde her taşta 2 kenet kullanılmıştır. Batı köşede az da olsa kenetsiz taşta rastlanır. 3 taşın birleştiği yerde açılmış kenetler de bulunmaktadır (Resim : 4).

Taş boyutları ile kenet boyutları arasında rasyonel bir ilişki görülmez. Büyük bir taşta (156x0.85 m.), küçük bir kenet yer alabilmekte (150x13 cm.), buna karşın, büyük bir kenet (20x18 cm.) küçük bir taşta (100x0.58 cm.) açılabilir.

Bu genel gözlemlere dayanarak bazı yorumlar yapmak olasıdır :

1) Alt yapının «yapım teknolojisi»nde belirli bir düzen yoktur.

2) Kenet izlerinin büyüklüğü, ahşap olmalarını düşündürmektedir. Ahşap, nem oranı değişmeyen bir ortamda çok uzun süreler niteliğini koruyabilir.

3) Kenetlerin ahşap olduğu düşünüldüğünde, taşların birleştiği noktadaki kesiti ortalama 120 cm² dir. Bu kesit çekmeye ve kasmaya çalışıldığında çok az yük taşır. Yapının ve taş bloklarının büyüklüğü, ahşap kenetlerin, herhangi bir oynama ya da oturma bahis konusu olduğunda yetersiz kalacağını gösterir. Bu nedenle ahşap kenetlerin yapım sürecinde kolaylık sağladığı yapının daha sonraki yaşamında çok önemli bir rol oynamadığı söylenebilir.

Diğer bir kenet türü, ise, basamaklarda, tüf, andezit ve mermer blokları birbirine bağlamak için kullanılan kurşun dökümlü demir kenetlerdir. Bunların da boylarında bir standart görülmez. 16-32 cm. arasında değişir. Demir kesitleri 1x1 cm. ile 1x2 cm. dir. şeklindeki demir kenetler, yanyana gelen taşların bu iş için açılmış oyuklarına yerleştirilmekte, üzerlerine kurşun akıtılmakta, kurşun donmaya yakın, kare kesitli bir tokmak ile dövülerek sıkıştırılmaktadır. Halen de kullanılmakta olan bu teknolojinin 2 yararı vardır :

1) Demir ile taşın direkt ilişkisi kesilerek paslanma önlenir,

2) Kurşun yumuşak bir ortam oluşturduğundan, çeşitli etkenlerle (deprem, toprağın zayıflaması sonucu oturma vb.) yapıda oluşabilecek oynamalarda, demir kenetlerin kopmadan ya da kırılmadan belirli ölçüde oynamasını sağlar.

VI.2 — **Zivana** : Yapıda çeşitli zivana izleri ve parçaları bulunmuştur. Alt yapıda genelde 2 tip zivana izlenmektedir¹².

1 — Sıkı yuvalı zıvanalar

Burada metal zivana hem üst, hem de alt parçaya çakılmış denecek derecede yerleştirilir. Oynama ve esneme payı hemen hiç yoktur. Yapıda az sayıda, sadece küçük parçaların birleştirilmesinde görülür.

2 — Bir yuvası gevşek zıvanalar

Yapıda en çok bu tip kullanılmıştır. Zivana metali (demir ya da bronz) önce üst yuvaya çakılarak sokulur, daha sonra oynatılarak üstten daha büyük olan alt yuvaya yerleştirilir ve iki parça birleştirilir. Bu işlemden sonra büyük yuvanın geri kalan kısmı kurşun ile doldurulur.

(12) Bu konuda, Kazı kurulu üyelerinden, Arkeoloji Ana Bilim Dalı öğrencisi Murat Demir'in lisans tezi esas alınmıştır.

Tamburlarda ve tüm üst yapı elemanlarında yer alan bu tipin sapta-
nabilen en az 2 kullanma nedeni vardır :

a) İnşaat sürecinde birbiri üstüne gelecek 2 büyük boyutlu mimari elemanın aynı yerine (çok hassas olarak) zıvana deliği açmak ve yerleştirme sırasında bunları üstüste getirmek oldukça zordur. Bu nedenle, büyük zıvana deliği, yerleştirme sırasında gerekli toleransı sağlayacaktır.

b) Kurşun belirli oranda elastikiyet sağlar. Böylece elemanlar arasındaki yatay oynamalarda, zıvanaların kesme kuvvetine karşı dayanmalarını sağlar.

VII. Boyutlara ilişkin bir gözlem

Tapınağın ve mimari parçaların rölövesi sırasında, bir ölçünün ve katlarının tekrarlandığı görüldü. Bu konuyla ilgili ilk tahminlerimizi söylemeden önce bazı ölçüleri sıralamak gerekmektedir.

— Arşitrav Uzunluğu: 2.96 m. (4x76 cm.) (Bu uzunluk aynı zamanda «intercolumna» yı da vermektedir).

— Figürlü tamburların yükseklikleri.: 74 cm.-73 cm.

— Arşitrav Yükseklikleri : 78 cm.

— Kaide Yükseklikleri : 79 cm.

— Friz uzunlukları : 148 cm. (2x74 cm.)

— Friz Yükseklikleri : 78 cm.

Bu ölçülerden de anlaşılacağı üzere, 74-76-78 cm. ve katları yapıda çok sık karşınıza çıkmaktadır. 76 cm. ise Antiş çağlarda «Passus» olarak bilinen bir Roma uzunluk birimidir. Orta Çağ İslam dünyasında «arşın» olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

VIII. Sonsöz

Sadece 3. kazı sezonunun çok ayrıntılı olmayan ilk gözlemlerine dayanan bu kısa sunuş, bir antik çağ yapısının, malzeme ve yapım teknolojisine ilişkin bir çok «soru» ile karşılaşıldığını göstermektedir. Bu «soruların» çözümünde, eski çağlara ait «yapı bilgi» lerinin kullanılmasının yanı sıra, konuyu bugünkü «mimarlık» ve «mühendislik» bilgilerinin süzgecinden geçirmek ana koşuldur. Arkeoloji biliminin «çok disiplinli» yönü buradan kaynaklanmaktadır. Apollo Smintheus Tapınağı da, bu konuda en iyi ve verimli «laboratuvar» lardan biridir.

APOLLO SMINTHEUS TAPINAĞINDA ÇIKAN ORTA ÇAĞ SIRLI ANADOLU SERAMİKLERİ

Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU*

Çanakkale ilinin Ayvacık ilçesine bağlı Gülpınar köyünde bulunan Apollo Smintheus tapınağı kazıları, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi öğretim Üyelerinden Doç. Dr. Coşkun Özgünel tarafından 1980 yılında başlatılmıştır¹. Tapınağın çevresinde, orijinal zemine inmek için yapılan çalışmalar sırasında, üst tabakalarda çok sayıda sırlı seramik parçaları ele geçmiştir.

Ülkemizde yapılan Hellenistik, Klasik ve Prehistorik dönem kazılarında, bir an önce istenilen tabakaya varmak için yapılan çalışmalar sırasında, üst tabakalar, yani Anadolu'nun Orta Çağ dönemi genellikle ihmal edilmiştir. Bu nedenle, elde edilen buluntular ve veriler çoğu kez değerlendirilmeden ortadan yok olmuş böylece Anadolu'nun özellikle ufak buluntular açısından Orta Çağ dönemi gereği gibi henüz incelenememiştir. Bu açıdan, Gülpınar - Apollo Smintheus tapınağı kazıları, doğrudan doğruya Orta Çağ dönemini kapsamasa bile, bu dönem malzemesinin de diğerleri yanı sıra değerlendirildiği bir kazı alanı olarak önem taşır².

Genel Tanımlama

Tapınağın dış çevresinde, güneybatı yönünden 8 ve 9 E, 9 ve 10 F ve 10 G açmalarından 1980 ve 1981 yıllarında bol miktarda sırlı seramik parçaları çıkarılmıştır (Plan: 1). Tapınak ve çevresinde daha önceleri,

(*) Yard. Doç. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) ÖZGÜNEL Coşkun, «Chryse - Apollon Smintheus Tapınağı 1980 - 81 Yılı Kazıları», IV. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1982, s. 207 - 229.

(2) Yetkin görüşleri ile sadece kendi dönemini değil fakat tapınağın çevresindeki yerleşme alanlarında da incelemelerini çok yönlü bir ekip anlayışı içerisinde ve bir çevre araştırması biçiminde de sürdüren kazı başkanı Sn. Doç. Dr. Coşkun Özgünel'e, bana Gülpınar'da çıkan seramikleri inceleme ve araştırma olanağı ile birlikte yayın hakkını da verdiği için teşekkür etmeyi bir görev bilirim.

biri 1866 da İngiliz araştırıcı Richard Pullan³ tarafından, diğeri 1971-73 yıllarında Çanakkale Müzesi eski Müdürü Sn. İlhan Akşit tarafından iki kazı yapıldığından, stratigrafik bir araştırma yaparak seramik parçalarını değerlendirmek olanaksızdır.

Ele geçen parçalar, hamurun üzerindeki izlerden de belli olduğu gibi, arkda yapılan kullanma seramiklerinden kırılmış parçalar olup, çoğu örneklerin ayaklı ufak kaselerle, yayvan tabakların dip, gövde ve ağız gibi kısımlarından koptukları anlaşılmaktadır. Kırılmadan korunabilmiş tam örnekler ele geçmediği gibi, kırık parçaların birleşmesiyle de tamamlanabilecek örnekler henüz yoktur.

Kazı sonucu çıkarılan parçalar çok sayıda olmasına değin, gerek teknik ve gerek bezeme açısından birbirlerinin tıpkı benzeri olanlar çoğunluktur. Bunun yanı sıra değerlendirme kapsamına alınamayacak kadar ufak parçalar da bulunmaktadır. Bu nedenle, Gülpınar'da çıkan seramikler örnekleme yoluyla tanıtılmağa çalışılacaktır. Ayrıca parçaların hamur ve sır analizleri henüz sonuçlanmadığından, seramiklerin daha çok fiziksel nitelikleri üzerinde durulacaktır. Fırın, fırın artığı veya üç ayak gibi yerinde seramik üretiminin varlığını kanıtlayacak bulgular henüz ele geçmediğinden, bu sorunun çözümlemesine de şimdilik olanak yoktur.

I. Biçimler

Gülpınar'da çıkan sırlı seramikleri biçimlerine göre gruplandıracak olursak, bunları ayak (veya dip), gövde ve ağız parçaları olmak üzere üç grupta inceleyebiliriz.

A - Ayak ve Dip Parçaları

Ele geçen ayak parçaları genellikle ayak ve dip kısımları ile beraber bulunmuştur (Resim : I-III). Bazılarında ise ayak kırılarak sadece dip kısmı korunabilmiştir. Ayaklar tornada ayrı parçalar halinde çekilerek yapılmış ve daha sonra gövde kısmı ile beraber birleştirilmiştir. Ayak çapları 4 cm ile 8 cm arasında değişmektedir. Ayak kalınlığı ise 0,4 cm ile 1,1 cm arasında oynarken, ayak yükseklikleri daha çeşitli ölçüler vermektedir. Bunlar 1 cm ile 3,4 cm arasında değişir. Ayrıca, ayakların kesitlerine baktığımız zaman farklı profillerin olduğunu görürüz. Bazı örnekler yuvarlak ve tam içbükey bir kesit verirken (Resim : III - D 17) bazılarında kesitin tam ortasında dışarıya doğru çıkıntı yapan ufak bir kısım bulunmaktadır (Resim : III - D 10). Ayak yüksekliği 3,4 cm olan

(3) PULLAN R. *Antiquities of Ionia*, IV, London, 1881.

örnekde (Resim : II - D 7) ise diğerlerinden farklı olarak dış kısmında, aşağıdan yukarı doğru konik bir daralma söz konusudur.

B - Gövde Parçaları

Gövdeden kopan parçaların kalınlıkları 0,4 cm ile 1,00 cm arasında değişmektedir (Resim : VII - IX). Gövdenin alt kısımlarından kopan parçalar daha kalın üst kısımlarından kopanlar ise daha incedir. Bu parçaların çoğunun kesitlerinde her hangi bir eğim gözükmez. Bu nedenle hangi büyüklükte bir kapdan ve hangi kesimden kopmuş olabilecekleri de belirlenemez. Bazı örnekler ise ağız kısmıyla beraber korunabilmiştir. (Resim : X)

C - Ağız Parçaları

Dip ve gövde parçalarına oranla ağız kısımları daha çeşitli profil ve kesit vermektedir (Resim : IV - VI). 0.3 cm ile 0.8 cm arasında değişiklik gösteren bu ağız parçalarında bazen gövdenin bir kısmında ağıza bağlı olarak kırılmadan kalmıştır. Düz ve yuvarlak biten ağız profillerinin yanı sıra (Resim IV - A2, A4) dışarıya doğru açılan profilli ağız parçalarına rastlanır (Resim : IV - A1, Resim : V - A22). Özellikle dışarıya doğru açılan kenarlarda, içde (Resim : IV - A3), dışda (Resim : V - A16) veya hem içde hem de dışda olmak üzere ince fitiller yer alır (Resim : V, A 10, A 21, A 23).

Her ne kadar tam parçalar ele geçmediyse de, kırık parçaların çoğunun yuvarlak ayaklar üzerine oturan geniş ağızlı, düz, içbükey veya dışa açılan kenarlı küçük kaseler ile (Resim : I-II) yayvan tabaklardan (Resim : III-D 10, D 15, Resim : X) koptukları anlaşılmaktadır. Aynı fiziksel özellikleri gösteren bu tip kaseler Korucutepe'de⁴ ve Ayasoluk Johannes Bazilikasında da⁵ ele geçmiştir. Benzer örneklerden, Gülpınar'da çıkan parçaların da bu tür ayaklı kaselerle yayvan tabaklardan kopmuş olabileceklerini kabul edebiliriz.

(4) BAKIRER Ömür, «The Medieval pottery and baked clay objects», *Korucutepe*, ed. Maurits N. van Loon, s. 189 - 249, Levha 65 - 113 (Ayrıbasım).

(5) PARMAN Ebru, *Ayasoluk Tepesinde Bulunan Bizans Keramikleri*, Ankara, 1978 (Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, basılmamış Doktora Tezi).

PARMAN Ebru, «Ayasoluk'da Bulunan Sırlı Bizans Keramikleri», *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Ankara, 1980, s. 321 - 341.

Ayrıca, Anadolu Bizans Seramikleri üzerine değerli görüşleriyle beni bu konuda aydınlatan ve yardımcı olan meslekdaşım ve dostum Yard. Doç. Dr. Ebru Parman'a teşekkür ederim.

II. Hamur

Parçaların hepsinde kırmızı renkli, sert, gözenekli ve çoğu kez içerisinde mika parçaları bulunan bir hamur kullanılmıştır. Hamurun rengi açık kırmızı ile koyu kırmızı arasında değişmektedir. Bu fark, pişme derecesinden veya hamurun bileşiminden değil fakat pişme sırasında fırındaki oksijen miktarından kaynaklanmaktadır. Az oksijen alan kısımlarda daha koyu, çok oksijen alan kısımlarda daha açık bir renk elde edilmektedir.

III. Astar

Astar özelliklerine gelince, ele geçen parçaların % 95 inde hamur üzerine sürülmüş beyaz bir astar vardır. Bu astar genellikle dip kısımlarda çok kalın, gövde ve ağız parçalarında daha ince sürülmüş bir kat olarak karşımıza çıkar. Ayrıca parçaların yalnız iç kısımlarında değil fakat arka yüzeylerinde de 1/3 oranında, hamurun rengini kapatamayacak kadar ince bir astar kullanıldığı görülür. Arka kısımlarda astar boya, astar olmayan kısımlara düzensiz bir biçimde yer yer akmıştır. Bu da bize seramik parçalarının üzerine astar boyanın dikkatli ve özenli bir biçimde sürülmediğini fakat büyük bir olasılıkla kapların ayak kısımlarından tutularak astar boya içerisine belirli bir düzeye kadar batırılıp çıkarıldığını gösterir. Böylece, parça ters çevrilince dipde beyaz astar boya birikirken, kenarlarda süzülerek ince bir kaplayıcı kat oluşturur. Bu örneklerde, astar boyanın hamurla iyice birleştiğini görürüz. Astarı hamurdan ayırmak oldukça güçtür. Ayrıca bazı örneklerde sır dökülmüş bile olsa astarın hamurun yüzeyinde kaldığı görülmektedir.

IV. Sır

Ele geçen parçalarda kullanılan sırların renkleri sarı, yeşil ve hardal renginin tonlarından oluşmaktadır. Sır tabakası çok kalın olmayıp, genellikle ince ufak çatlaklarla doludur. Bazı örneklerde sır astardan koparak düşmüştür. Saydam olan sırlar bağdaşık bir biçimde sadece iç yüzeyleri değil fakat astar boyanın bulunduğu yere kadar dış yüzeyleride kaplar. En çok kullanılan renk tonları açık limon sarısı, fıstık yeşili ve hardal rengidir. Koyu yeşil ve koyu sarı renklere ise daha az rastlanmaktadır.

V. Bezeme Teknikleri

Buluntulardaki bezeme tekniklerini kazıma, derin oyma, tek renk sır, akıtma ve slip olmak üzere beş grupta toplayabiliriz. Kazıma, derin oyma ve akıtma genellikle beraber kullanıldığı ve bu örneklerle çokça karşılaşıldığı halde, sliple yapılan süsleme örnekleri çok azdır.

A - Kazıma

Kazıma tekniğiyle yapılan bezemelerde, ince uçlu bir alet ile astar üst taraftan kazınarak bezeme yapılır. Kazınılan yerde astar kalktığından, hamurun doğal rengi ortaya çıkar. Böylece, üzerine sürülen tek renkli sır, beyaz astarlı kısım üzerinde daha açık bir renk oluştururken, bezemelerin bulunduğu kısımlarda doğrudan doğruya hamurun üzerine geldiğinden daha koyu bir renk alır. Kazımayla yapılan bezemelerde, noktalar, çiziklere, ince hatlarla yapılan yüzeysel kazımalara kadar varan bir desen çeşitlemesi söz konusudur. Bu teknikle yapılan geometrik ve bitkisel bezemeler daha çok gövde ve ağız parçalarının iç kısımlarında karşımıza çıkar (Resim : VII - G 17, G 18, Resim : VIII, Resim : IX).

B - Derin Oyma

Derin oymayla yapılan bezemelerde ise desen birinci tekniğe oranla astar üzerine çok daha derin kazılır. Yine birinci gruba bağlı örneklerle karşılaştıracak olursak, bu grupta daha geniş uçlu bir kesicinin kullanıldığı açıktır. Astar daha derin ve geniş hatlarla oyulduğundan, bezemelerin bulunduğu kısımlara sır daha fazla dolar ve böylece aynı rengin daha koyu bir tonlaması ortaya çıkar (Resim : IV, V).

Derin oymayla yapılan bezemelerin geometrik biçimler oluşturduğunu görürüz. Bunlar parçaların ya dip kısımlarında eşodaklı daireleri biçiminde (Resim : II) veya parçaların arka yüzeylerinde yan yana sıralanan düz hatlar biçiminde karşımıza çıkar (Resim : X-G 33). Ayrıca bu teknik, bazı geometrik biçimlerin iç kısımlarının boşaltılmasında (Resim : IV-A2, A4) veya figürlü örneklerde göz biçiminin belirlenmesinde de kullanılır. Yayvan tabaklarda ise ağıza yakın kısımlarda daireler oluşturur (Resim : A 10, A 41).

C - Tek Renk Sır

Tek renk sırla yapılan süslemeye ise az rastlanır. Bu tür örneklerde astar boya üzerine veya doğrudan doğruya hamur üzerine tek renk sır sürülmüştür. Yeşilin değişik tonlarıyla yapılan bu bezeme de, renkli sır parçaların hem iç hem de dış kısımlarında görülür (Resim : V - A9).

D. Akıtma

Akıtma tekniği ile yapılan bezeme renk kullanımıyla yapılan bir başka bezeme çeşididir. Bu tekniğin elimizdeki örneklerde iki biçimde kullanıldığını görüyoruz. Birincisinde, kazıma tekniği ile yapılan süslemelerde, bezeklerin iç kısımları ayrıca renklendirilmek istendiğinden, bu noktalara kahverenginin tonlarında toz boya adeta sır altına serpiştirilmiştir. Ancak pişme sırasında boya bezeklerin dış hatlarından taşarak çev-

reye yayılır. Bu tip renklendirme, kazıma ve derin oyma tekniğiyle beraber çokça kullanılmıştır. İkinci tip örnekler ise birincisine oranla daha azdır. Bu kez parçalar üzerinde desen görülmez. Boyalar saydam sır altına akıtılmış ve pişme sırasında birbirine karışmıştır.

E - Slip

Sliple yapılan süsleme ise tek bir örnekte karşımıza çıkar. Bu bezeme biçiminde, desenler hamur üzerine kazılarak değil fakat astar boya ile değişik bezekler oluşturacak biçimde adeta boyanır, üzerine renksiz ve saydam sır sürülür. Astar boyanın bulunduğu yer, hamurun yüzeyine oranla daha kabarık kalır.

VI. Bezekler

Ele geçen parçalar üzerinde görülen süsleme çeşitleri geometrik, bitkisel ve figüratif bezeklerden oluşur. Bunlar oldukça şematik ve düz hatlarla betimlenmeğe çalışılmıştır. Kompozisyon şemaları tüm yüzeyi kaplamaz, daha çok belirlenen geometrik alanlar içerisinde kalır. Böylece bezemenin parçaların ağız ve ağıza yakın kısımlarında, kuşaklar biçiminde ve dairesel alanlar içerisinde sınırlandırıldığını görürüz (Resim : VI). Üçgenler, spiraller, kıvrık dallar ve palmetlerden oluşan bu kompozisyonların (Resim : IV, VIII, IX) yanı sıra figürlerle yapılan bazı bezemeler de dikkati çeker. Değişik kuş ve balık betimlemelerinin kullanıldığı bu örneklerden başka figürlü bezeme görülmez (Resim : VII).

VII. Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu'da IX. yy. dan sonra görülmeğe başlanan sırlı kullanma seramiğinin XI. yy. dan sonra İslam ve Hristiyan bölgelerinde gerek teknik gerek bezeme açısından birbirlerine benzer biçimde eşzamanlı olarak üretildiğini bilmekteyiz⁶. Gülpınar'da çıkan parçaların en yakın benzer örnekleri Batı Anadolu'da Ayasoluk'da, Doğu Anadolu'da ise Korucutepe'de⁷ ele geçmiştir. Korucutepe'de yapılan stratigrafik araştırmalar-

(6) EBERSOLT J., *Catalogue des potteries byzantines et anatolienne du Musée de Constantinople*, Paris, 1910.

RICE D. T., «The Pottery of Byzantium and the Islamicworld», *Studies in Islam carried out in the Hippodrom of Constantinople*, 1927, London, 1928, s. 29 - 43.

RICE D. T., *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.

RICE D. T., «The Pottery of Byzantium and the Islamicworld», *Studies in Islamic art and architecture in Honor of Prof. K. A. C. Creswell*, London, 1961.

OTTO - DORN K., *Die Türkische Keramik*, Ankara, 1957.

ÖNEY G., *Türk Çini Sanatı*, İstanbul, 1976, «Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuklu Etkisi», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 1 - 40.

(7) bkz. not 4 ve 5.

da seramik parçalarıyla beraber bulunan XIII - IV. yy. sikkeleri tarihlen-
dirmede yardımcı olmuştur.

Gülpınar'da ele geçen örnekler, hamurun niteliği, kullanılan sırla-
rın renkleri ve desenlerdeki üslûp özellikleri bakımından Anadolu - İslam
seramiklerinden çok Anadolu - Bizans seramiklerine bağlanmaktadır. Ta-
pınağın çevresinde bir Bizans dönemi yerleşiminin varlığını belirleyen
yapı kalıntıları, ek duvarlar ve kabartma haç bezekli mermer taşların
bulunmaları ele geçen kullanma seramiği parçalarının da dönem olarak
tanımlamasında belirleyici etmenler olmaktadır.

Ancak, Anadolu Beylikler dönemi seramikleri arasınada katabilece-
ğimiz, çok gözenekli, kaba ve kırmızı hamurlu tek renk yeşil sırlı parça-
ların da bulunması bir yandan, Bizans tipine bağlanabilen seramik parça-
larının Gülpınar'a 2 km. uzaklıkta, I. Murat Hüdavendigâr zamanında
XIVyy da inşa ettirilen Tuzla Hüdavendigâr Camisi⁸ çevresinde toprak
yüzeyinde bulunmaları öte yandan, Gülpınarda çıkan parçaların dönem
ayırımını kesin yargılarla belirlememize engel olmaktadır. Aynı biçimde,
bu tür malzemenin korucutepe ve Ayasoluk'da da karışık olarak bulun-
muş olmaları, böyle bir ayırımın en azından XIII. yy. ikinci yarısı ile XIV.
yy da kesin olarak yapılamıyacağını ortaya koymaktadır. Bu nedenle,
Gülpınar'da ele geçen parçalar şimdilik XIII. ve XIV. yy larda üretilen
Ortaçağ Anadolu seramikleri olarak değerlendirmek, sanırız daha sağlık-
lı ve nesnel bir yargı olacaktır.

(8) AYVERDİ İ. H., *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s. 355 - 58.

İSLAM ALEMİNDE YAZILMIŞ RESİMLİ BİLİMSEL ESERLERDEN ÖRNEKLER

Doç. Dr. Esin Kâhya*

İslâm dünyasında genellikle resimli eserler azdır. Bunlar arasında bazı edebi eserler ve sayıları az da olsa bazı bilimsel eserler bulunmaktadır. Bunların bazıları ise sadece bilimsel yönden değil, fakat sanat yönünden de önem taşımaktadır. Burada seçilen bilimsel eserler biyoloji ile ilgilidir.

Ele alınan ilk biyoloji eseri bir botanik kitabı olup, adı **Kitâbü'l-Hasâiş ve'n-Nebât**'tır. Eser meşhur botanist Dioscorides'in (M. S. 1. yy. 2. yarısı) **Materia Medica**'sının el-Enzârî'nin yapmış olduğu çevirisinin Hüseyin b. İbrahim b. el-Hüseyin Hurşid et-Tabarî en-Natîlî tarafından yeniden ele alınarak bazı yerlerinde gerekli ek ve düzenlemelerin yapılmasıyla meydana gelmiştir. Natîlî onuncu yüzyılda yaşamış bir bilim adamıdır. Bu eserin değişik tarihlerde yazılmış çeşitli nüshaları bulunmaktadır¹. Eserin Türkiye'de bulunan en iyi nüshalarından biri Topkapı Sarayı 2127 (A)'dadır.

Eser beş makaleden meydana gelmiş olup, çeşitli bitkiler hakkında bilgi verir. Ele alınan bitkinin metin içinde verilen resmi sayesinde o bitkinin bazı özelliklerini daha iyi anlamak mümkündür. Eser hakkında daha iyi bir fikir edinebilmek için ondan seçilmiş bazı örnekleri ele alıp inceleyelim.

İlk örnek **lotustur**. Lotus ya da Mısır Nilüferi veya Latince adıyla **celtis aurralis** hakkında metinde şu bilgi verilmektedir: «Mısırdaki yeti-şen bir bitkidir; beyaz çiçekleri vardır; gün doğarken açılır, batarken kapanır; haşhaş gibi uyuşturucudur»².

(*) Doç. Dr. Esin Kâhya, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Bu yazmanın bazı nüshaları şunlardır: Süleymaniye, Ayasofya 3702, 3703, 3704; Topkapı Sarayı 2127 (A); British Museum Or. 785; Lelden 1306. Bkz. Brochermann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, G. I. s. 207; Katip Çelebi, *Keşfi'z-Zunûn*, 1st. 1943, c. 2, s. 1312.

(2) Hüseyin b. İbrahim b. el-Hüseyin Hurşid et-Tabarî en-Natîlî, **Kitâbü'l-Hasâiş ve'n-Nebât**, Topkapı Sarayı, 2127, s. 299a. Bkz. Resim (1).

Metindeki bilgi, Dioscorides'in söz konusu eserinden, yani bu metnin hazırlanmasında yararlanılan eserden bir hayli farklılık göstermektedir. Dioscorides lotus tohumlarının çiğ ya da pişmiş olarak yenebileceğini söyler. Ayrıca bitkilerdeki renk açma özelliği dolayısıyla saçların rengini açmak için kullanılabilir³.

Lotus genellikle eski devirlerde müsekkim olarak kabul edilmişse de Osmanlılar zamanında pek kullanılmamıştır. Günümüzde o, daha çok süs bitkisi olarak yetiştirilmektedir.

Ele alınacak ikinci örnek güldür. Metinde verd ya da Latince adıyla rosanın iki şekilde kullanılabileceği ifade edilmektedir.

- 1 — Taze gülün taç yaprakları sıkılıp, öz suyu çıkarılır. Bu sıvı göz kapaklarına iyi gelir. Yaprakları kaynatılırsa, elde edilen sıvı baş, göz, kulak ağrısına iyi gelir; ayrıca kolon, uterus ve anus iltihaplarına da iyi gelir.
- 2 — Eğer gül kurutulup, toz haline getirilen yaprakları melhem içine katılırsa, içildiğinde midede tekrarlayan şişleri ve yara üzerine tatbik edildiğinde cerahatlara iyi gelir⁴.

Metinden elde ettiğimiz bu bilgi aşağı yukarı Dioscorides'in ve daha sonra doğuda yaşamış bazı botanistlerin fikirleriyle de benzerlik göstermektedir.

Yukarıda verilen bilgiyi günümüz bilgisiyle mukayese edecek olursak, görürüz ki gülsuyu ihtiva ettiği tane ve bazı uçucu yağlar dolayısıyla günümüzde de göz hastalıklarında yararlı olarak kabul edilmektedir. Gül yağı, daha çok doku verme özelliği dolayısıyla ilaç ve kozmetik sanayiinde kullanılmaktadır. Gül yaprakları ise günümüzde, yukarıda da anlatıldığı gibi, haşlanmak suretiyle kullanılır, fakat burada gaye öksürüğü kesmektir; akciğer şikayetlerinde kullanılır. Ayrıca kilermeni ile (terra armenica) birlikte gülsuyu sivilcelere yararlıdır⁵.

Metinden seçilen bir başka örnek ise kuşkonmaz, Latince adıyla asparagus officinalis'tir. Burada bahis konusu olan evlerimizde süs bitkisi olarak yetiştirdiğimiz kuşkonmaz bitkisi değil, zambakgillerden bir bitkidir. Kuşkonmazın metinde kısaca medikal özellikleri verilmekle yetinilmiştir. Bu bilgiye göre «kuşkonmaz pişirilip yendiğinde karın yelince ve idrar tutulmasına iyi gelir. Kökü pişirilip içilirse diş ağrısına iyi gelir. Ayrıca suyu balla karıştırılırsa aynı gaye için kullanılabilir»⁶.

(3) Dioscorides, The Greek Herbal of Dioscorides, çev. Robert G. Gunter, New York 1959, s. 85.

(4) Kitâbü'l-Haşâiş, s. 49a; Bkz. Resim 2.

(5) Edward P. Claus and Varro E. Tyler, Pharmacognosy, Philadelphia, 1967, s. 162 - 200.

(6) Kitâbü'l-Haşâiş, s. ; Bkz. Resim 3.

Dioscorides, Natılı'den farklı olarak kısa da olsa, bitkinin genel özellikleriyle ilgili bazı bilgileri bize vermektedir. Ona göre, bu bitki çok dallı bir bitkidir; birçok uzun yaprakları vardır. Bitkinin medikal özelliklerine ilişkin bilgi ise Natılı'ninkinden farklılık göstermez⁷.

Kuşkonmazın ilaç için kullanılan kısmı daha çok köküdür (radix asparagi). Bu kısmında şeker, mannit, hererozoid, asparagin ve bazı vitaminler (A, B, C) bulunur⁸. Ancak bu bitki bugün ilaç olarak kullanılmaktan çok, az kalın sürgünlerinin yiyecek maddesi olarak tutulduğu için yetiştirilir.

Ele almak istenen bir başka örnek ise kerevizdir. Latince adı apium kraveolens olan bu bitkinin ilaç yapımında daha çok tohumları kullanılmıştır. Metinde «Bitkinin sulak yerlerde yetişebileceği gibi kurak yerlerde de yetişeceği» söylenir. «Fakat sulak yerlerde yetişen bitkinin yaprakları daha büyük olacaktır». Bitkinin belli başlı medikal özellikleri arasında «diuretik özelliği» gelir. «Bu yüzden böbrek taşları için kullanılmıştır. O, fütüsü hareket ettirir, bağırsak yaralarını tahrip eder»⁹.

Dioscorides bitkinin özelliklerinden sadece diuretik özelliğini zikretmiştir¹⁰.

Osmanlılar zamanında kereviz midevi olarak kabul edilmiş ve yiyecek maddesi olarak kullanılmıştır. Bu gün tıpta tohumları midevi, kuvvet verici ve ağrı kesici olarak kullanılmaktadır¹¹.

Hayvanlarla ilgili olarak, gerek Ortaçağ İslâm dünyasında yazılmış eserler, gerekse Osmanlı İmparatorluğu zamanında yazılmış olan kitaplar, daha çok atlarla ilgilidir, yani baytarnamelerdir, zerdakalardır. Diğer bazı hayvanlarla ilgili olarak verilmiş bilgiler hayvanlardan elde edilen bazı maddelerin ilaç olarak da kullanılması dolayısıyla, bitkilerle ilgili bazı materia medica konusunda yazılmış eserlerle seyahatnameler ve edebi eserlerde yer almaktadır. Yukarıda adı geçen Kitâbü'l-Haşaîş'te de çeşitli bitkilerin yanı sıra salamandra ve fil gibi bazı hayvanlar hakkında bilgi bulunmaktadır.

Burada ele alınacak olan **Kitabü'z-Zerdaka** resimli bir baytarnamedir. Arapça olup, 15. yüzyılda kaleme alınmıştır. Eserde atın anatomik

(7) Dioscorides, s. 164.

(8) Eriş Asil, Osmanlı Saray Eczacılığı ve Osmanlılar Devrinde Kullanılan Drogaların Farmakognozi ve Farmakoloji Yönünden İfade Ettiği Değerler (Doktora Tezi), Ankara 1974, s. 143.

(9) Kitâbü'l-Haşaîş, s. ; Bkz. Resim 4.

(10) Dioscorides, s. 309.

(11) Edward P. Claus and Varro E. Tyler, s. 193; A. Demirhan, Mısır Çarşısı Drogaları (Doktora Tezi), İst. 1974, s. 95.

yapısı, fizyolojisi, çeşitli at cinsleri, iyi bir atın nasıl yetiştirileceği ve at bakımı konularında bilgi verilmektedir¹².

Eserde verilen resimler 11 adet olup, ikisi atın iskelet yapısını yandan ve sırttan gösterir. Eklem ve omurga açık ve seçik olarak gösterilmiştir.

Eserdeki ilginç şemalardan biri de atın iç organlarını gösteren şemadır. Resimde atın akciğer, karaciğer, kalp ve diğer iç organlarıyla damar ve kısmen de kas yapısı görülmektedir.

Eserdeki ilginç şemalardan bir başkası hamile at şemasıdır. Yaklaşık on aylık bir ceninin uterus içindeki pozisyonunu göstermektedir.

Genel olarak eser değerlendirilecek olursa, eseri doçentlik tezi olarak inceleyen Prof. Dr. Ferruh Dinger'in ifade etmiş olduğu gibi, eser içerik olarak klasik bilgiyi aktarmakla birlikte resimleri olarak son derece ilginç olup, eseri yazan kişinin iyi bir disseksiyon bilgisine, günü ölçülerinde de olsa, sahip olduğunu göstermektedir. Ancak henüz Avrupada disseksiyonun bu ölçüde yaygınlaşmadığı bir dönemde bu kadar ayrıntılı bir disseksiyon çalışması dikkatimizi çekmektedir. Bu tip çalışma örneklerine Avrupada ancak onaltıncı yüzyıldan itibaren rastlanmağa başlamıştır. Eser bu görünümüyle ilk resimli bilimsel veteriner kitabıdır¹³.

Resimli bilimsel eserler arasında, genellikle insanla ilgili olanlar daha az sayıdadır. Bunlardan şüphesiz en ilginç olanlardan biri Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun yazmış olduğu **Cerrahiye-i İlhaniye**'dir. Bu eser Fatih zamanında yazılmıştır, yani onbeşinci yüzyılda kaleme alınmış olup, bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan bir tanesi Paris'te Bibliothèque Nationale'de olup¹⁴, diğeri, İstanbul'da Millet Kütüphanesinde¹⁵. Mukayese edildiğinde, ikinci nüshasının daha güzel, resim itibarıyla daha zengin olduğu görülür.

Bu eser cerrahi ile ilgili olup, baştan ayağa kadar çeşitli şikâyetlerde yapılan cerrahi müdahaleler ve bu sırada kullanılan cerrahi aletler konusunda bilgi verir. Her ne kadar genellikle bazı tıp tarihçileri eserin 11. yüzyılda İspanyada yaşamış meşhur hekim ve cerrah ez-Zehrâvî'nin *et-Tasrif* adlı eserinin cerrahi kısmının Türkçeye çevirisi olduğunu iddia ederlerse de, iki metnin ilgili konuları birbirleriyle mukayese edildikle-

(12) Anon., *Kitâbü'z-Zerdaka*, İst. Üniv. Merkez Küt. 4689 (A).

(13) Ferruh Dinger, *Old Veterinary Manuscripts in Turkey and a Study on the 15 th Century Manuscript, Historia Medicinae Veterinaria*, 1981, c. 6, s. 2, ss. 33 - 40.

(14) Sabuncuoğlu Şerefeddin, *Cerrahiye-i İlhaniye*, Paris Bibliothèque Nationale, Suppl., Turc 693.

(15) Aynı eser, Millet Küt., Ali Emlri (Tıp) 70.

rinde bir çok noktalarda Sabuncuoğlu'nun eserinin gerek alet gerekse cerrahi müdahale yöntemleri yönünden yenilikler getirdiği tesbit edilebilir. Ayrıca Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiye-i İlhani*'sinde, Zehrâvî'nin eserinden farklı olarak, anlattığı cerrahi müdahalelerin şemalarını vermiştir.

Resim yönünden pek sanatkârane olmasalar da yapılan cerrahi müdahalenin açık ve seçik bir şekilde ayrıntılarını aksettirmesi açısından bu resimler önem taşımaktadır. Örneğin bel kayması tedavisini gösteren şekilde olduğu gibi. Burada hasta koltuk altından ve göbek hizasından olmak üzere bağlanıp, iki kişi tarafından kendi yönlerine doğru çekilir. Böylece çıkmış olan eklem yerine konur. Resim hasta ve yardımcı elemanların pozisyonlarını ve bağların yerini gayet açık ve seçik bir şekil göstermektedir¹⁶.

Bu resimler sadece cerrahi müdahalenin nasıl yapılacağı konusunda bilgi vermezler, aynı zamanda cerrahi müdahale sırasında kullanılan aletler ve nasıl kullanılacakları konusunda da fikir edinmemizi sağlar. Örneğin idrar tutukluğunu gösteren şemada olduğu gibi¹⁷. Burada Sabuncuoğlu urethranın tıkanmasıyla meydana gelmiş olan idrar tutulmasını tedavi etmek üzere resimde gösterilen ve metinde açıklaması verilen özel bir alet teklif etmektedir. Bu alet sayesinde idrarın akışını engelleyen taş bertaraf edilmektedir ve idrarın normal akışı sağlanmaktadır¹⁸.

Dişlerde görülen hastalıklarla ilgili olarak, Şerefeddin Sabuncuoğlu diş eti gevşemesine karşı (gingivitis) dağlama tavsiye etmektedir. Diş eti apsesini ilk tarif eden kişi Paul Acginata olmuştur. Muhtemelen ondan Zehrâvî kanalıyla Sabuncuoğlu'na bu bilgi aktarılmıştır. Sabuncuoğlu, dağlamadan sonra, apseye zaç ve astrenjan ilaçlar tatbik edilmesini önerir.

Ancak burada orijinal olarak sallanan dişler için yeni bir bağlama yöntemi verir. Bu yöntemle göre, diş altın bir telle yandaki dişe bağlanır¹⁹.

Resimli biyolojik eserlerden bir başkası da onyedinci yüzyılda yazılmış olan Şemseddin-i İtâkî'nin **Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesofân** adlı eseridir. Eserin farklı kütüphanelerde 8 nüshası bulun-

(16) Charaf ed-Din, Le Premier Manuscrit Chirurgial Turc, pres. Pierre Huard et Mico Drazen Grmek, Paris 1960, s. planche XV. Bkz. Resim 5.

(17) Aynı eser, fig. 93, Bkz. Resim 6.

(18) Esin Kâhya, Uroloji Tarihi, Ankara 1982, s. 82 - 84.

(19) İlter Uzel, İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi (Doktora Tezi), İst. 1975, s. 101.

maktadır²⁰. Eserde insan vücudunun anatomisi iskeletten başlamak suretiyle verilir. Metnin en ilginç yanı erken tarihlerde Avrupa etkisini açık ve seçik bir şekilde göstermesidir. Biz bu metinde verilen resimlerden bunu belirleyebiliyoruz. Onaltıncı yüzyılda yaşamış olan meşhur anatomist Andreas Vesalius (1514-1563) 1543'de **De Corporis Humani Fabrica** adlı eserini yayınladı. Bu eser modern anatominin başlangıç adımı olarak kabul edilir. Eğer Vesalius'un bu eseriyle Şemseddin-i İtâ'nın Teşrih-i Ebdân adlı eseri mukayese edilecek olursa, muhtelif konularda verilen şemaların birbirine çok benzediği görülür. Örneğin üriner sistemi gösteren şemada görüldüğü gibi²¹. Bu örnekleri artırabiliriz. Kafa kesitlerini gösteren ve solunum sistemi, fütüsü, ve kasları ve iskeleti gösteren bazı şemalar da görüldüğü gibi²².

Bazı tıp tarihçileri bu eserin 14. yüzyılda yaşamış olan Ahmet b. Mansur'un **Teşrih-i Ebdân** adlı Farsça yazılmış eserinin Türkçeye çevirisi olduğunu söylemişlerdir. Şirvanlı Şemseddin-i İtâki'nin **Teşrih-i Ebdân** adlı eserinde bazı açıklamalar, söz konusu eserdeki ilgili konularda verilen bilgilerle benzerlik gösterirse de, her şeyden önce Ahmet b. Mansur'un eserinin diğerine nisbetle çok daha kısa olması bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Her iki eserde birbirine benzer anatomi şemalarının bulunması, yazarımız Şirvanlı Şemseddin-i İtâki'nin bu eserden yararlandığını göstermektedir. Örneğin kan dolaşımı ve iç organlarını gösteren şemalarda olduğu gibi²³.

İtâki'nin metninde Avrupa etkisi gösteren şemalar ve klasik tıp şemalarından başka, metinde yazarın vermiş olduğu anatomi açıklamalarıyla çok iyi uyuma gösteren üçüncü tip şemalar da bulunmaktadır. Muhtemelen bu şemalar yazarın bizzat kendisi tarafından hazırlanmıştır. Biz bu neticeyi metin ve resimlerin uyuşmasından çıkarıyoruz. Örneğin sinir şemalarında olduğu gibi²⁴.

(20) Bu yazmanın en güzel nüshaları İstanbul Üniv. Merkez Küt. 2662 (T) ve Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1476 ve yine aynı kütüphanede Hüseyin Paşa kısmında 464 numarada bulunur. Bkz. Esin Kâhya, Şirvanlı Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı (Doktora Tezi), Ankara 1971.

(21) Bkz. Resim 7 ve 8.

(22) Bkz. Resim 9 ve 10.

(23) Bkz. Resim 11.

(24) Bkz. Resim 12.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVRİNDE NİKSAR

Tuncer BAYKARA*

I. ÖN BİLGİLER

1 — Yeri

Niksar, bugün Tokat vilâyeti dahilinde bir kaza/ilçe merkezidir. İç Anadolu'nun kuzey kısmında, doğudan batıya uzanan Kelkit vâdisinin kuzey kısmında yer alan bir şehirdir. Karadeniz'in orta kısımlarının önemli tabii limanları olan Ünye ve Fatsa'ya, kuş uçuşu 70 km. kadar mesâfede olmasına rağmen, aradaki yüksek dağ sıraları sebebiyle, daha ziyâde İç Anadolu şartlarına tâbidir. Kısmen Karadeniz kıyıları ile ilgisini, tabii ve tarihî şartlarda devam ettirmektedir.

Niksar, 300-400 m. yükseklikteki Kelkit vâdisinin kuzey kısmında, Kelkite dökülen bir derenin yakınlarında kurulmuştur. Şehir, hayli yükseklikteki yerler ihtiva etmekte olup, yüksekliği 350 m. kabul ediliyor. Ancak bu değer, şehrin çeşitli kesimlerinde 300 ile 400 arasında değişmektedir.

2 — Adı

Niksar adı, şehrin Bizans dönemindeki adı olan Neo-Kaisaria'dan gelmektedir. Nitekim Selçuklu çağına ait kaynaklar şehrin adını نیکسار şeklinde, yani Nekîsâr veya Nekiyasar diye okunabilecek şekilde kaydetmişlerdir. XIII. yüzyıla ait Latin kaynaklarında bu ad, Niksaria diye geçmektedir. Ancak XV ve sonraki yüzyıllarda kısaltılarak Nik-sar biçimini almıştır. نیکسار Evliya Çelebi'nin şehrin adının farsça iyi hisar demek olan Nîk-hisar'dan geldiğini belirtmesi, adın ikili özelliğine işaret etmesi bakımından bir anlam taşıyabilir.

(*) Doç. Dr. Tuncer Baykara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

3 — Kısa tarihi

Niksar'ın yerinde, muhakkak ki iskân çok eskilere kadar gitmektedir. Nitekim tarihî kaynaklarda ismi geçen bazı şehirler burası ile aynılaştırılmaktadır. Pđntus döneminde gelişmesi daha da artmış, Roma çağında adını da kazanmış olmalıdır: Neo-Kaisaria. Bizanslılar devrinde, özellikle İran ile savaşlar sırasında, Doğu Anadolu'ya giden en kısa yol üzerinde oluşu önemini artırmıştır. Aynı şekilde Karadeniz'in önem kazanması da bunda etkili olmuştur. Böylece Niksar hem Karadeniz kıyıları, hem de İç Anadolu ile yakın ilişkiler kurabilecekti. Bu özelliği ile, varlığını Bizans devrinde, XI. yüzyıla kadar korumuştur.

Türkler, bu kuvvetli Bizans kastrasını, kale şehrini, Evliya Çelebi'nin tarihini kabul edersek, 476, yâni 1083 yılında fethettiler. Ona göre şehri Sultan Melik Gazi almıştır. Bu fetih devrinin hatıraları Danişment Gazi destanında yaşamıştır. Niksar bu tarihten itibaren Danişmentlilerin önemli merkezlerinden birisi, muhtemelen de birincisi oldu.

Niksar, XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başlarında Anadolu'daki Güçlü Danişmentli devletinin paytahtlarından birisidir. Haçlı seferleri sırasında birkaç defa tehlide uğramıştır. Zira savaşlarda esir edilen Haçlı prensleri burada tutuluyordu. Bir Haçlı kolu buraya kadar uzandığı gibi, sonraki yıllarda da Bizans tehdidi etkili oldu.

1139 ve 40 yılında, Bizanslılar Niksar'a karşı önemli bir harekâta giriştiler. Bu saldırı Türkler arasında da derin yankılar yaratmıştır. Ancak Bizans bu saldırısında başarı kazanmadı ve geri çekildi. Bizans Niksar'ı geri almak için 1175'lerde yeniden harekâta girişti. Bu harekât da, bu sırada Selçuklu idaresine geçen şehrin eski yönetici Danişmentli Zün-nunda Bizanslıların yanında idi. Lakin Türkler, Niksarlı Rumların ağzından yazdıkları bir mektupla bu seferi de etkisiz kıldılar. Şehir, artık Türkiye Selçukluları idaresine geçmiştir.

Anadolu birliğini sağlayan Kılıçarslan, 1180 yıllarında ülkesinde oğullarını görevlendirdiği, yeni idarî merkezler, eyâlet merkezleri tesis ettiği sırada, Niksar ve çevresi, Koyulhisar yöresi Börkyaruk'a düşmüştür. Ancak çok geçmeden buralara Rükneddin Süleyman-şah hâkim oldu. Süleyman-şah Niksar kalesini yeniledi.

Niksar, Türkiye Selçuklularının önemli eyaletlerinden birisi olup, aynı zamanda Kadılık merkezi idi. Selçuklu ülkesinin kuzey ucu ve Karadeniz kıyılarına yapılan seferler bu yöre askerleri ile oluyordu. Şehrin yöneticisi sübaşı olup, çoğunlukla «naib»leri ile idâre ediyorlardı.

XIII. yüzyılda Tokat'ın hızlı gelişmesi, Niksar'ı kısmen etkiledi. Ancak XIII. yüzyılın sonlarından itibaren İlhanlıların döneminde yeniden canlanmış olmalıdır. Nitekim H. Kazvinî burasını orta büyüklükte şehirlerden birisi olarak zikrederken, vergisini hayli yüksek gösterir. Bu yıllarda şehir, bazen insafsız yöneticiler tarafından sömürülüyordu. Bu dönemin parlaklığına bir işaret, XIV. yüzyılın başlarında 729 da şehirde sikke kesilmesidir.

Niksar'ı XIV. yüzyıldaki mahallî beyler idaresinde, Taceddin Bey ve oğulları yönettiler. Bir âra Kadı Burhaneddin de hâkim oldu. Sonra ise Yıldırım Bayezid'in idâresine, Osmanlılara geçti.

II. GÖZLEMLER

Tarihî kaynakların verdiği bilgileri böylece özetledikten sonra, Niksar şehrine göz atarsak değişik bir yorum imkânı ortaya çıkmaktadır. Niksar, savunma imkânları ön plâna alınarak tesis edildiği açıkça belli olan bir Bizans kastrasıdır. Tepe üzerindeki bu kaleyi, nisbeten daha müsâit ve eğimi iskâna elverişli olan doğu yamaçtaki ayrı bir tahkimat tamamlamaktadır. Dere boyuna kadar uzanan bu surları, kalıntıları ve bazı izleri ile ana çizgileri ile ortaya çıkarmak imkânı vardır.

Böylece Niksar'da öncelikle iki ana kısım ayırdedilebilmektedir: Tepe kısmındaki kısım yanında, yamaçtaki kısım. Üst kısma kale dersek, ötekine yamaç-kale diyebiliriz.

1. Tepe üzerindeki kalede, ana hatları ile dört ayrı kısım belirlenebilmektedir. En üstteki kısım, yeniye benziyor (Osmanlı dönemi). Ortadaki iki kısım, Osmanlı döneminde de, şu veya bu şekilde kullanıldığından nisbeten sağlam ve belirgindir. En alt kısım, dış surları bakımından da nisbeten açık olup, iskân sahası olmalıdır. Nitekim medrese ile, bugün yıkılan kale câmîi bu kısımda bulunuyordu.

Öteki iki kısım, idârî merkez ve garnizonun bulunduğu yerler olmalıdır.

2. Doğudaki yamaç-kale kısmına, XVIII. yüzyıl vesikalarında «varoş kale» de denilmektedir. «Varoş» tâbirine Danişmentnâme de rastlanır. Bu kale kısmı, 2/5 nisbetinde, enlemesine bir surla yine ikiye bölünmüştür.

a) Kaleye yakın kısım, kilise ve hamam harabesinden anlaşılabileceği gibi, hristiyanların oturduğu yerlerdir. Bu kısmın, kale ve öteki kısımla ilişkisi, muhtemelen, vardır; lâkin doğrudan dışarıya açılan bir kapısı görülmüyor

b) Daha altta yer alan kısım, Cin câmiinin de işaret ettiği gibi, Türklerle meskûn olmalıdır. Kaleye giriş bu kısımda yer almakta olup, ayrıca öteki kısımla da ilişkisi vardır.

3. Varoş kaleye asıl girişin tam karşısında, Niksar Ulu-câmii yer almaktadır. Niksar Ulu-câmii, kitâbesi bulunmamakla beraber, bazı özellikleri ile XII. yüzyılı yansıtan bir eser olarak kabul ediliyor. Câmiin etrafının Türk mahalleleri ile çevrili olduğu düşünülebilir. Zira boş bir alanda şehrin Ulu-câmiinin yapmak pek düşünülemez.

4. Geç devir kaynaklarında, Osmanlı tahrir defterlerinden haber aldığımız ve çoğunlukla « z a v i y e » diye adlanan yapılar surların dışında bulunmalıdır. Nitekim bugün bazı kalıntıları, kapı, türbe vs. ile haberdar olduğumuz yapılar şehrin sur dışındaki kısmındadırlar. Özellikle Çöreği-büyük ile Kırkkızlar türbesi, şehrin girişinde yer almaktadırlar.

III. ÖZELLİKLER

Niksar'da bu hususiyetler gözlemlendikten sonra, Türkiye Selçuklularının öteki şehirleri ile mukayese edersek, pekçok ortak hususiyetler belirlenir.

1. Öncelikle, kale kısmının Türk iskânına en erken açılan yer olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, Türkler Anadolu'da bir şehri aldıklarında, kaledeki hristiyanları «taşra» ya sürerek kendileri yerleşirlerdi. Tabiatıyla ilk iskân askerî bir garnizon hüviyetindedir. Kaledeki bir kilise, âcil dinî ihtiyaçları karşılamak üzere mescide, büyükse cuma mescidine, yâni câmie çevrilirdi. Aynı olay, Niksar için de gerçekleşmiş olmalıdır. Kale sahası büyük olduğundan gayri, bölüm bölüm olduğundan, birkaç mescid bulunmuş olabilir. Nitekim, Danişmentli yapısı bir mescid, bu yüzyılın ilk yarısında mevcut idi.

2. Hristiyanlar, kalenin taşrasında, şehirde yerleşmişlerdir. Niksar'da gözlenen en önemli hususiyet, kalenin doğu yamacındaki varoş/taşra kaledeki dahilî/iç bir surdur. Antalya şehrinden de biliyoruz ki, Selçuklular şehirlerin içindeki nüfusun güvenliği açısından, şehir içine bir sur çekerek, Türklerle gayrimüslim halkı ayırabiliyorlardı. Antalya'da bu durum, halkın ayaklanıp Türkleri katliam etmesiyle gerçekleşmiş, surlar yapılmıştı.

Niksar'da şehir içinde bir sur bulunduktan gayri, Danişmentnâde enteresan bir kayıt vardır. Buna göre Danişment Gazi Niksar'ı, destan-da Harsanonisa diye de geçer, aldıktan sonra, bir ara Hürkümbed kale-sini kuşatmaya gitmişti. Bu arada Niksar önüne gelen Bizanslılar, kale içindeki yerlilere mektup gönderdiler ki, bunu gören halk, Türklerden

yüz çevirip mürted oldular. Kal'e içinde ne kadar müslüman var ise kırdılar.

Destana geçen bu olay, gerçek bir olayın yankısı da olabilir. Nitekim kaynaklar, 1139-40 yıllarında Bizanslıların Niksar'a saldırısı esnasında, Türklerin Hristiyanların İmparatorun adını ananı dahi cezalandırdıklarını belirtir (Vryonis, 119). Bu durum, muhtemelen sadece destanda yaşayan ve daha önce cereyan etmiş ilk olayın hatırası canlı olduğu için, bu konuda Türklerin çok dikkatli olmaları ile yorumlanabilir.

Niksar'da hristiyan halkın, Türklere zarar vermelerin önlemek bakımından şehir içindeki alana yeni bir sur çekilmiştir. Bu sur, XII. yüzyılın ortalarında yapılmış olmalıdır. Böylece hristiyan halk, kale ve dış varoşdaki Türkler arasında kalmış oluyordu. Niksar'da mahalleler, bir diğer deyişle, büyük bölümler, dine göre ayrılmıştır.

3. Anadolu'da güvenliğin sağlanması ile, surlar dışındaki alanda da Türk iskânı başlamıştır. Bu iskân için ilk tarih, 1140 Bizans saldırısının başarısızlığı alınabilir. Daha sonraki 1175 harekâtında Danişmentli prensi de berâber bulunduğu için, bu alandaki iskâna karşı bir harekât önemli olmayabilir. Sur dışındaki iskânın yaygınlaşması ile, halkın kaledeki câmie gidip gelmesi zorlaştığından yeni bir câmi, Ulu-câmi'e ihtiyaç olmuştur.

Niksar Ulucâmi'i'nin, 540/1145 lerde inşa edildiği söylenir. Ancak bir tamire ait hatırayı, yani Cenepnizâde'yi câmiin bânisi olarak görmek hatalıdır ki, bu isim de zaten Çepni-zâde'yi hatırlatıyor. Kesinlikle söylenebiler ki, câmi 1140 lardan sonra yapılmıştır.

4. Niksar şehri, geç Bizans devrinde de varlığını koruyan ve önemli sayılan bir Bizans şehri olmakla beraber, Türklerin eline geçtikten sonra daha da büyümüştür. Surlar dışındaki alandaki yeni iskân bu gelişmenin en önemli işaretidir.

Niksar'daki Türk ve yerli hristiyan nüfuslarının durumuna dair bazı hükümler çıkarılabilir. Zira, XII. yüzyıldan itibaren bu unsurların Niksarda oturdukları sahalara belirlenmiştir. Gözlenebildiği kadar, kale ve varoş kale muntıkası hesaplanırsa, hristiyanların mahallesi, Niksar toplam alanının ancak 1/3 ü kadardır. Türklerin oturduğu alan 2/3 olmakla beraber, sur dışındaki geniş alanlarda da, XII. yüzyıl ortalarından itibaren Türklerle meskündür. Böylece XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında dengeli kabul edilebilecek nüfus, XII. yüzyıl ortalarından itibaren Türkler lehine değişmiştir. Bu değişme, hristiyanların sürülmesi ile değil, doğudan gelen yeni Türk unsurların şehir suru dışındaki alanlara

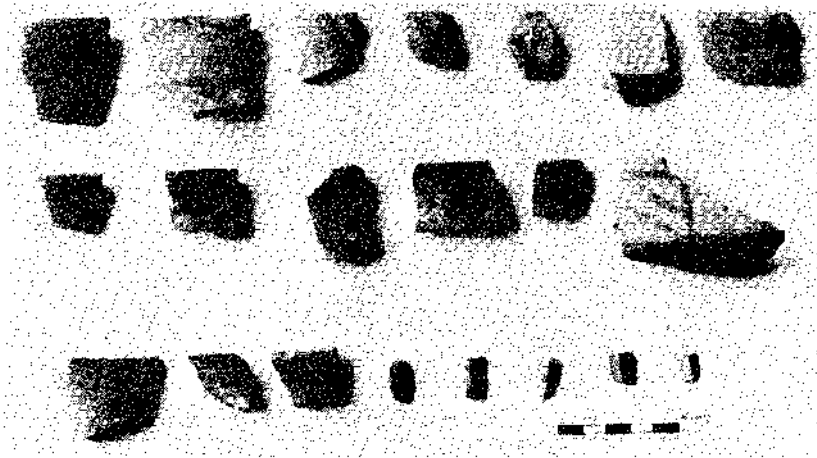
iskânları ile gerçekleşmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında Niksar'da, Osmanlı tahrirlerine göre, hristiyanların oranı % 18 kadardı. Bu nisbet, Selçuklu çağında en iyimser bir hesapla % 25-30 olabilir.

5. Kaynakların belirsiz ifadelerinden, özellikle Niksar gibi geç Bizans devrinin parlak sayılan şehirlerindeki şehir hayatının devam ettiği, Türklerin bu şehir hayatına pek az iştirak ettikleri, daha ziyade göçebe oldukları kabul ediliyordu. Lâkin şehir alanı gözönüne alınırsa bunun doğru olmadığı, Türklerin Niksar'da daha XII. yüzyıl ortalarından itibaren şehirde etkin oldukları söylenebilir.

Türk tarihini, özellikle Türkiye tarihini daha kesin ve doğru olarak anlamak için, sadece yazılı kaynakların verdikleri bilginin yeterli olmadığı, muhakkak alan çalışması gerektiğinin bir kesin işareti, Niksar'dır.

Niksar'ın Bizans dönemi, daha sonraki Türk devri ve bu devirdeki değişmelerin bilinmesi tarihi kaynaklar, vakfiyeler yanında, yerinde yapılacak araştırmalarla açıklanabilir. Bu gerçek, öteki Selçuklu şehirleri için de geçerlidir.

-
- (1) *İslâm Ansiklopedisi*, Niksar Maddesi (B. Darkot).
 - (2) İbn Bîbî, *El-Evâmir'ül 'Alâyye fî'l-Umûr'il-' Alâyye* (tıpkıbasım), Ankara 1956.
 - (3) Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmet'ül-Ahbar*, (neşr: O. Turan), Ankara 1944.
 - (4) Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, (neşr ve tercüme : F. N. Uzluk), Ankara 1952.
 - (5) Aziz bn Ardeşir, *Bezme ü Rezm*, İstanbul 1928.
 - (6) Kâtip Çelebi, *Cihânnüma*, İstanbul 1145/1732.
 - (7) Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme'sinden seçmeler* (Atsız), İstanbul, 1971.
 - (8) Amasyalı Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I - II, İstanbul 1328 - 30.
 - (9) Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I, İstanbul 1927.
 - (10) A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II, Paris 1934.
 - (11) Irene Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, I - II, Paris 1960.
 - (12) M. Halil Yıncı, *Türkiye Tarihi, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1943.
 - (13) O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
 - (14) C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968.
 - (15) S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, University of California Press, 1971.
 - (16) D. Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin kaynak ve sorunları*, İstanbul 1965.
 - (17) *Tokat İl Yıllığı*.
 - (18) *Sivas Vilâyeti Salnâmesi*, 1302/1884.

Resim : 1 — Düden höyük Erken Kalkolitik Çağ boyalı ve monokrom keramiklerinden örnekler

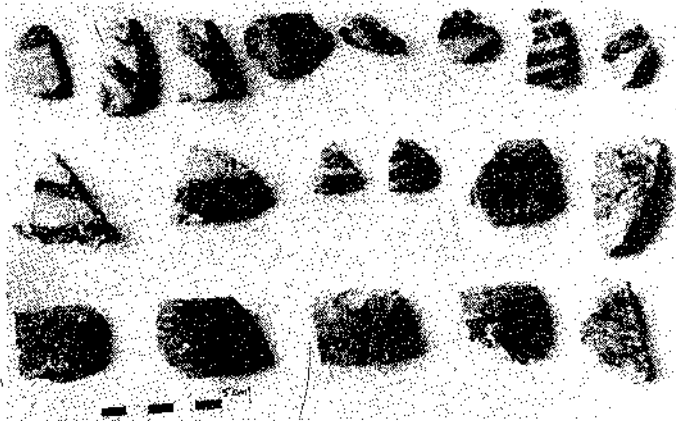
Resim : 2 — Düden höyükten heykelcik

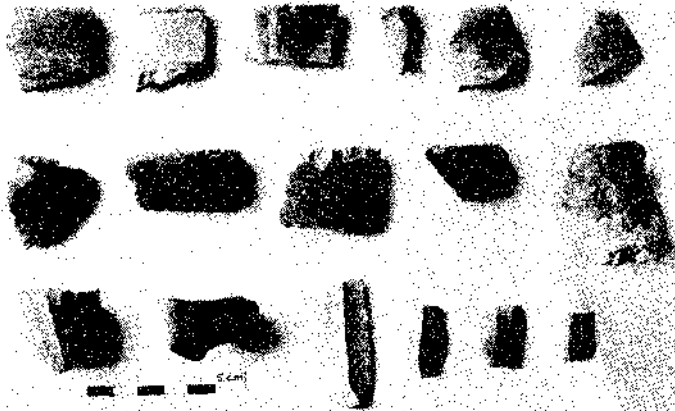
Resim : 3 — Düden höyükten heykelcik arkayüz

Resim : 4 — Kocapınar höyüğü

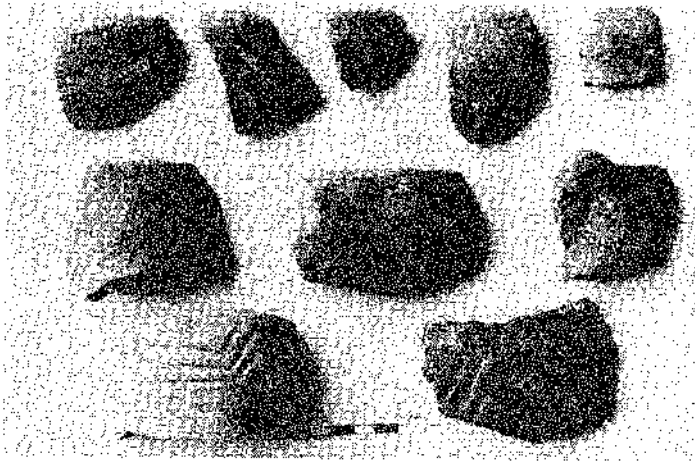
Resim : 5 — Kocapınar Erken Kalkolitik Çağ boyalı ve monokrom keramiklerinden örnekler

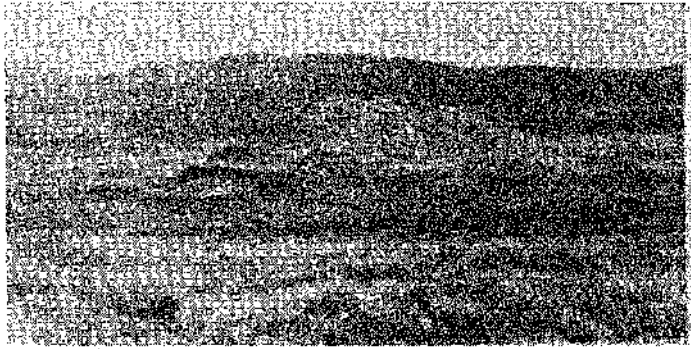
Resim : 6 — Başkuyu I Erken Kalkolitik Çağ boyalı ve monokrom keramiklerinden örnekler

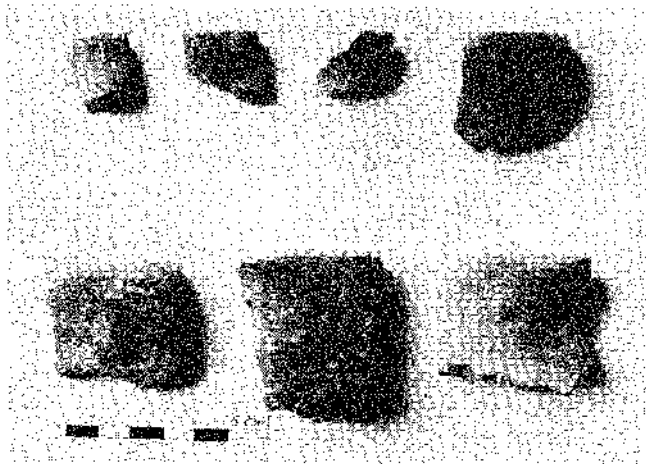
Resim : 7 — Sazak höyük doğudan

Resim : 8 — Sazak Höyük Erken Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ Keramiklerinden Örnekler

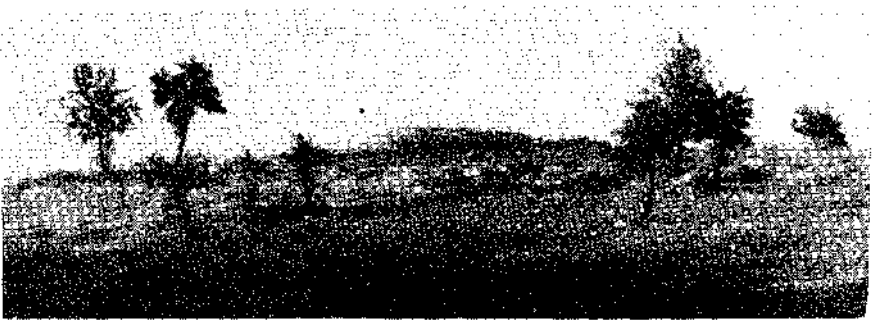

Resim : 9 — Yazır Höyük Kuzeybatıdan

Resim , 10 — Yazır Höyük Erken Kalkolitik Çağ Boyalı ve monokrom Keramiklerinden Örnekler

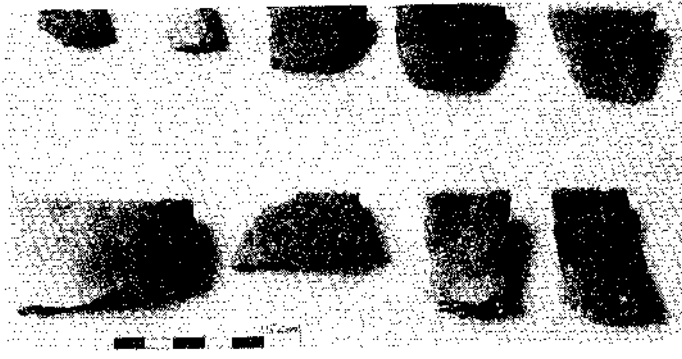
Resim : 12 — Çeltik
Höyük Güneydoğudan

Resim : 14 — Polat yerleşmesi
ilk Tunç Çağ keramiklerinden
örnekler

Resim : 11 — Saldan Höyük
Erken Kalkolitik Çağ boyalı
ve monokrom
keramiklerinden örnekler

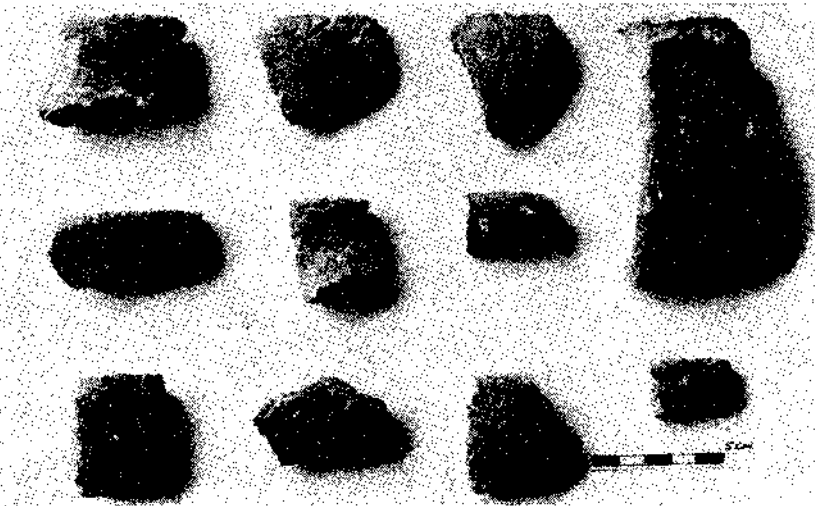

Resim : 13 — Çeltik Höyük İlk Tunç
Çağ keramiklerinden örnekler

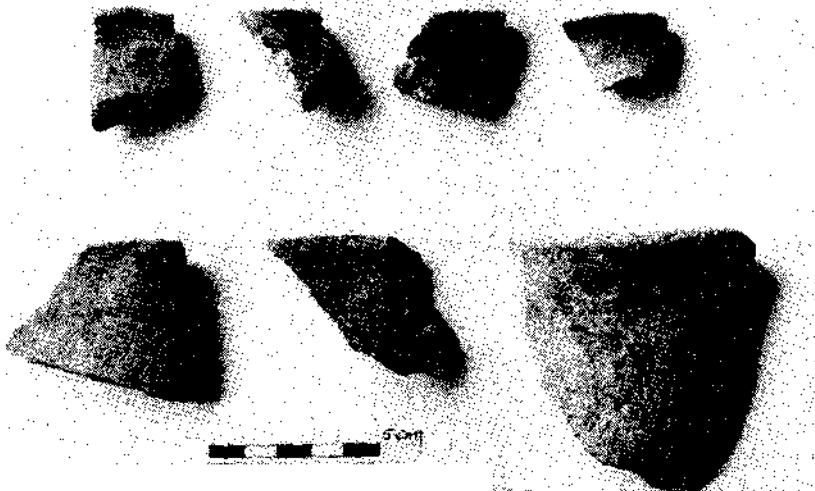

Resim : 15 — Çuvalı höyük, güneydoğudan

Resim : 16 — Çuvalı höyük keramiklerinden örnekler

Resim : 17 — Sarıca höyük keramiklerinden örnekler

Resim : I — 3 nolu buluntu yerinden örnekler :

1. Levallois uç 2. Yuvarlak ön kazıyıcı
3. Yonga ucunda ön kazıyıcı
4. 6. Yongalı Levallois çekirdekler
5. Uçlu Levallois çekirdek

Resim : II — 19 a nolu buluntu yerinden örnekler

1. İki yüzeyliye doğru gelişen kıyıcı alet
2. 3. Klasik iki yüzeyli (3 numaralı kumtaşından)
4. Çekirdek biçimli iki yüzeyli

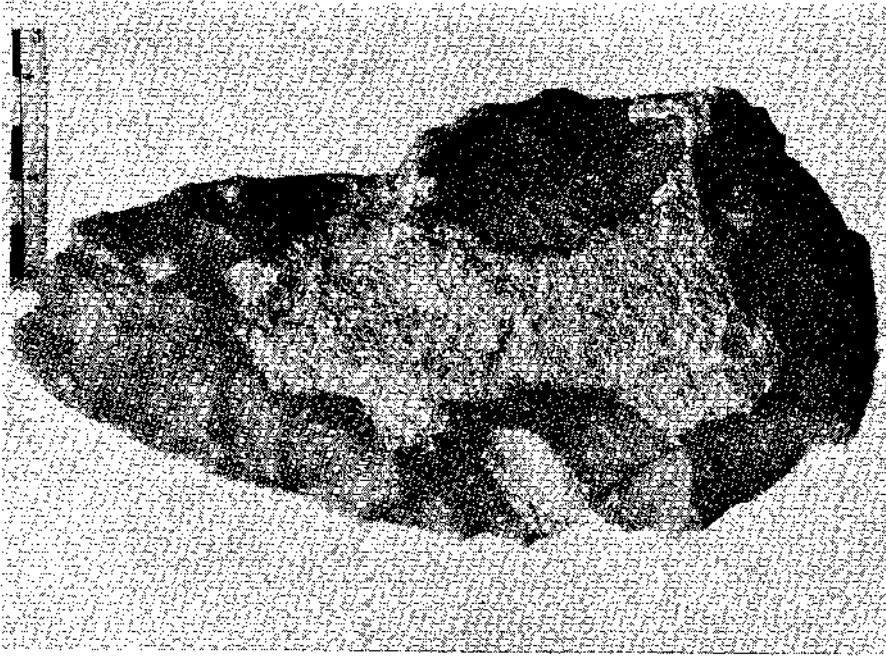
Resim : III --- 19 a ve 20 no.lu buluntu yerinden örnekler

1. 2. Klasik iki yüzeyli 3. Kıyıcı alet
4. 5. Çekirdek olarak kullanılmış iki yüzeyli (4 no.lu 19 a'dan ele geçmiştir)

Resim : IV --- 19 a ve 20 no.lu buluntu yerlerinden örnekler

1. Kıyıcı alet (Resim III/3'den ayrıntı)
2. Kıyıcı alet (Resim II/1'den ayrıntı)

Resim : VI — 8 a no.lu buluntu yerinden ele geçen iki yüzeyli

Resim : V — 4 a no.lu buluntu yerinden örnekler :

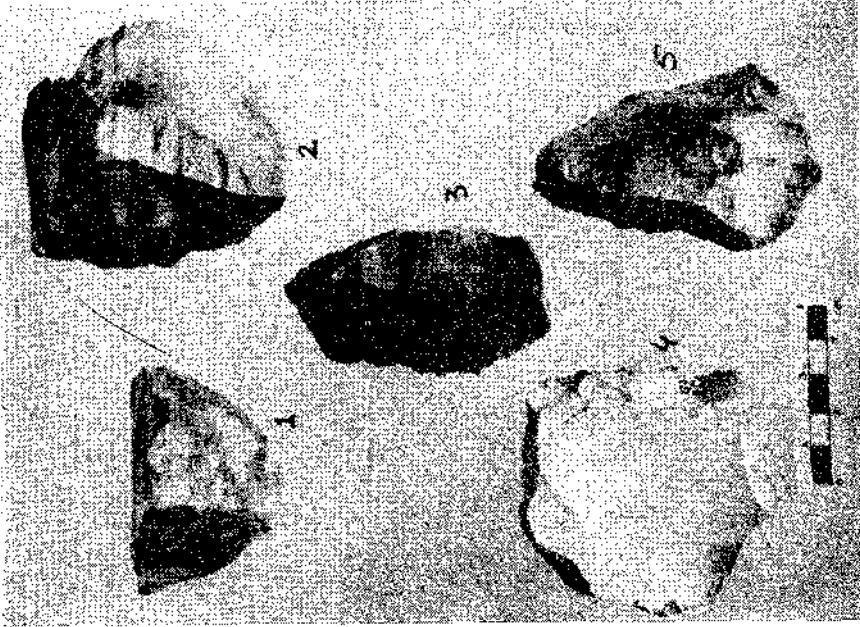
1. İki yüzeyli 2. 4. Disk biçimli çekirdekler
- (4. kenar kazıyıcı haline çevrilmiş)
3. Dibi vurma düzlemi kalıntılı iki yüzeyli.

Resim : VII -- II no.lu buluntu yerinden örnekler:
1. 2. İki yüzeyli (2'nin dibi vurma düzlemi kalıntılı) 3. Disk biçimli çekirdek

Resim : VIII -- 5 no.lu buluntu yerinden örnekler:
1. Yöneşen dişlemeli alet
2. Tıpkı olmayan Levallois çekirdek
3. Disk biçimli iki yüzeyli

Resim : X -- 6 no.lu buluntu yerinden örnekler :
 1. Çontuk ve taşkalem taşıyan Levallois dilgi
 2. Dilgi Varma düzlemi kalıntılı iki yüzeyli
 3. Levallois Çekirdek

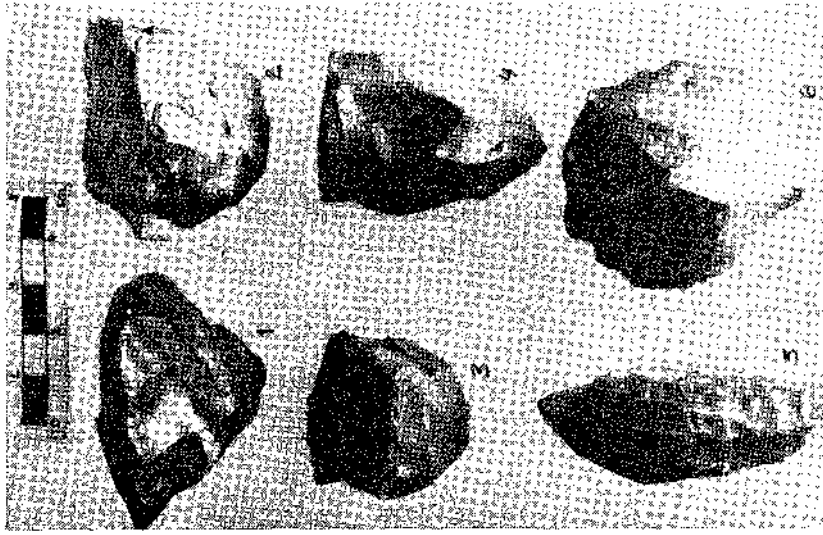

Resim : IX -- 6 b no.lu buluntu yerinden örnekler :
 1,2 Piramit biçimli çekirdekler - 3. Dilgi
 4. Levallois çekirdek 5. Yonga

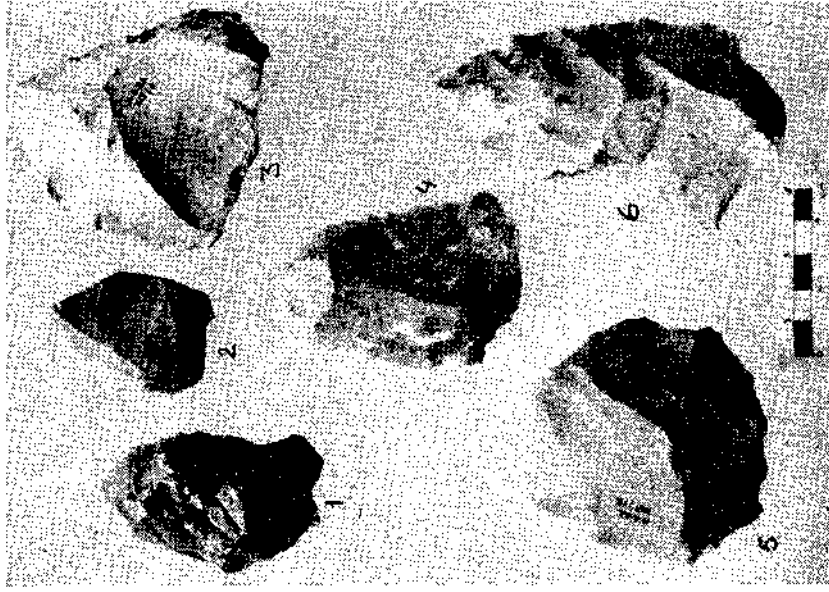
Resim : XI --- 9 no.lu buluntu yerinden örnekler

1. İki yüzeyli 2. 3. Gaga aletler
4. İri yonga üzerinde rende.

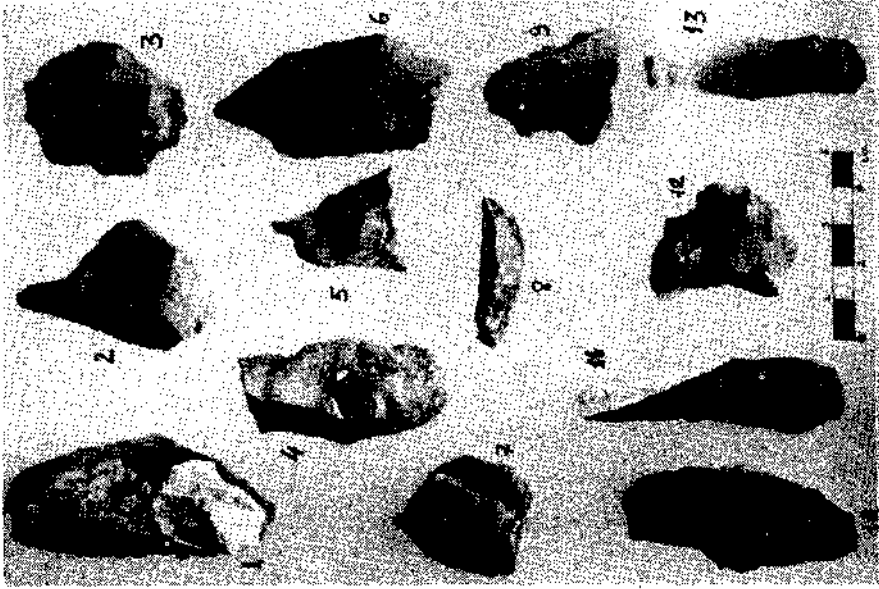
Resim : XII --- 15 no.lu buluntu yerinden örnekler

- 1-3. Piramit biçimli çekirdekler
4. 5. Prizma biçimli çekirdekler
6. Disk biçimli çekirdek

Resim : XIV — 19 no.lu buluntu yerinden :

- 1, 4. Ön kazıncılar
2. Taşkalem
3. Levallois çekirdek
5. Disk biçimli çekirdek
6. Kazmaya doğru gelişen iki yüzeyli

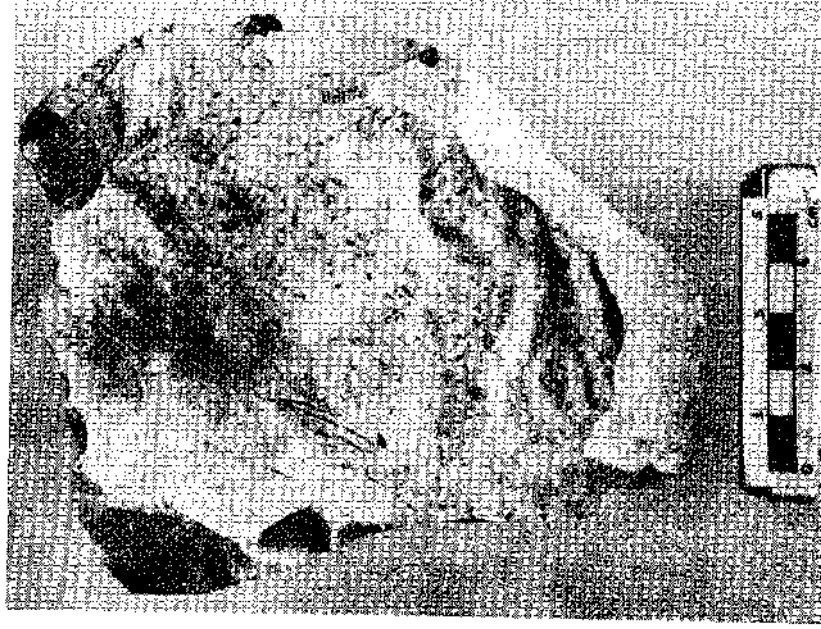

Resim : XIII — 15 no.lu buluntu yerinden örnekler :

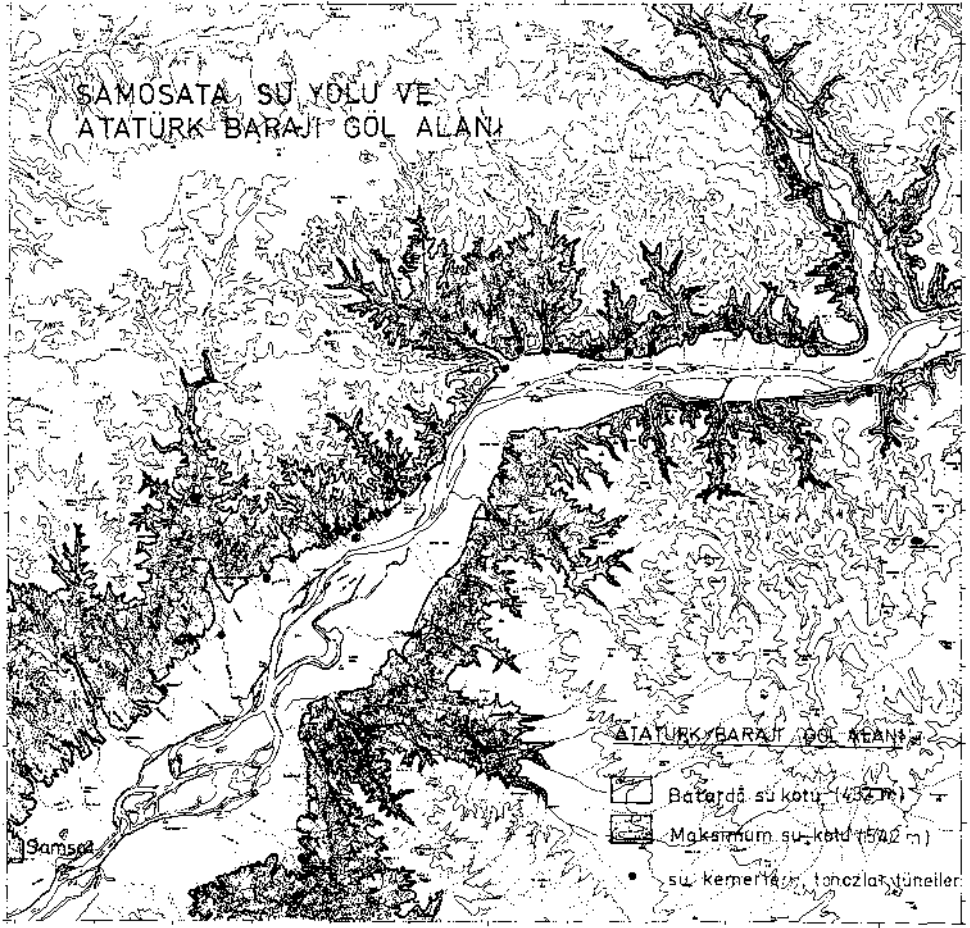
- 1, 3, 9. Ön kazıncılar
- 2, 5, 7. Taş delgiler
- 4, 10. Taşkalemler
6. Uç
8. Çekirdek yenileme dilgisi
- 11, 13. Dilgiler
12. Dişlemeli alet

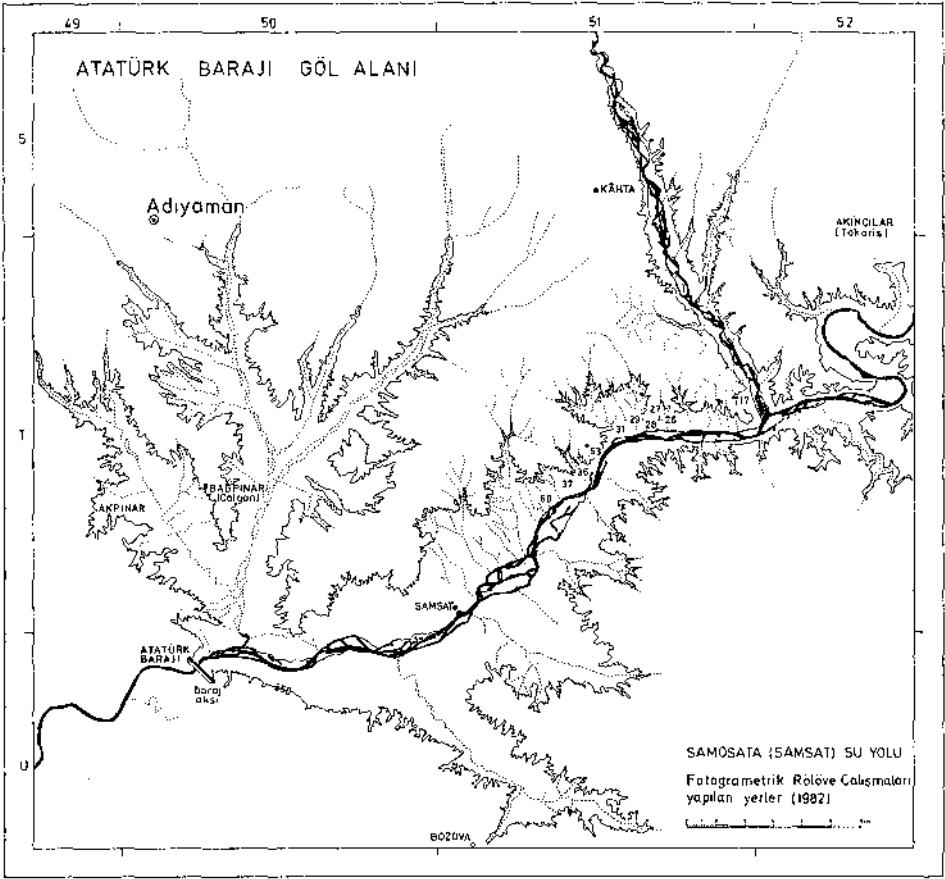
Resim : XV — Ziyaret Tepesi Ören yerinden örnekler :
 1. Taş delgi 2, 3, 11, 12, 14, 15. Düzeltici ve düzeltisiz çeşitli
 dilgiler. 4. Taşkalem 5. 9 sürüme taşları parçaları
 6, 7, 8 seramik parçaları (7 ve 8 iç yüzü) 10. Saplı uç
 parçası 13 Cilalı balta parçası
 16. Öğütme taşı parçası (?)

Resim : XVI — 10 no. lu buluntu yerinden ele geçen ve alanın
 en büyük Levallois çekirdeği

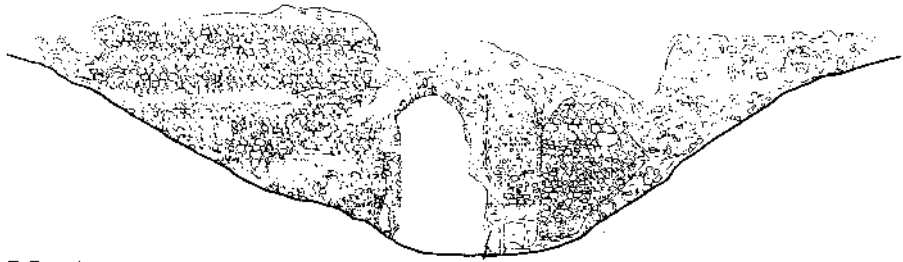
Resim : 1

Resim : 2

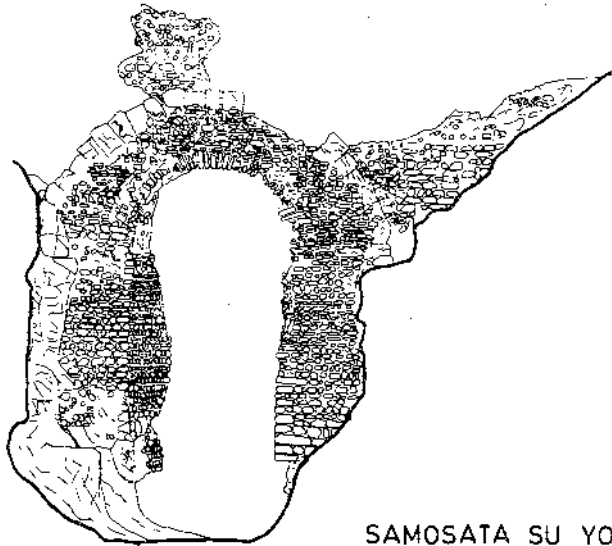
T 51 / 17 NALÍ PRA SU KEMERİ
KUZEY GÖRÜNÜM

T 51 / 17 GÜNEY GÖRÜNÜM

SAMOSATA SU YOLU

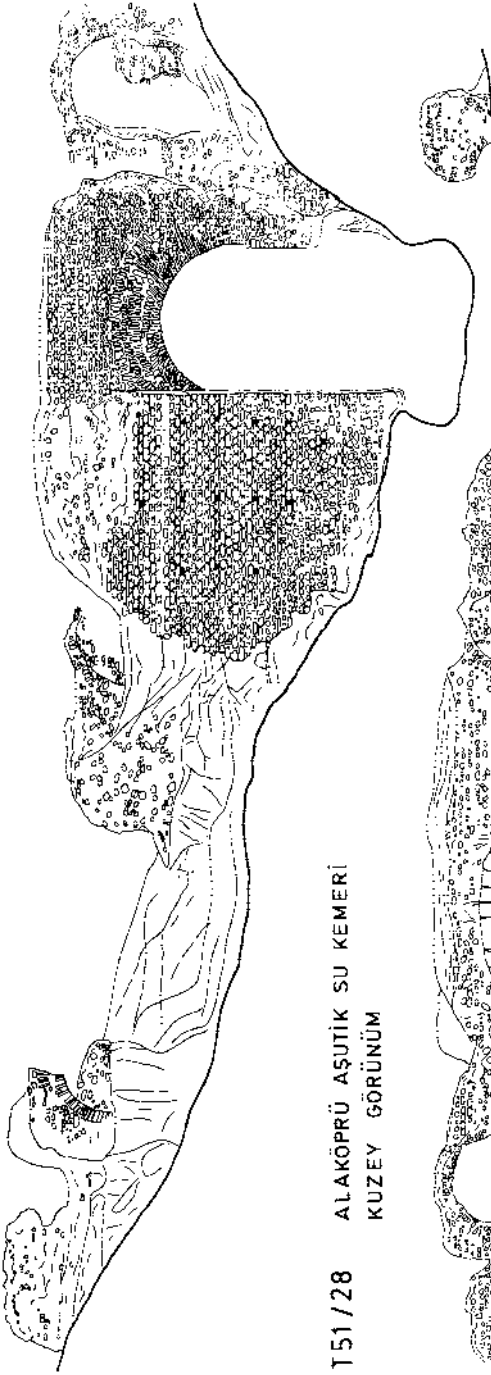
Resim : 3

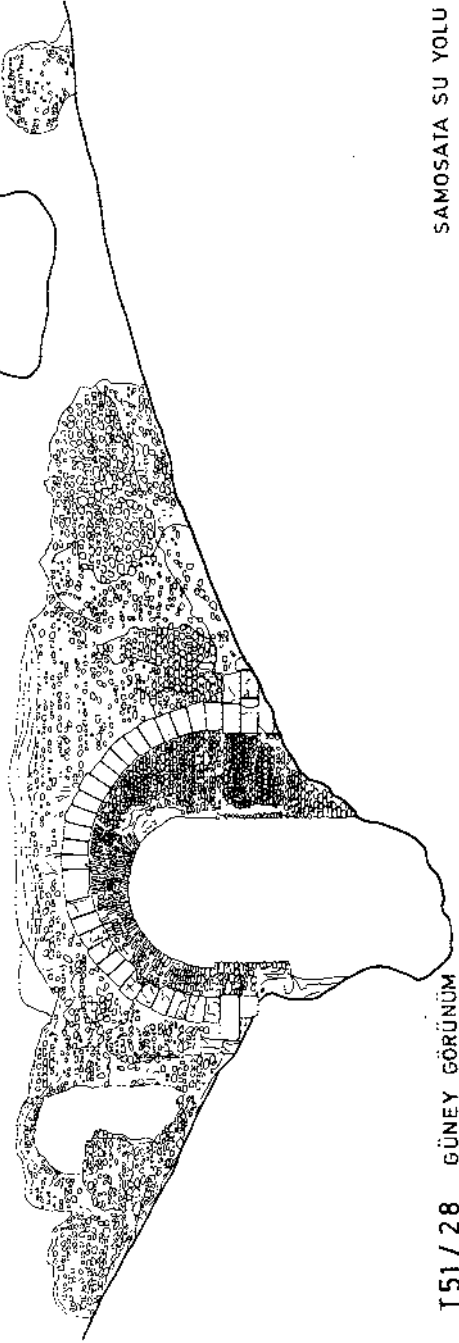
T 51/26 KULPUSİK

SAMOSATA SU YOLU

Resim : 4

T51/28 ALAKÖPRÜ AŞUTIK SU KEMERİ
KUZEY GÖRÜNÜM

T51/28 GÜNEY GÖRÜNÜM

Resim : 5

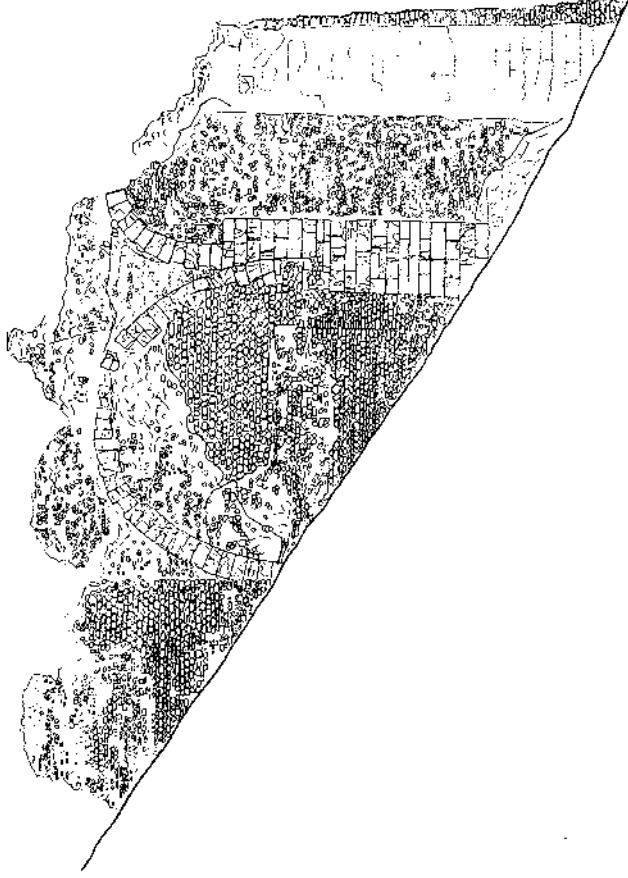
SAMOSATA SU YOLU

T51/53 GELLİ SU KEMERİ
KÜZEY GÖRÜNÜM

Resim : 8 a

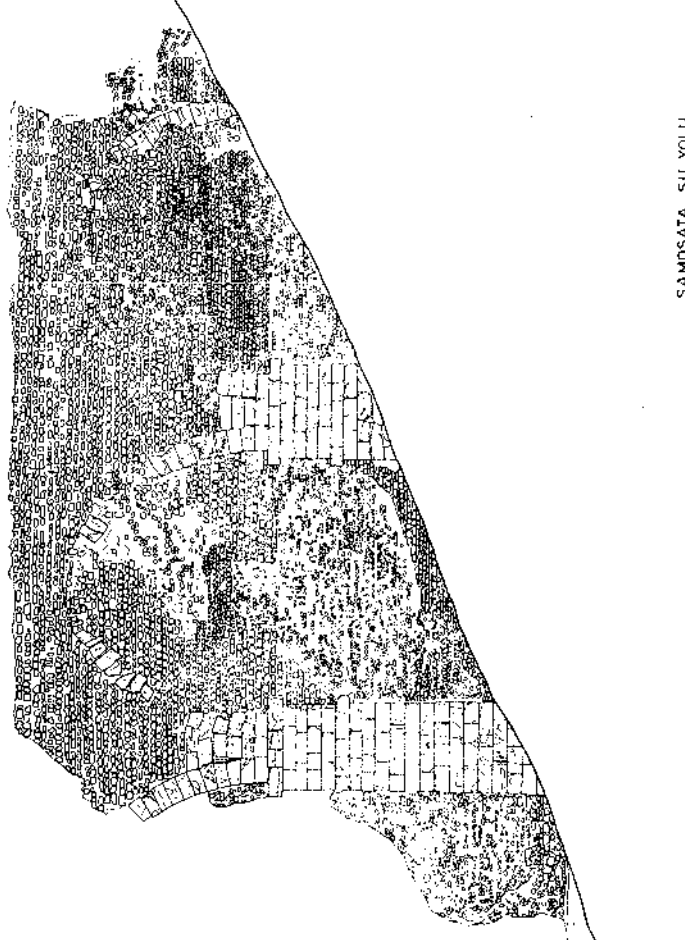
SAMOSATA SU YOLU

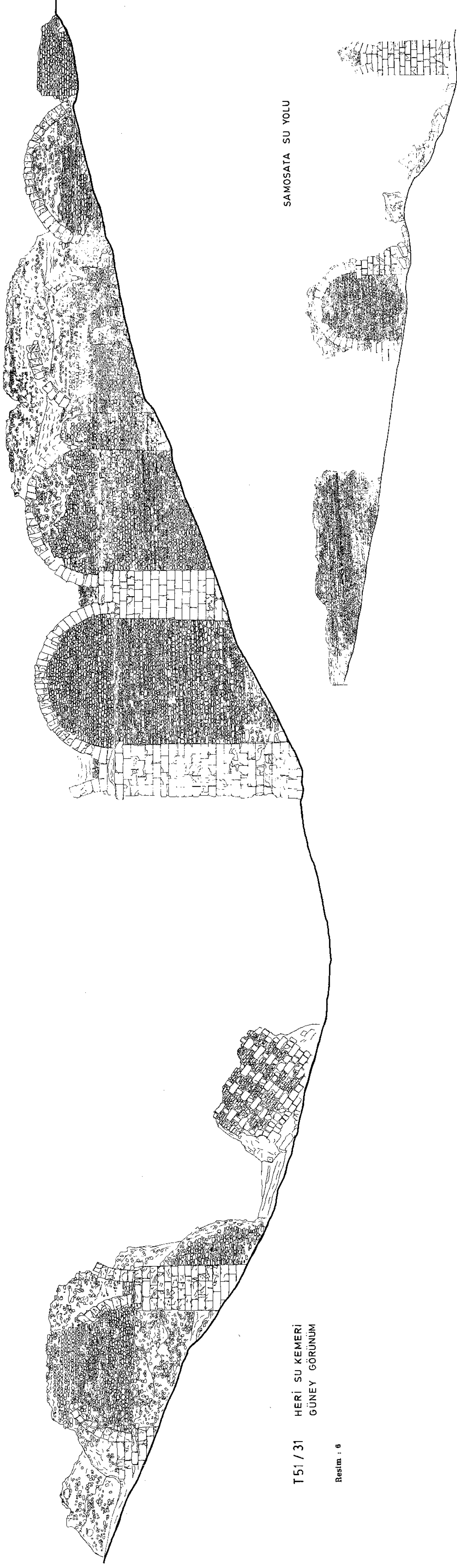

T51/53 GELLİ SU KEMERİ
GÜNEY GÖRÜNÜM

Resim : 8 b

SAMOSATA SU YOLU

T 51 / 31 HERİ SU KEMERİ
GÜNEY GÖRÜNÜM

Resim : 6

T 51 / 29 MOMECE SU KEMERİ
GÜNEY GÖRÜNÜM

Resim : 7

SAMOSATA SU YOLU

SAMOSATA SU YOLU

T51/36b BEYAZ PINAR SU KEMERİ
KUZEY GÖRÜNÜM

T51/36b GÜNEY GÖRÜNÜM

SAMOSATA SU YOLU

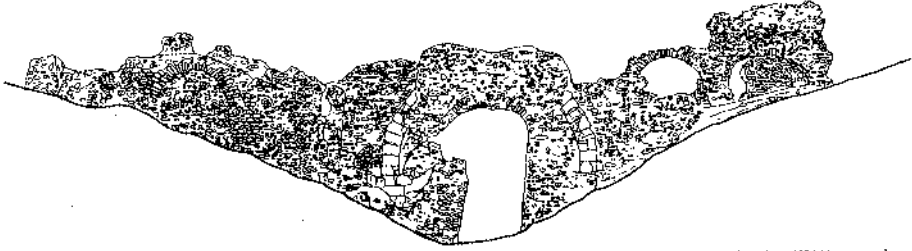
Resim : 9

T51/37 PİRİ HARABA SU KEMERİ
GÜNEY GÖRÜNÜMÜ

SAMOSATA SU YOLU

Resim : 10 a

T51/37 PİRİ HARABA SU KEMERİ
KÜZEY GÖRÜNÜMÜ

SAMOSATA SU YOLU

Resim : 10 b

T 51/60 ÇOBANBEYİ SU KEMERİ
KUZEY GÖRÜNÜM

T 51/60 GÜNEY GÖRÜNÜM SAMOSATA SU YOLU

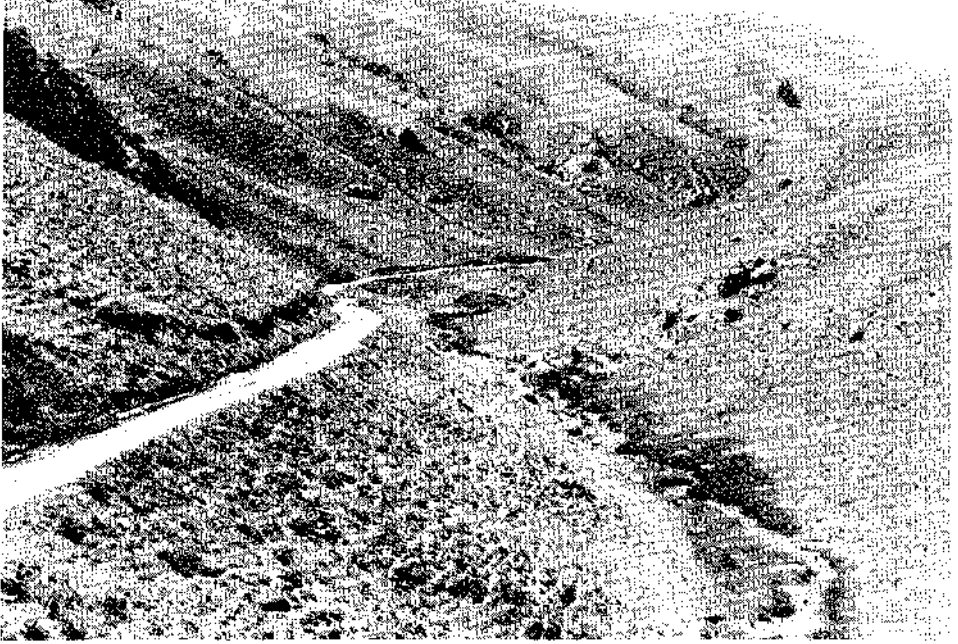
Resim : 11

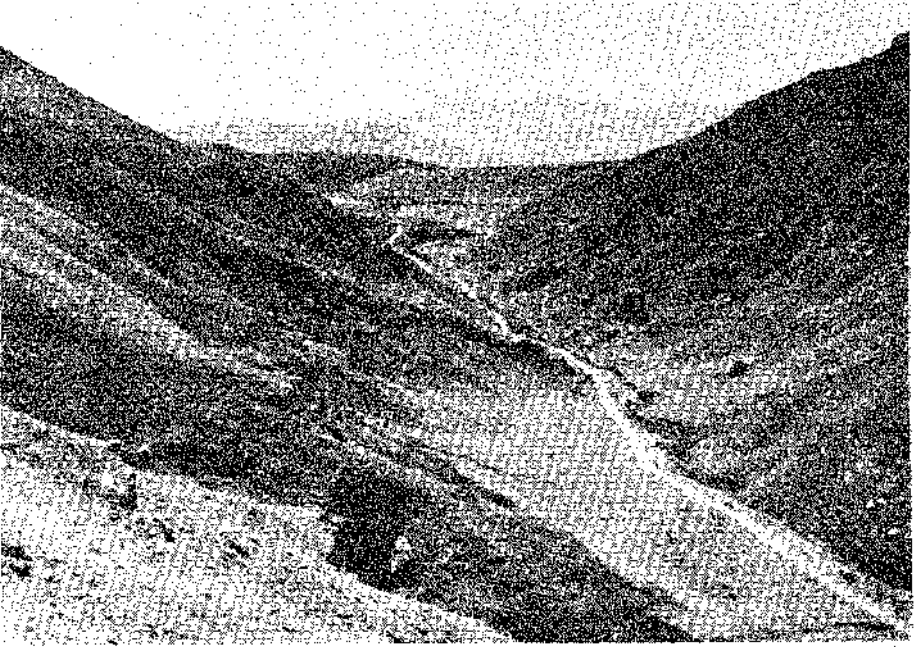
Resim : 1 — Van - Müküs Maden yolundan genel bir görünüm

Resim : 2 — Van - Havasor - Çatak Narlı Maden yolundan genel bir görünüm

Resim : 3 — Van - Kasrik - Hakkari - Beytülşebab Kuzey Irak yolundan Beşan Gediği'nin genel bir görünümü

Resim : 4 — Van - Havasor - Hoşap - Başkale - Yüksekova Kelişin Ordu yolundan genel bir görünüm

Resim : 5 — Kyklopik taşlarla inşa edilen yerleşim merkezlerinden «Soran» Örenleri

Resim : 6 — Kyklopik taşlarla inşa edilen anıtsal yapıların duvar işçiliğinden bir örnek

Resim : 7 — Eski yol kavşakları üzerinde bulunan bir yerleşim merkezi

Resim : 8 — Eski yolların kcsistiği kavşakta kurulan bir yerleşim merkezi

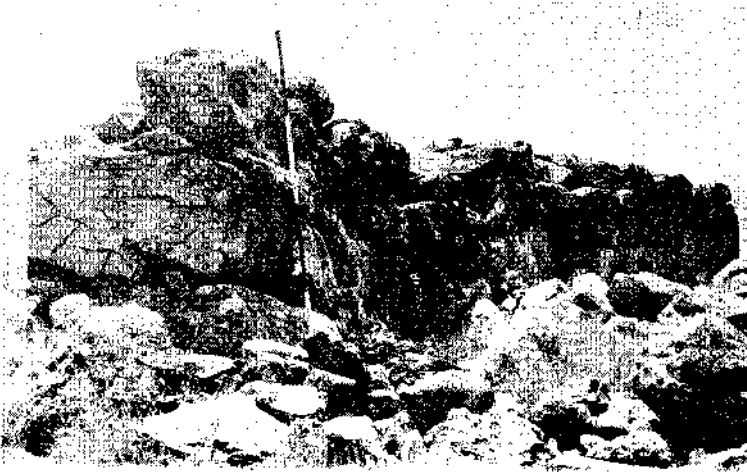
Resim : 9 — Yayvan dağ yamaçlarında kurulan bir Yayla Kenti

Resim : 10 — Geniş dağ düzlüklerinde kurulan bir yayla kenti

Resim : 11 — Sur görevinde gören yerleşim merkezindeki yapı duvarları

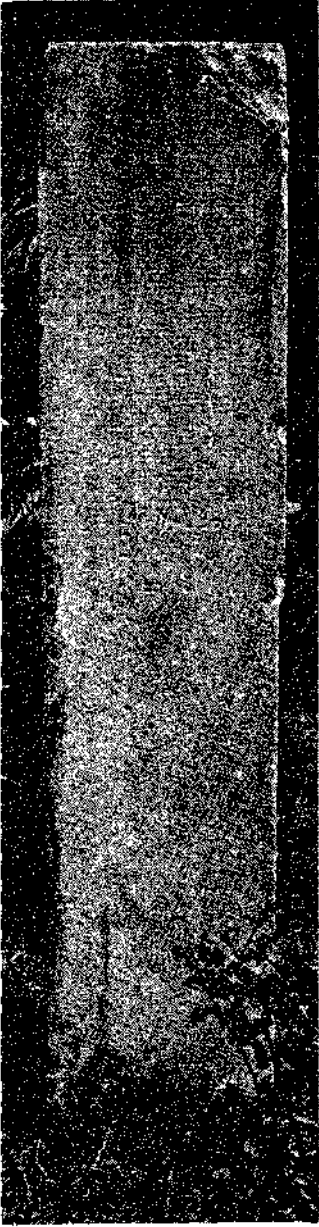
Resim : 12 — Kyklopik taşlarla inşa edilen Dev Evleri (Dirheler)

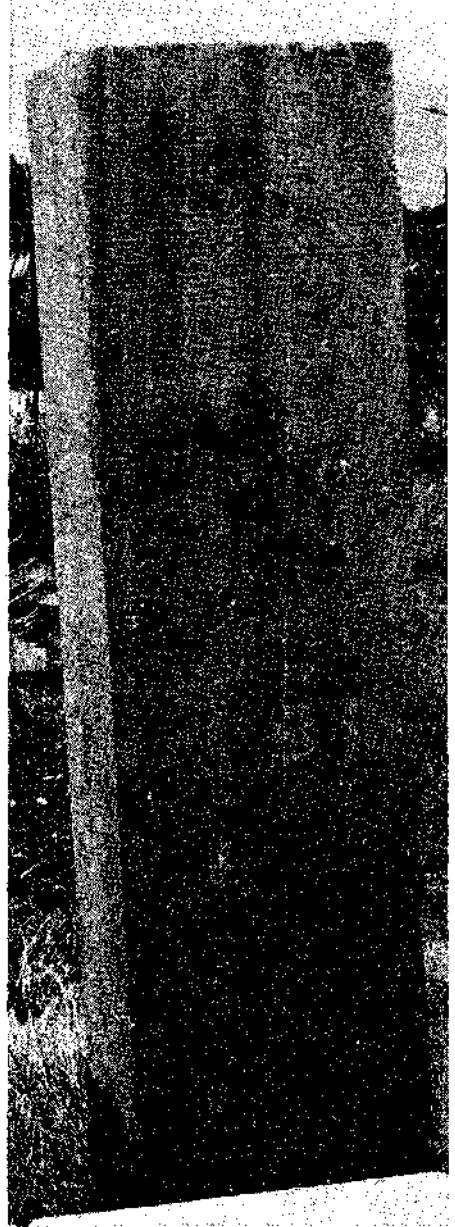
Resim : 13 — Kyklopik taşlarla inşa edilen Dev evleri (Dirheler)

Resim : 14 — 3, 5 - 4 m yükseklikteki duvarları ile günümüze değin yıkılmadan varlığını koruyabilen bir Dev Evi (Dirhel)

Resim : 1 — Dar yüzey ve
1-3 Dekretleri
gösteren resim.

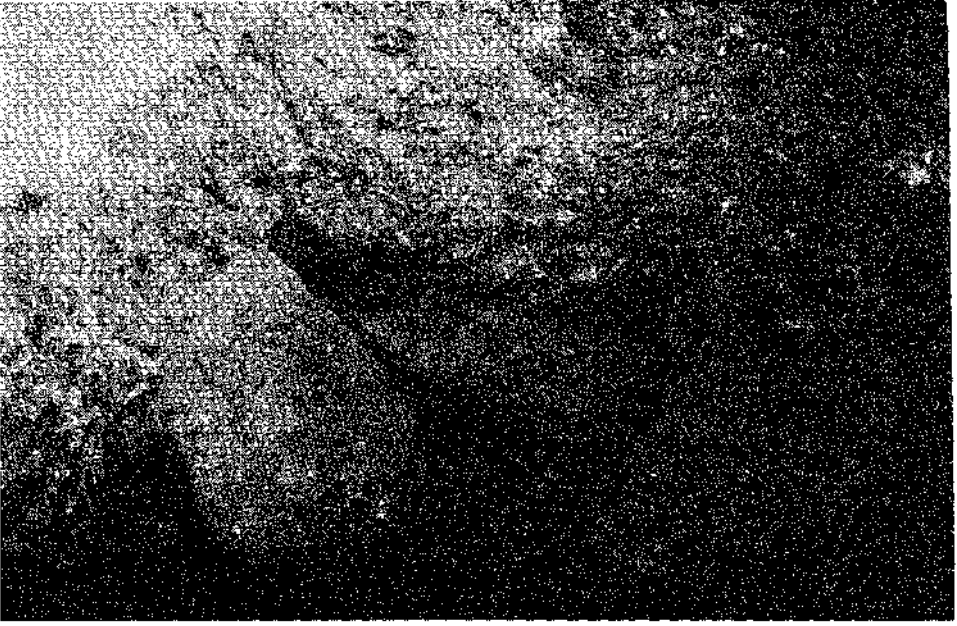
Resim : 2 — Geniş yüzey ve 2. Dekreti
gösteren resim.

Resim : 1 — Kaldırım döşemesi

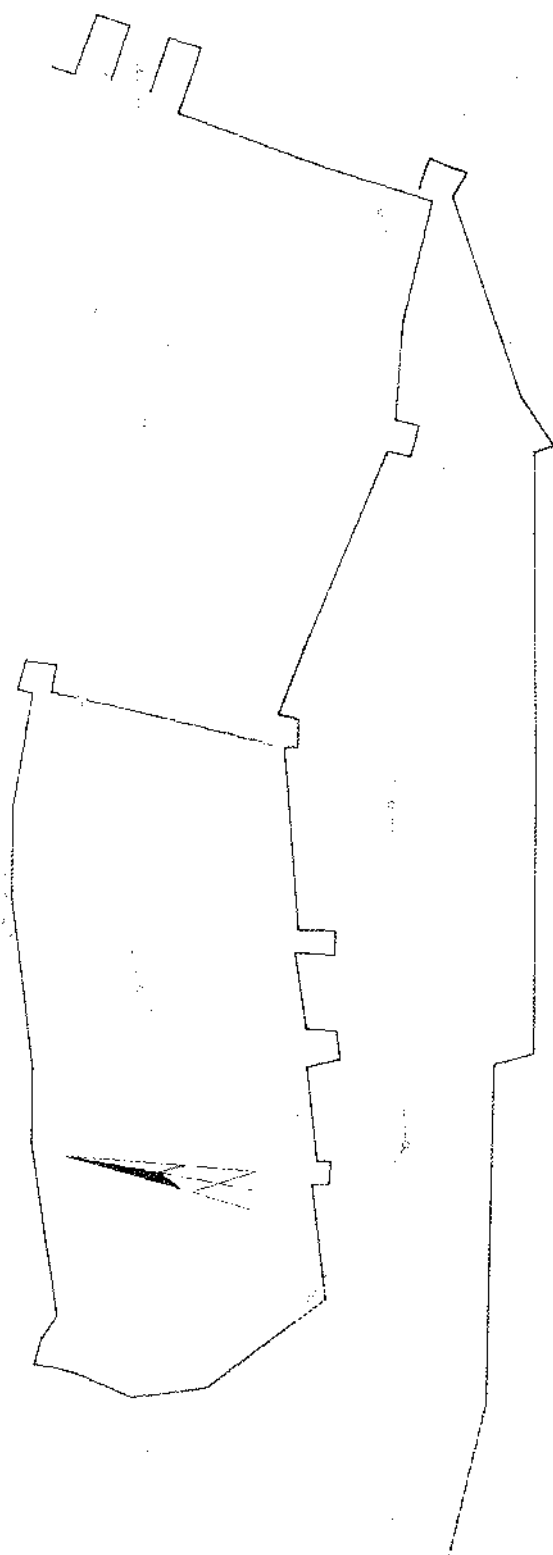
Resim : 2 — Duvar ve kaldırım döşemesi

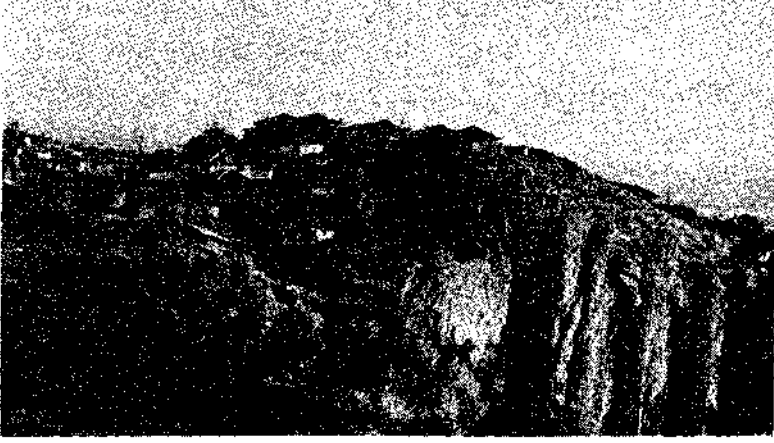
Resim : 3 — Yıkılmış taş bloklar.

Resim : 4 — Denizde bulunmuş çanak parçası.

Plan : 1 --- Cambazhitepe

Resim : 1 — Asar Höyüğü Batıdan

Resim : 2 — Demirci çevresinde Kabartmalı Mezar

Resim : 3 — Kale tepesi güneyden görünüş

Resim : 4 — Güneydeki dış kale duvarları.

Resim : 5 — Dış kale Duvarları.

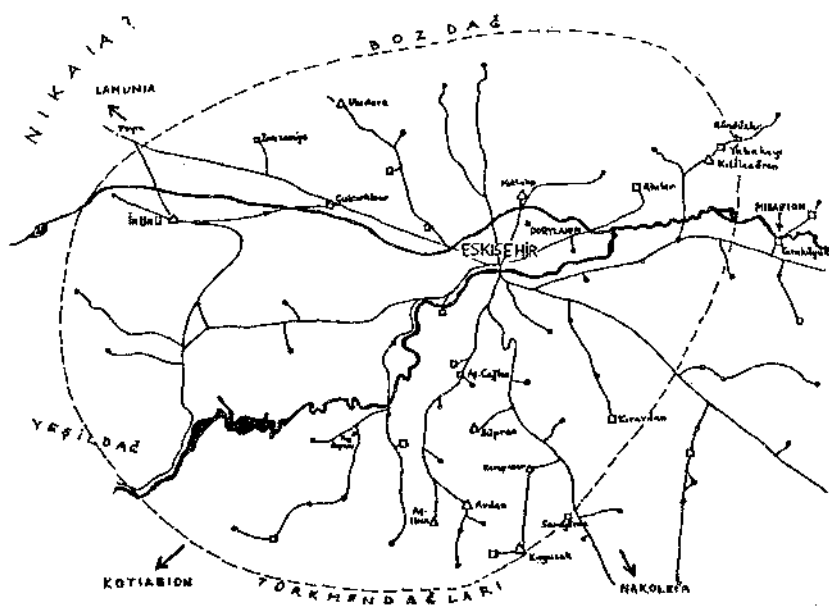

Abb. : 1 — Übersichtskarte

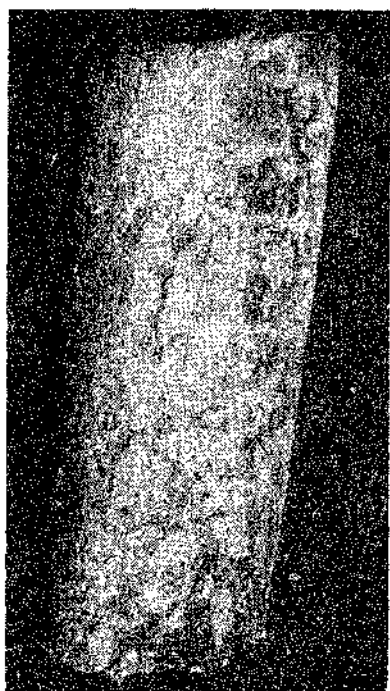

Abb. : 2 — Inschrift Nr. 1

Abb. : 3 — Inschrift Nr. 2

Abb. : 5 — Inschrift Nr. 4

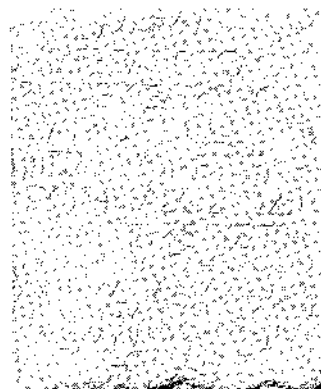

Abb. : 4 — Inschrift Nr. 3

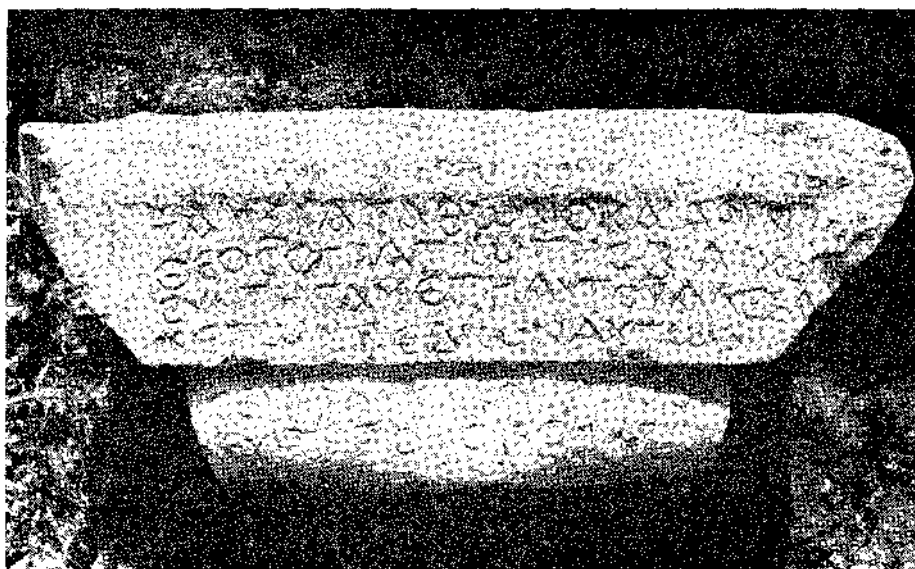

Abb. : 6 — Inschrift Nr. 5

Abb. : 7 — Ahılar. Blick von der Höhle über Kocapınarderesi nach Süden

Abb. : 8 — Ahılar - Eingang zur Höhle.

Abb. : 9 — Ahılar.
Fragment eines
Stierköpfchens aus
Terracotta.

Resim : 1

Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

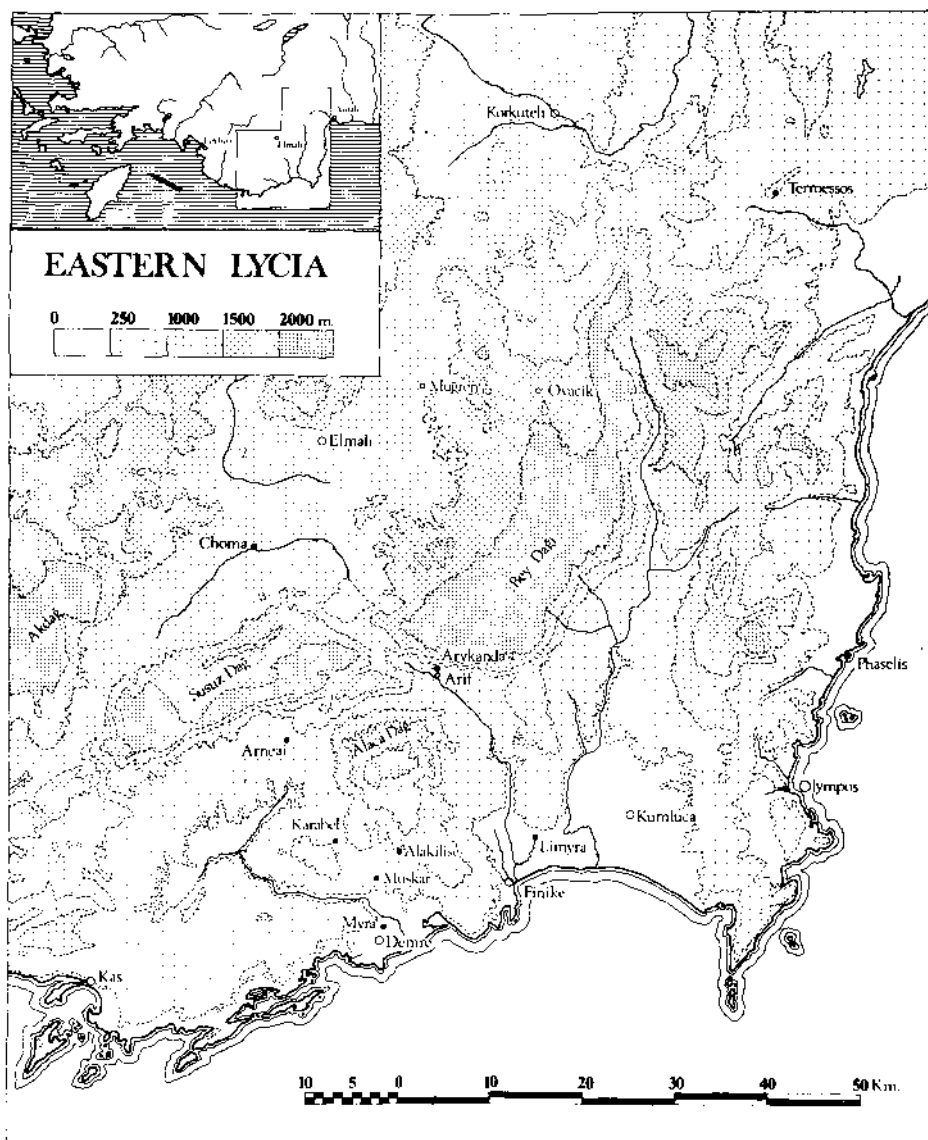

Fig. : 1 — Map Of Central Lycia

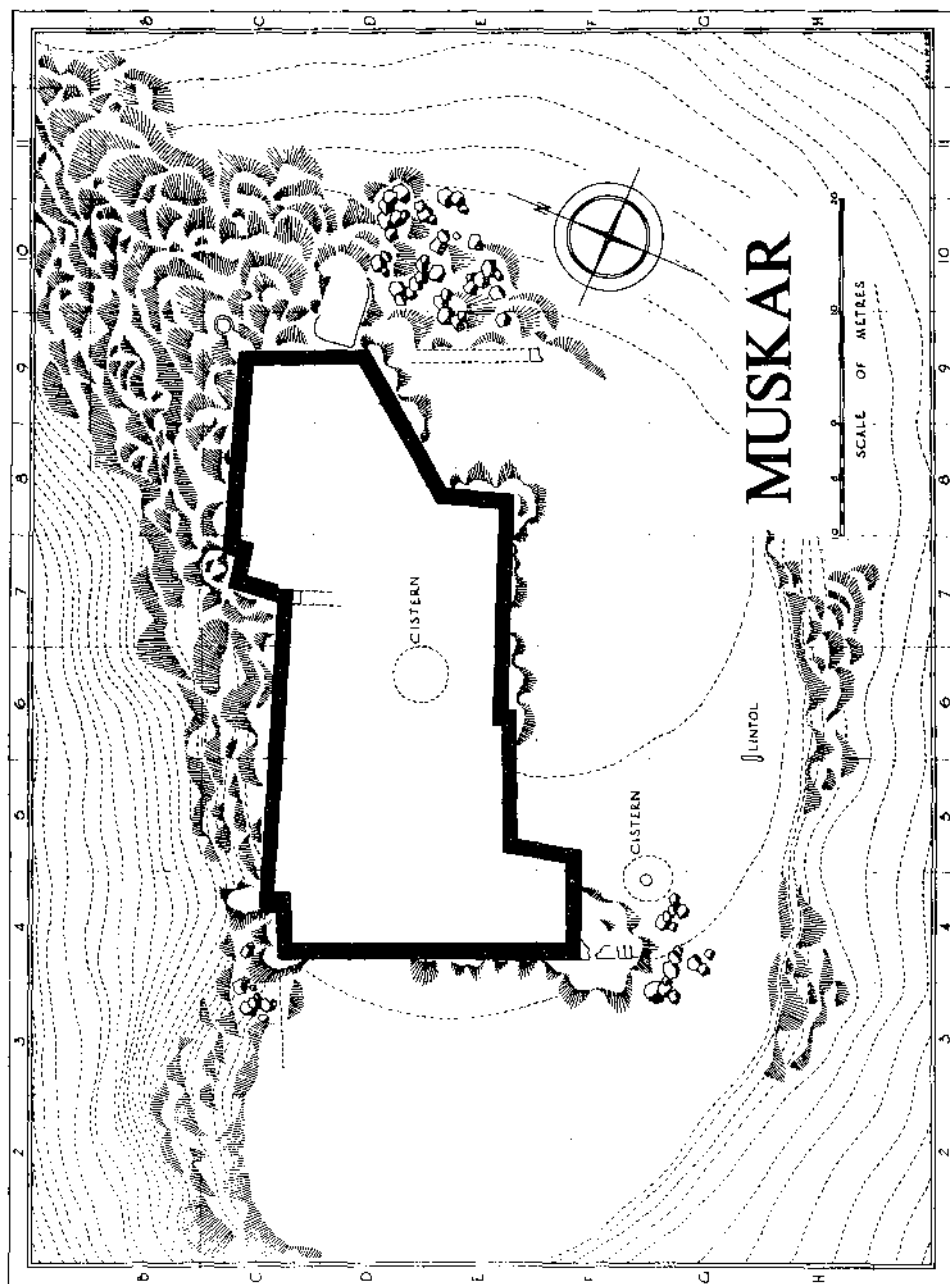

Fig. : 2 — Muskar : plan of hill - top font

Fig. : 3 — Muskar : view of fort

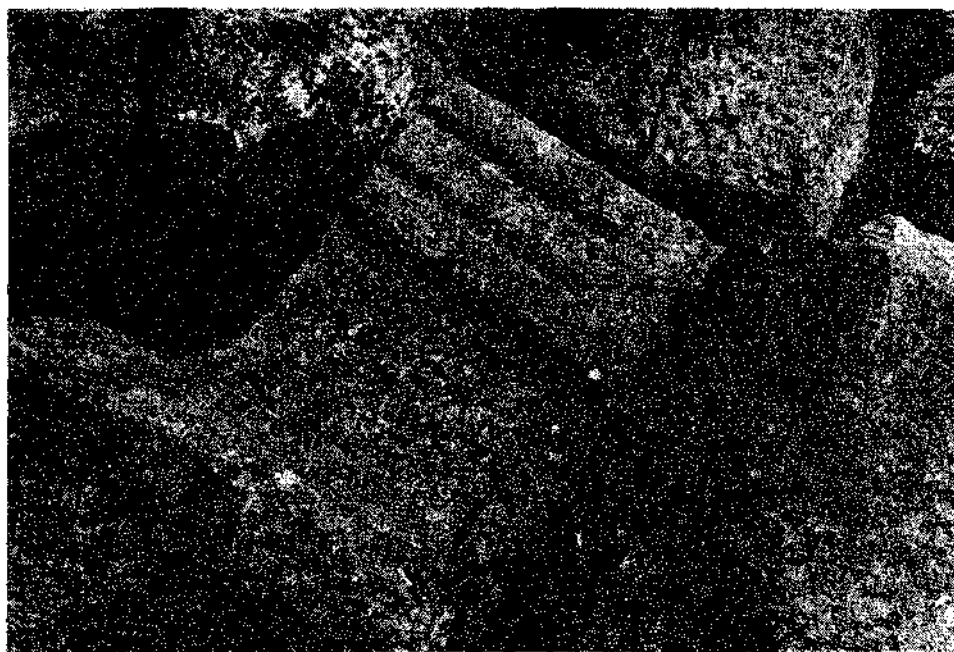

Fig. : 4 — Muskar : triglyph - block in fort - wall

Fig. : 5 — Muskar - rock - cut relief of Huntsman and Bear, below fort on east Side of hill.

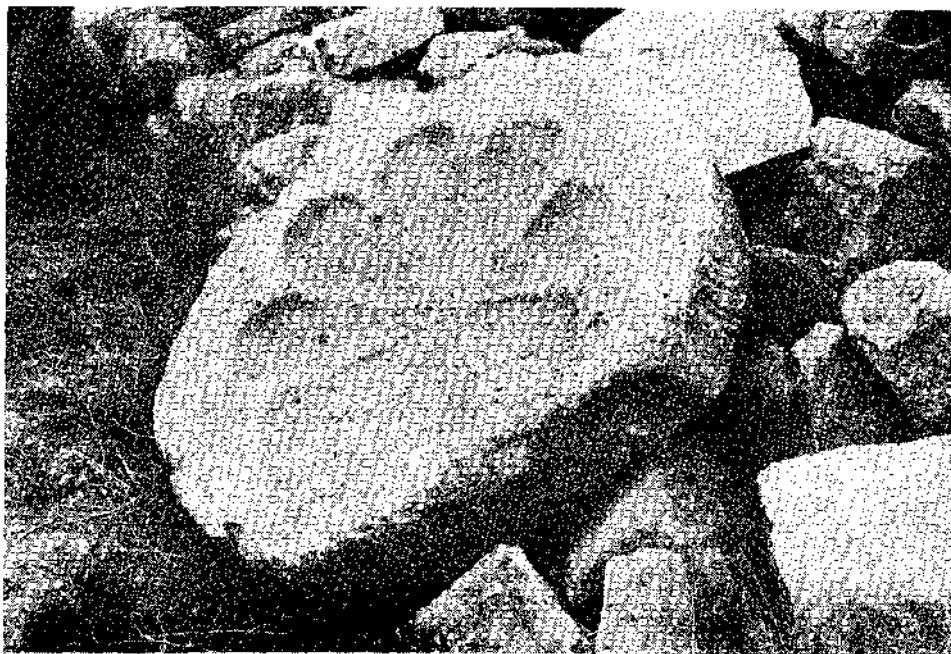

Fig. : 6 — Söğle : Fragment of ambon from Serkiz Alanı.

Fig. : 7 — Söğle Ionic Capital, from Serkiz Alanı.

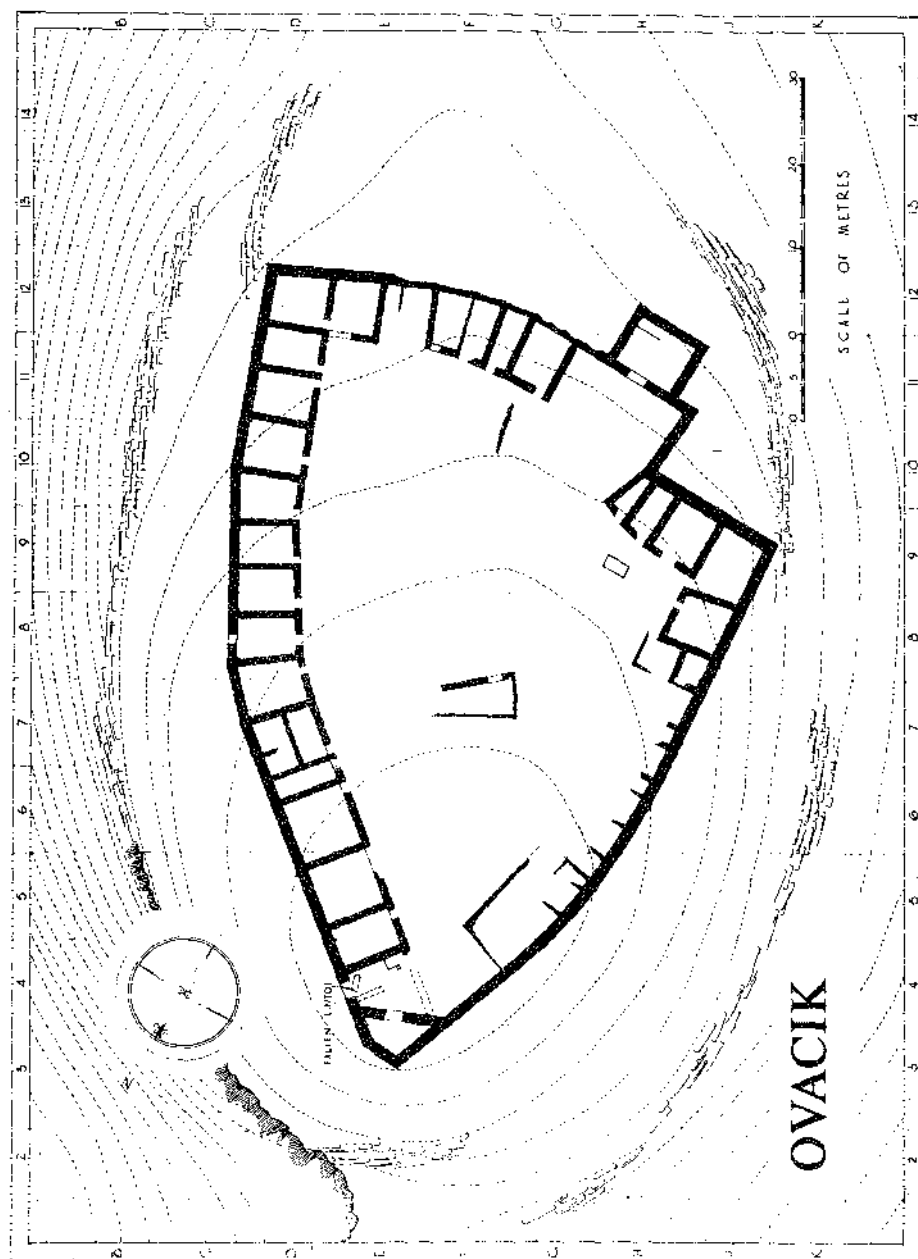

Fig. 8 — Ovackik : Plan of hill - settlement

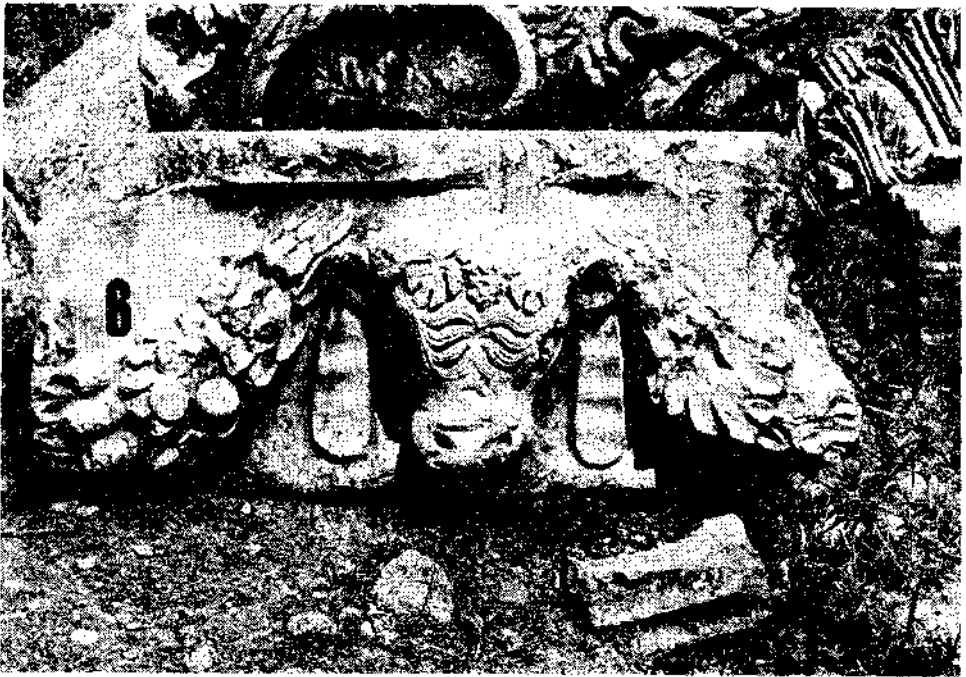
Fig. : 1 — Pisidian Antioch, Temple of Augustus, Foundation Vault.

Fig. : 2 — Pisidian Antioch, Temple of Augustus. Block from upper register of Acanthus Frieze.

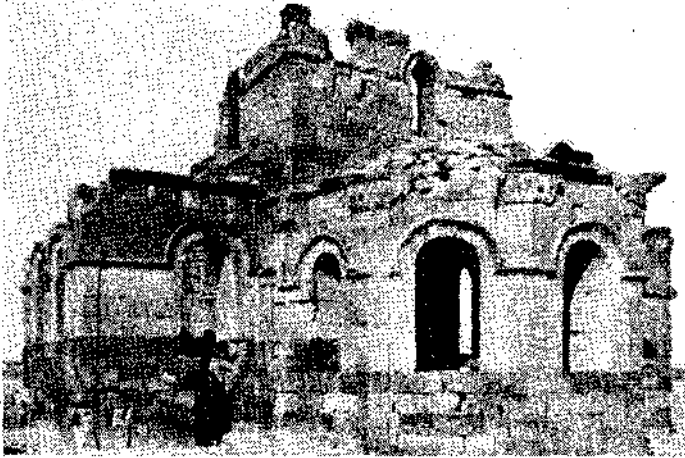
Resim : 3 — Pisidian Antioch, Temp'le of Augustus Pilaster Capital,

Resim : 4 — Pisidian Antioch, Temple of Augustus, Block from upper frigate of garlands and Bull's Heads.

Resim : 1 — Tilköy, H. Andreas Kilisesi, içten doğuya bakış

Resim : 2 — Tomarza, Panagia Kilisesi, doğu cephe

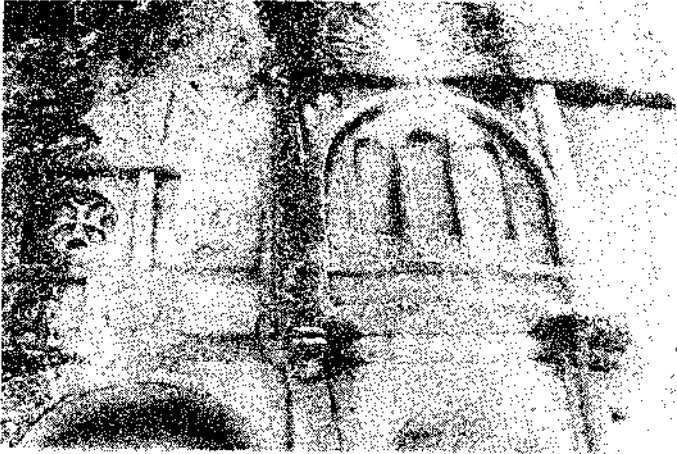
Resim : 3 — Gereme, Panagia Kilisesi doğu cephe

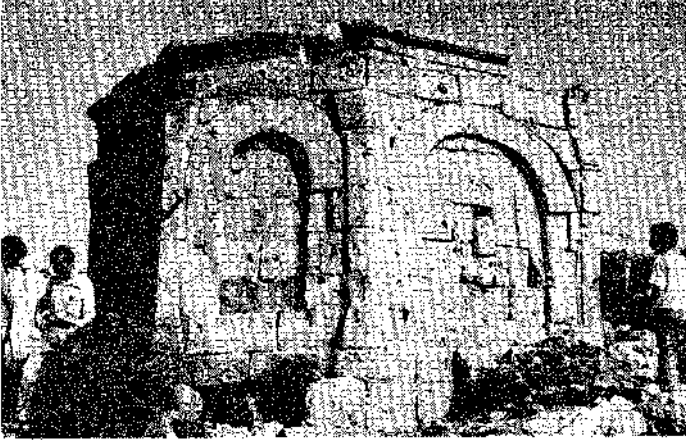
Resim : 4 — Göreme Tonoğlu yapı içten güneybatıya bakış

Resim : 5 — Güzelyurt, Kılıse camii.

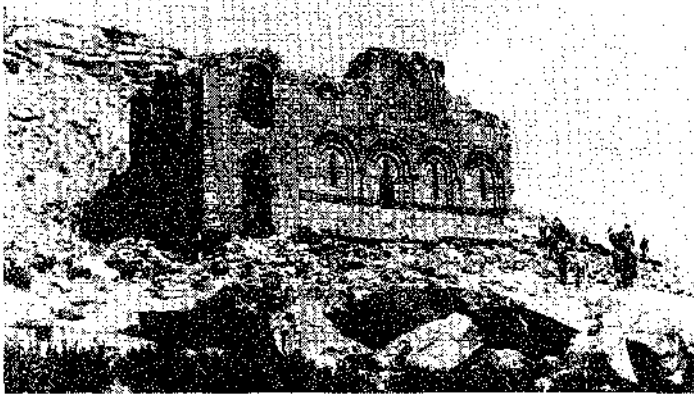
Resim : 6 — Güzelyurt, Manastır Vadisindeki H. Euthymios kilisesinin batı cephesi

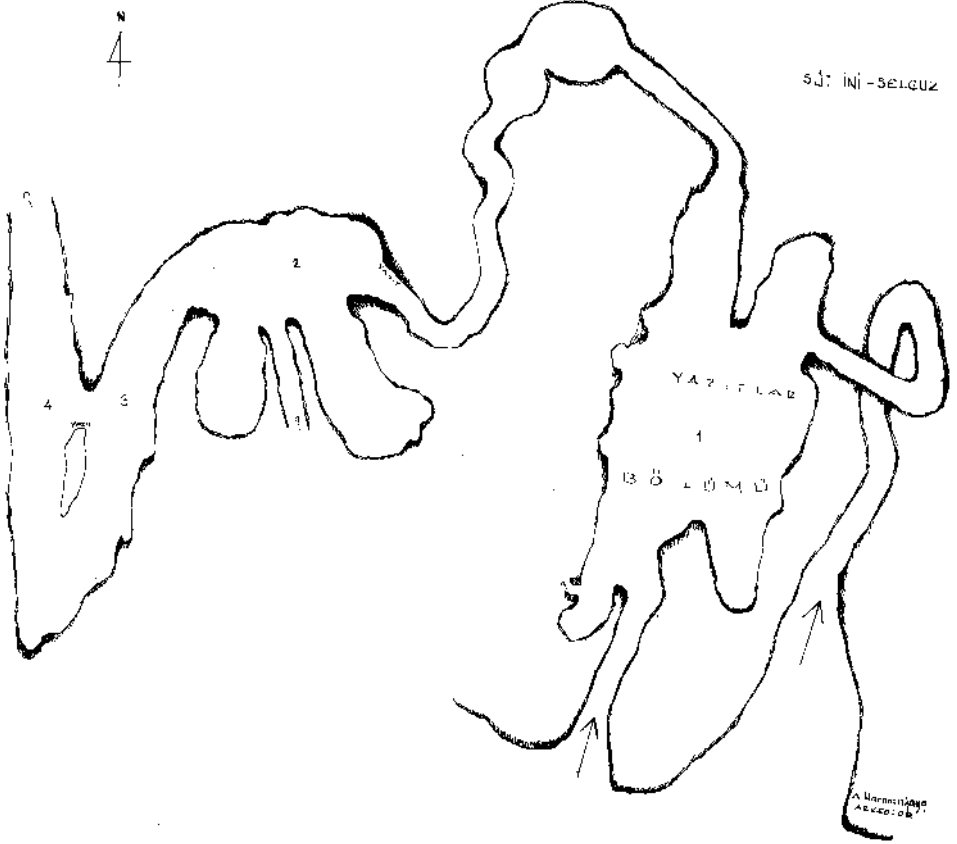
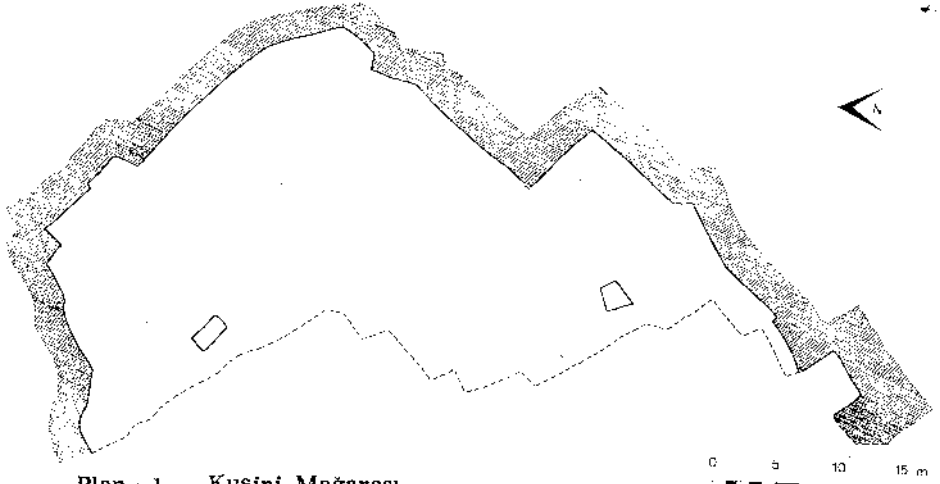
Resim : 8 — Güzelgöz, H. Eustathios Kilisesi,

Resim : 9 — Sivrihisar, Kızıl Kilise,

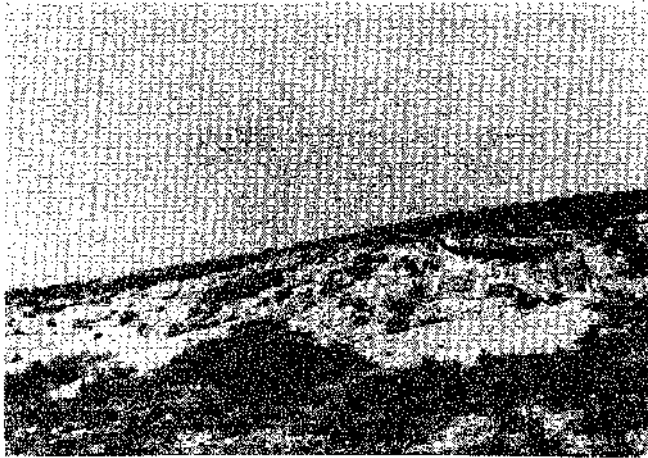
Resim : 10 — Akhisar, Çanlı Kilise,

Plan : 2 — Sütini Selçuk

Resim : 1 — Kusini mağarasının uzaktan görünüşü

Resim : 2 — Mağara önündeki Mermer artıkları

Resim : 3 — Kuşini Mağarasının içi

Resim : 4 — Mağara önündeki Bloklar

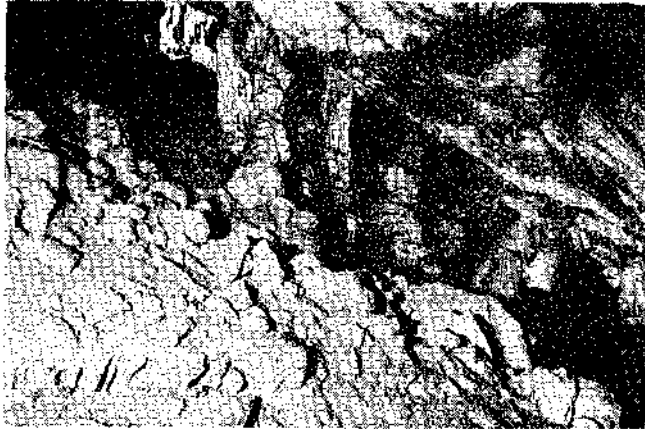
Resim : 5 — Mağara içerisindeki Desteklerden bir tanesi

Resim : 6 — Yarım kalmış çalışma izleri

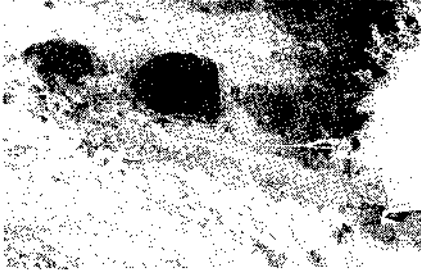

Resim : 7 — Kurudağın Selçuk'tan görünüşü

Resim : 8 — Kurudağ mağarasının içinden bir görünüm

Resim : 10 — Sütini
mağarasının
girişi

Resim : 12 — Yazıtlar

Resim : 9 — Kurudağ Mağarası buluntuları

Resim : 11 — Sütini mağarasında yazıtların
bulunduğu hol

CTPATHCOY

NHICAAOC

MHAAAXA

CEPΓHOC

ΘEBA'OIOC

MONANE

AMHN

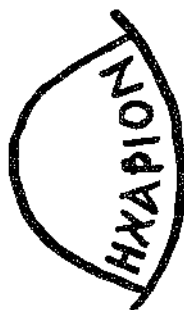

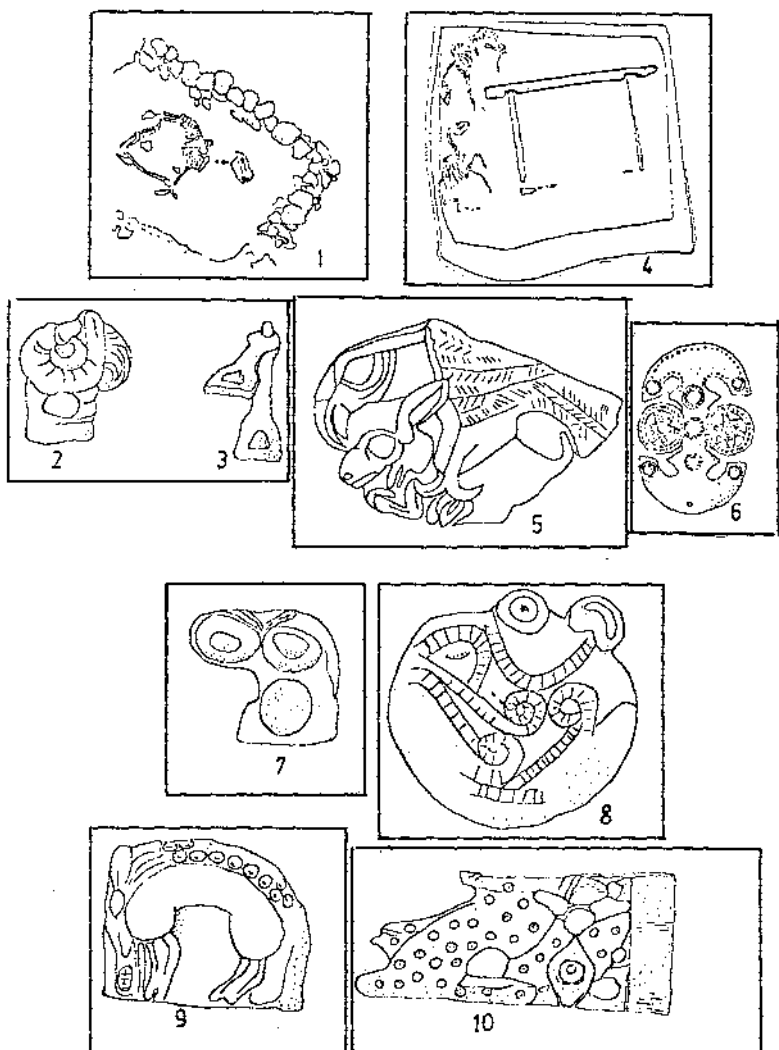
COCTIPIXOCΓAOCCT

CAONIC

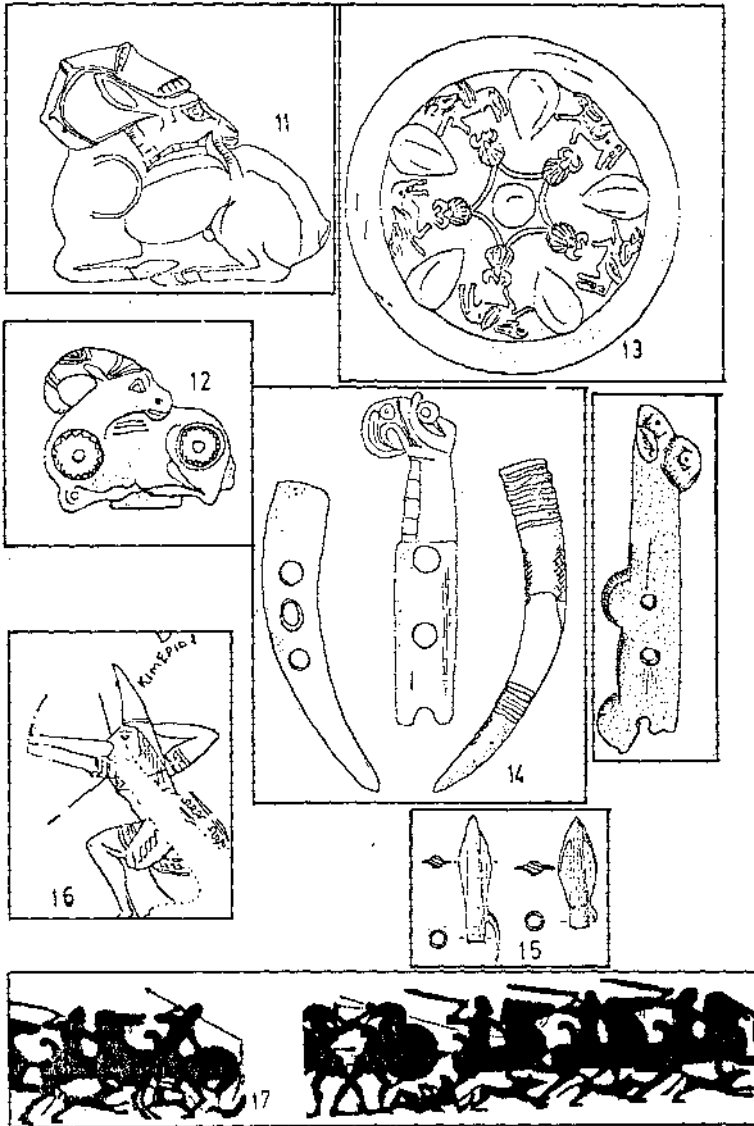
XV

Η ΗΑΝΑC
κεβο

Resim , 1

Resim : 2

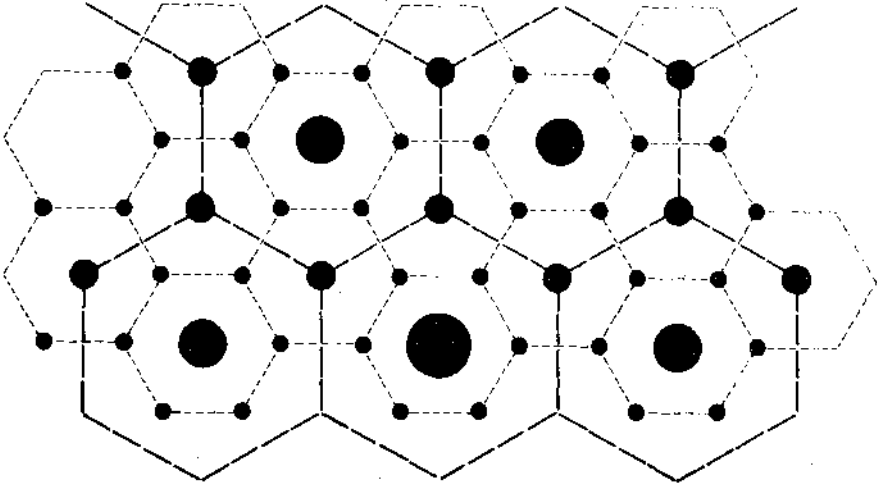
duydu yarınları & dilenir yurdunderinin deşimi

Resim : 1

Salça yarımadası E. kıyısı yerleşimlerinin dağılımı

Resim : 2

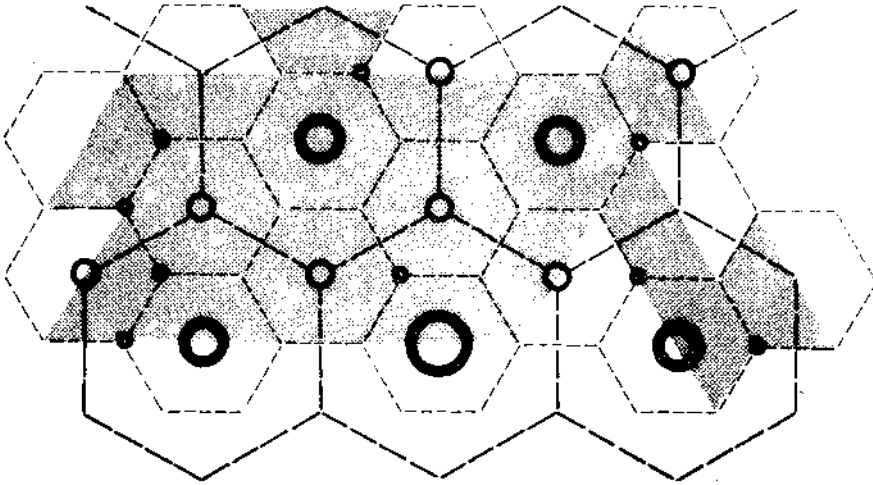
yerleşme modeli I

Resim : 3

yerleşme modeli III

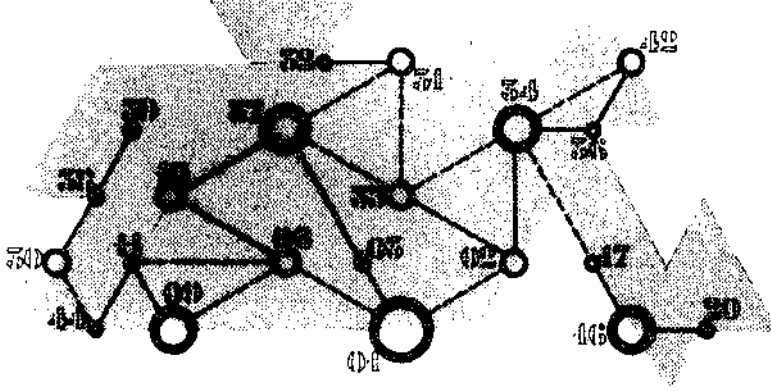
modellele göre dataya karşınla seçilen yerleşmeler ve etki alanları

Resim : 4

yerleşme modeli III

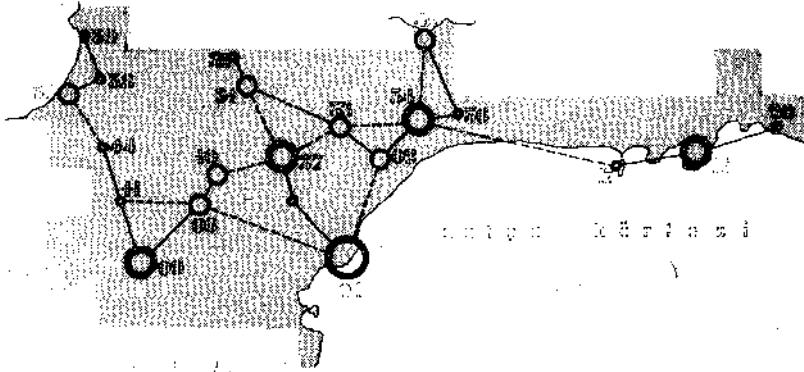
elverişli ovalarımda en yakın komşu yerleşme uzaklıkları

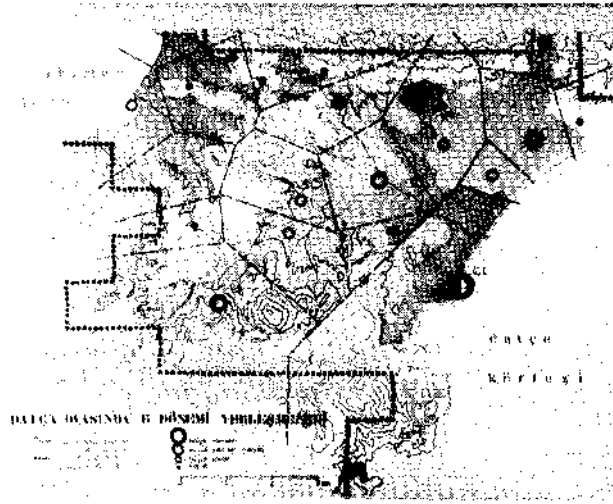
Resim : 3

yerleşme modeli IV

gerçek ölçülere göre en yakın komşu yerleşme uzaklıkları

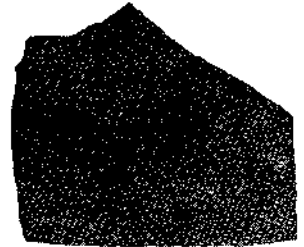
Resim : 6

Plan : 7

Resim : 1

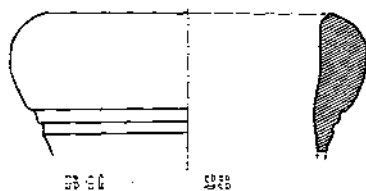
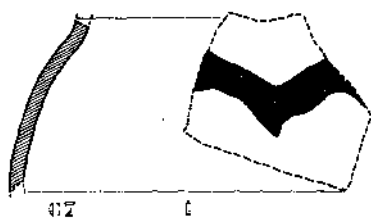

Resim : 2

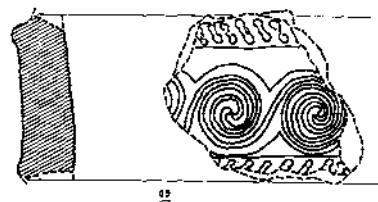
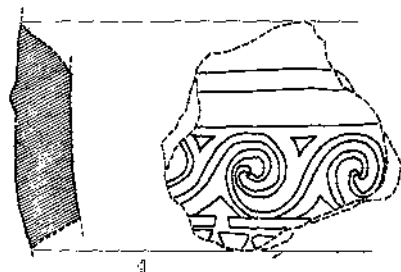

Resim : 3

buergenz XZ 4

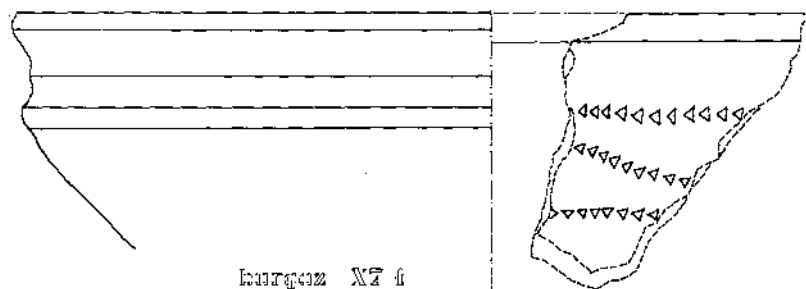

kanantarak teppe XZ 4

0 1 2 3 4 5 cm.

Resim : 4

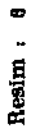

buergenz XZ 4

0 1 2 3 4 5 cm.

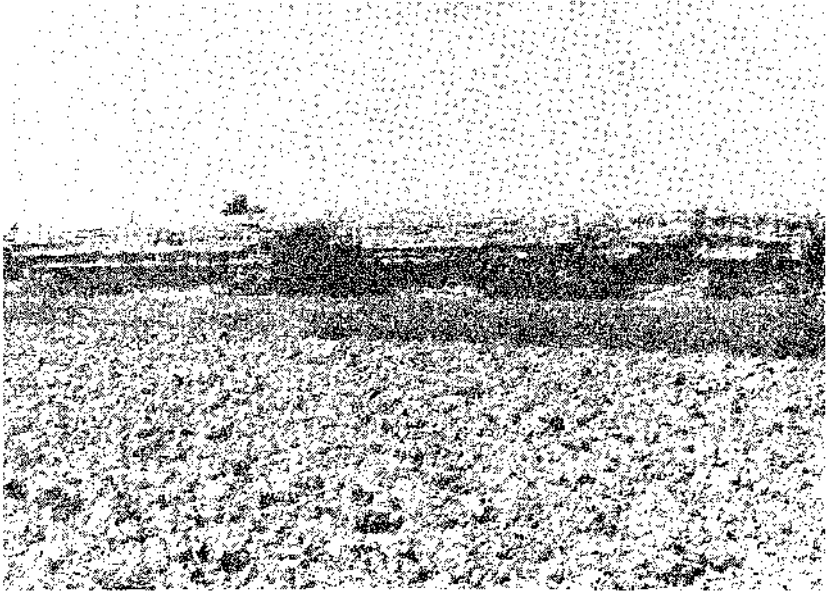
38 35-45-X-43

Resim : 5

Resim : 1

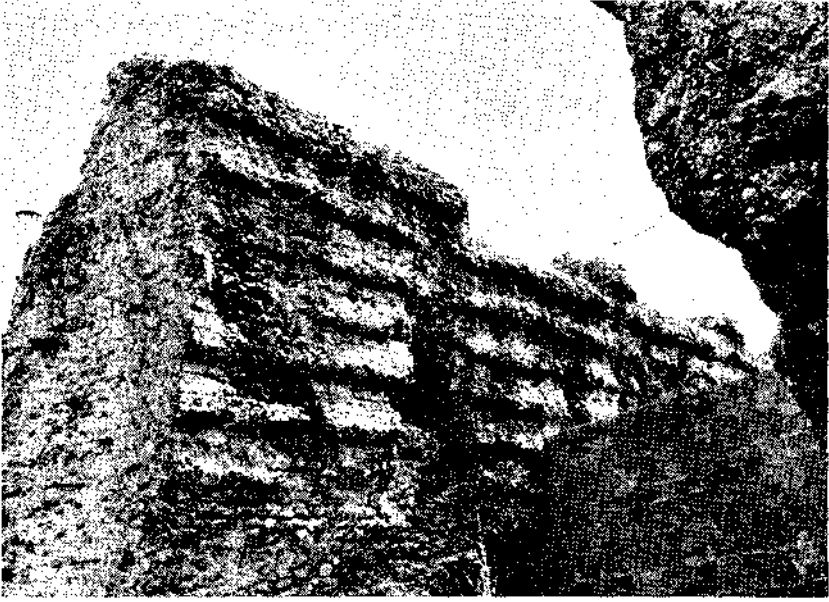
Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

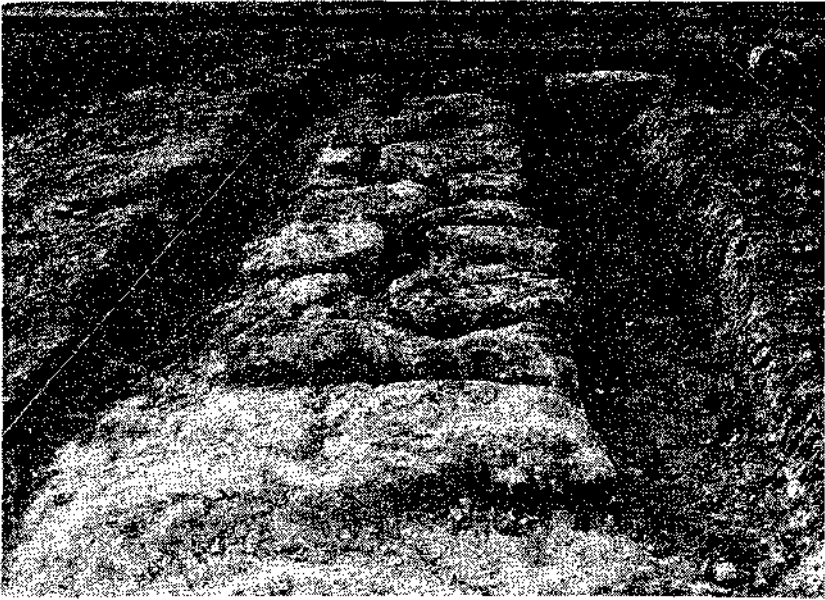
Resim : 5

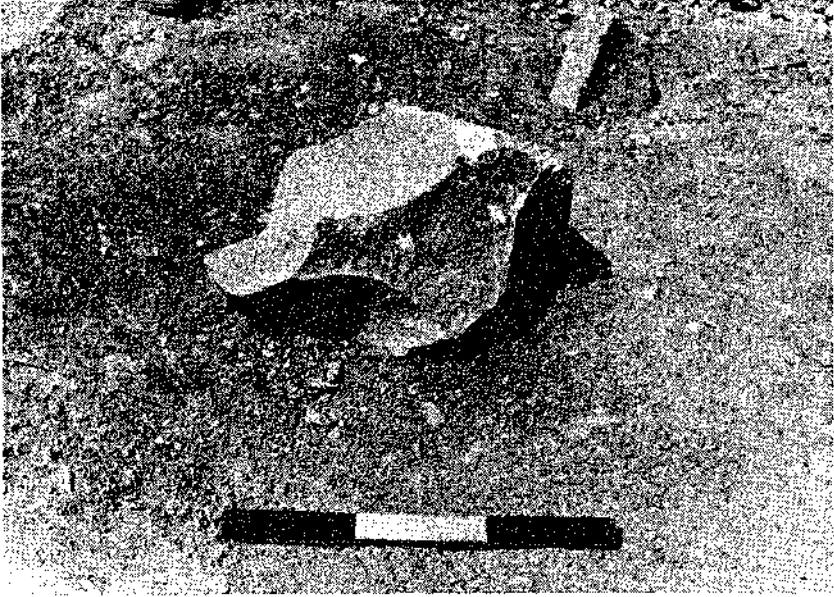
Resim : 6

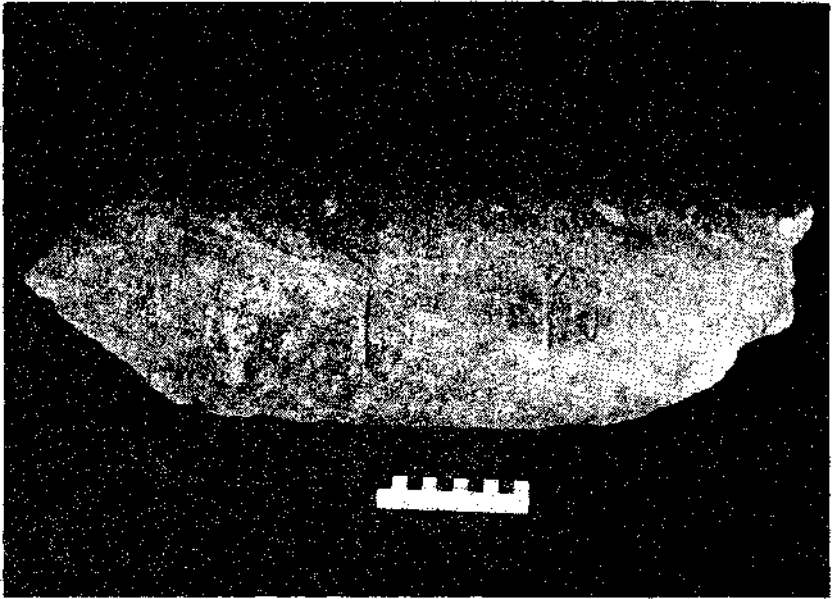
Resim : 7

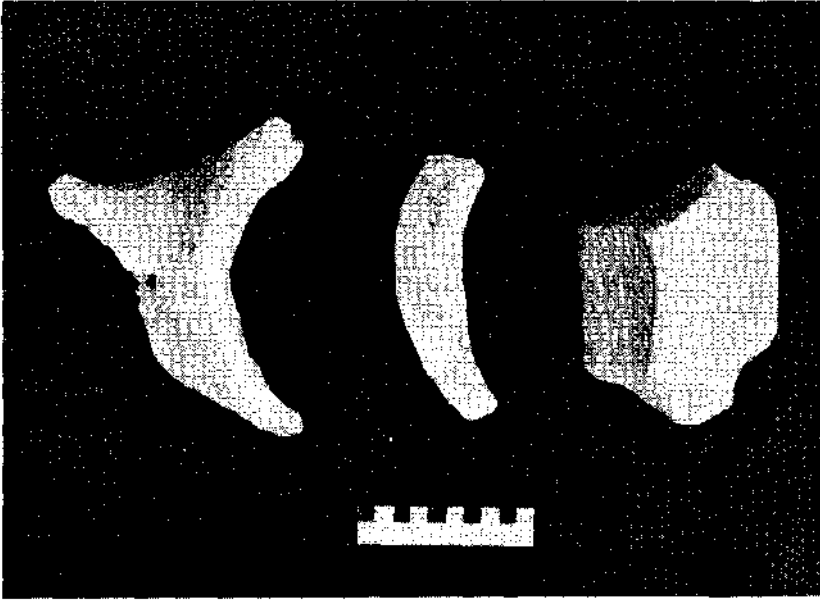
Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

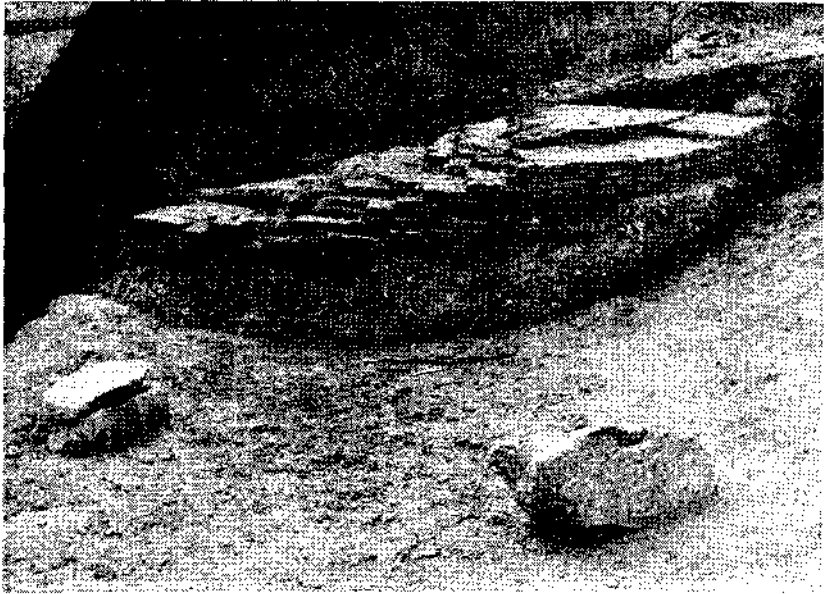
Resim : 11

Resim : 12

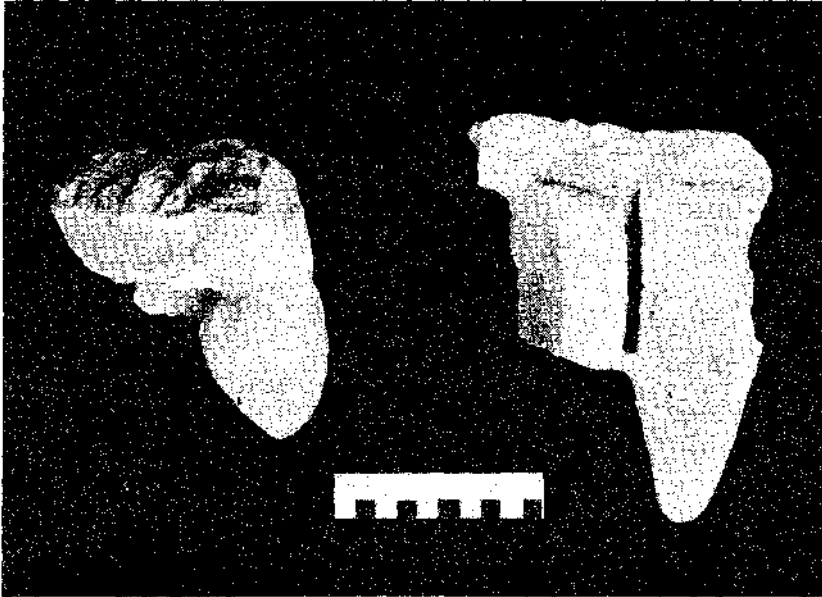
Resim : 13

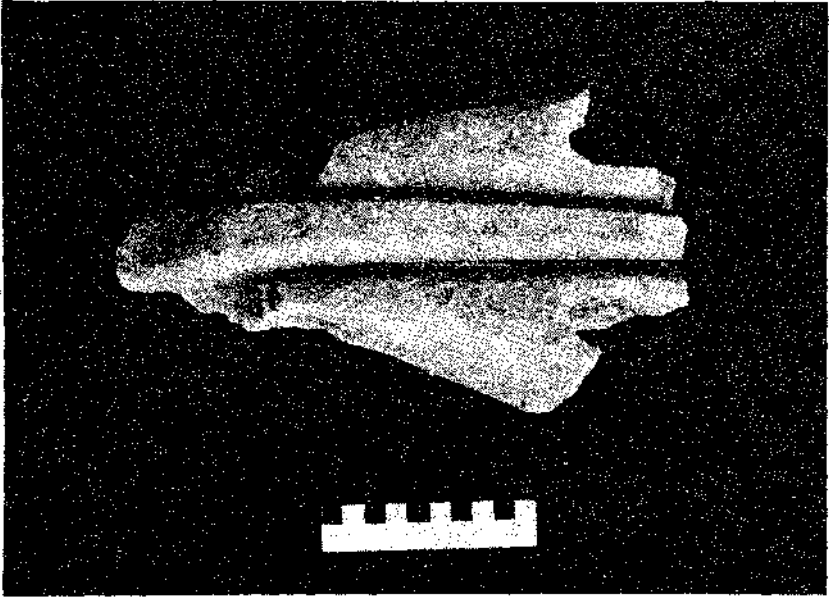
Resim : 14

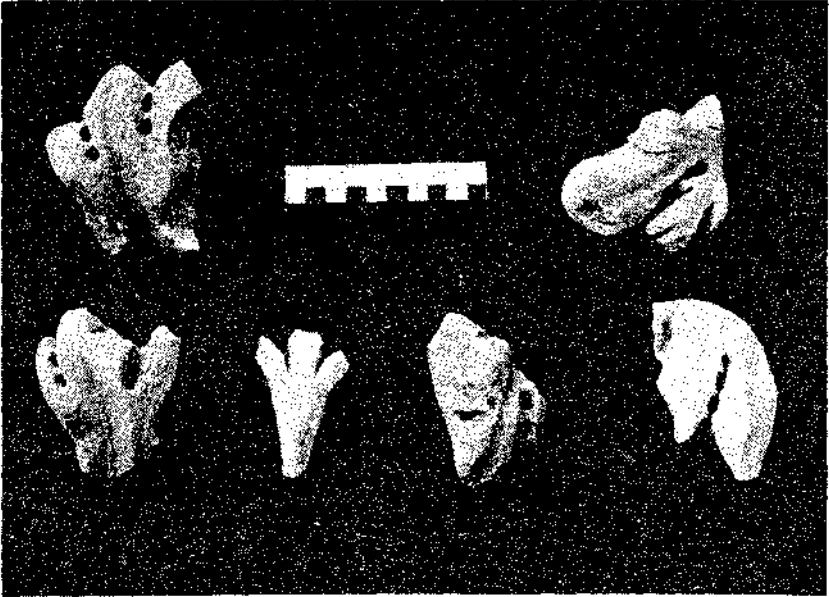
Resim : 15

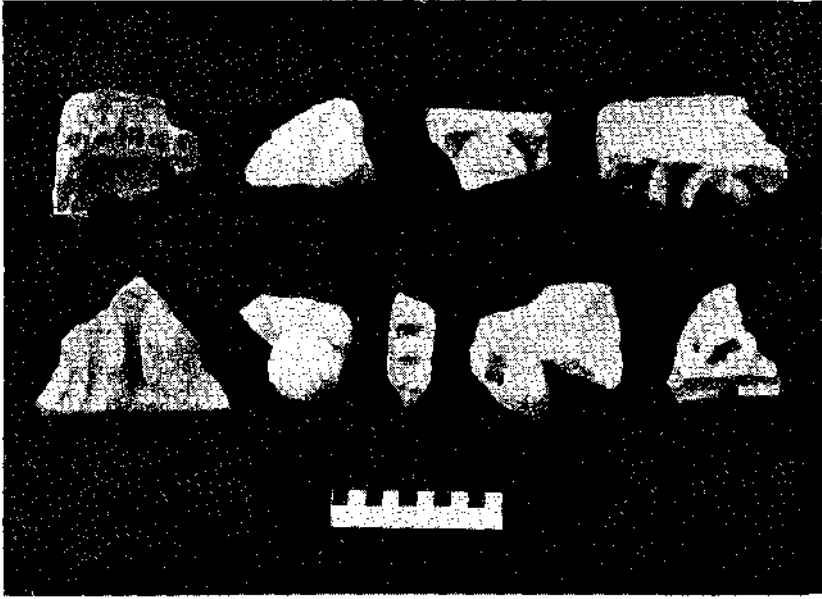
Resim : 16

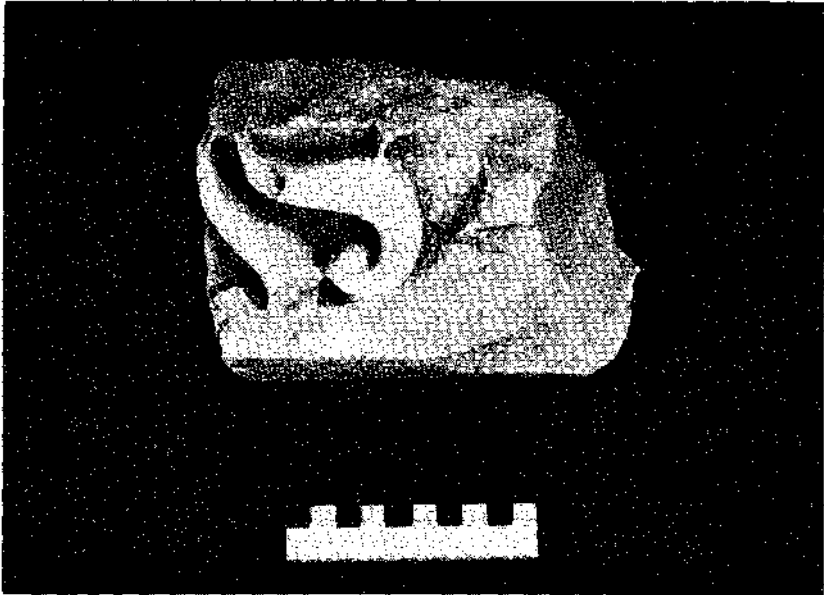
Resim : 17

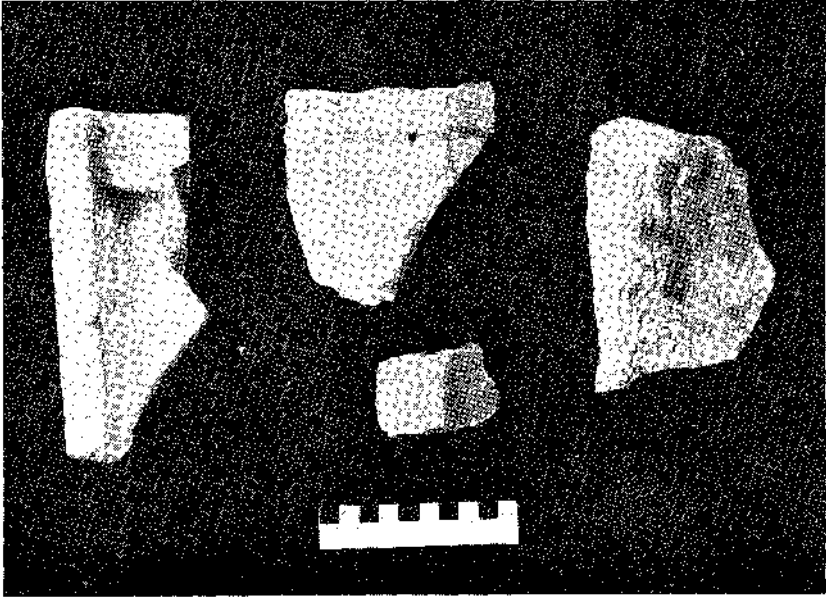
Resim : 18

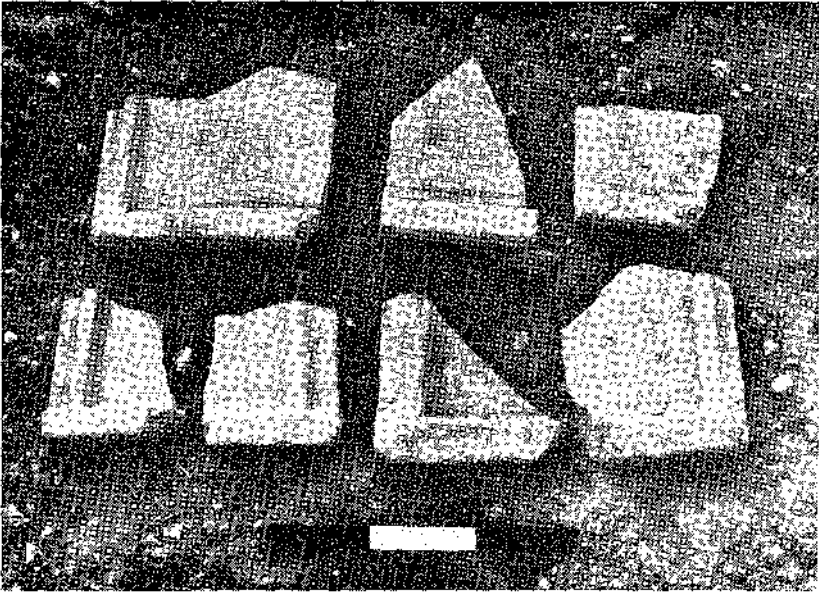
Resim : 19

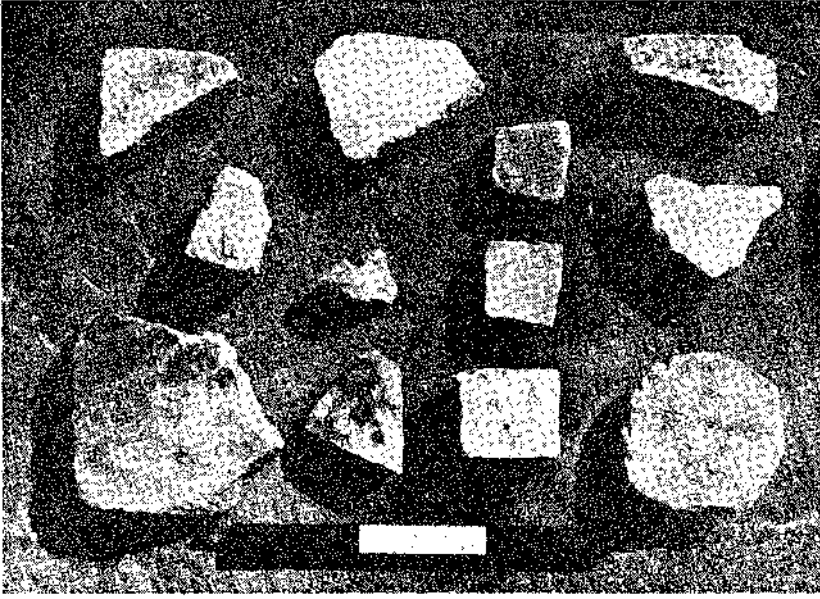
Resim : 20

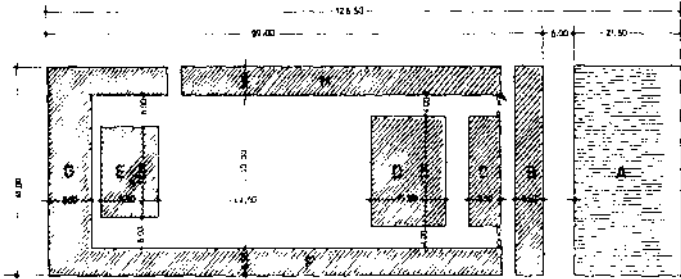
Resim : 21

Resim : 22

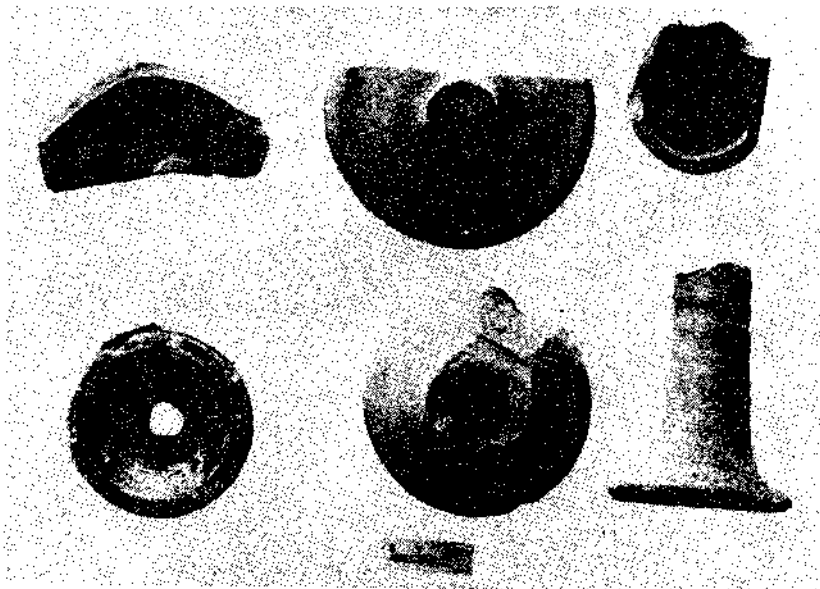

Resim : 23

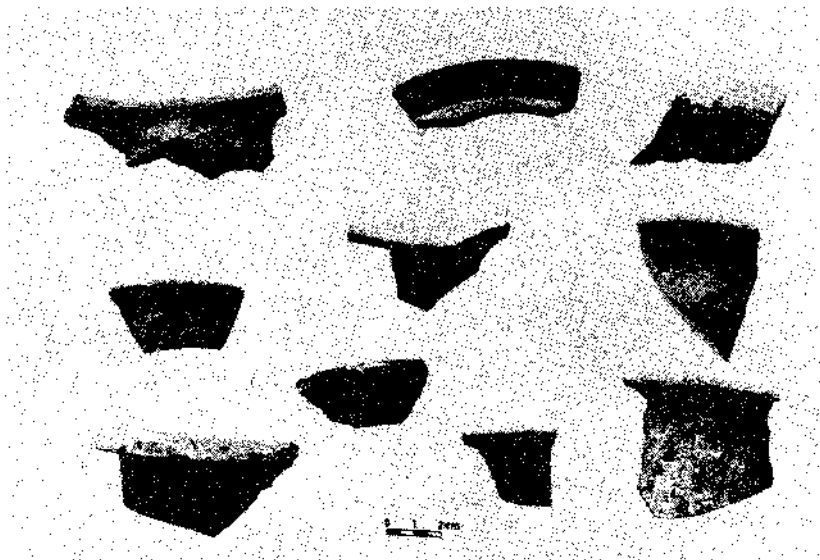

Dönüktaş - Tarsus 1/ 500

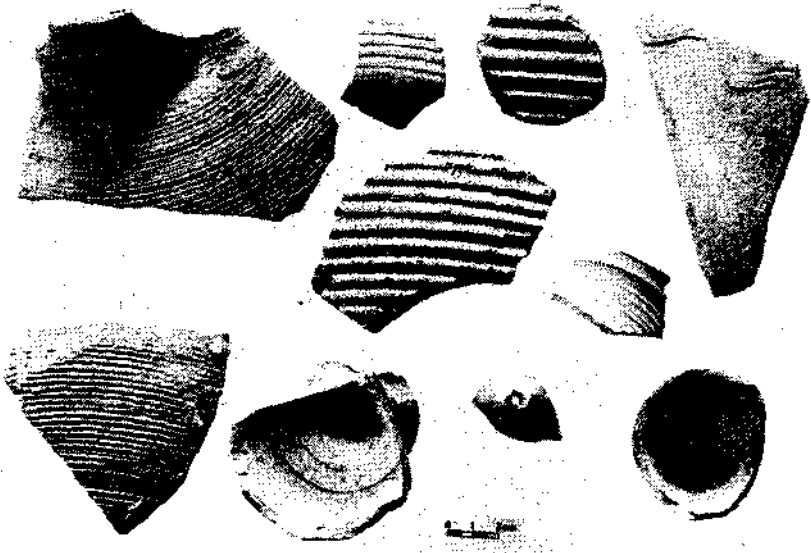
Resim : 24

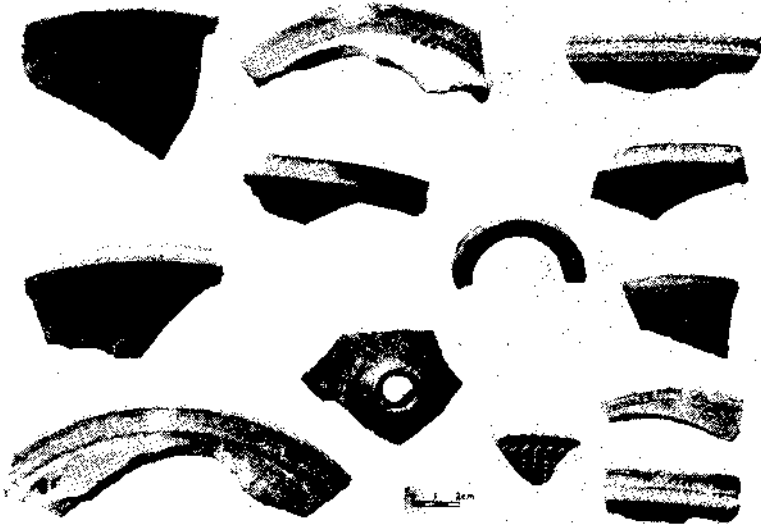
Resim : 25

Resim : 26

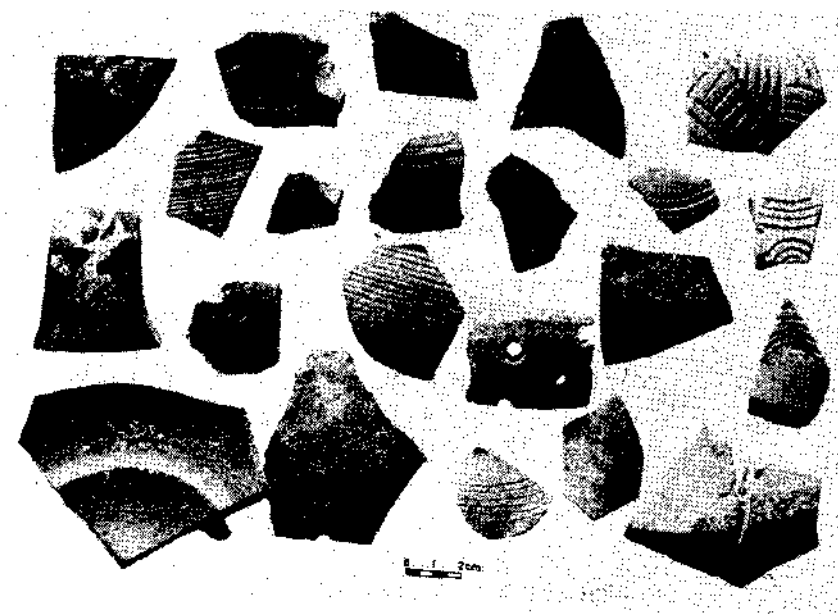
Resim : 27

Resim : 28

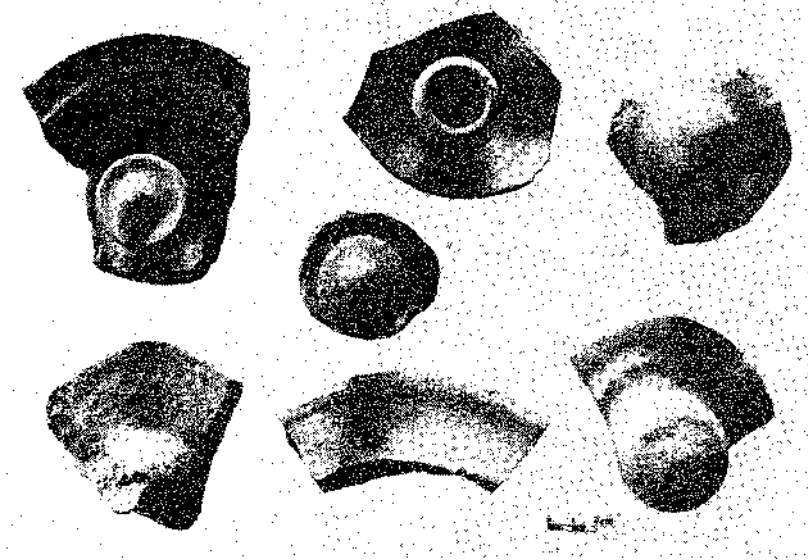
Resim : 29

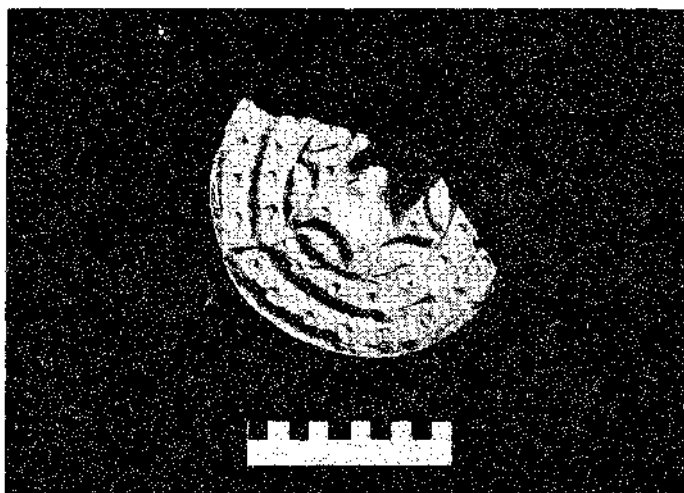
Resim : 30

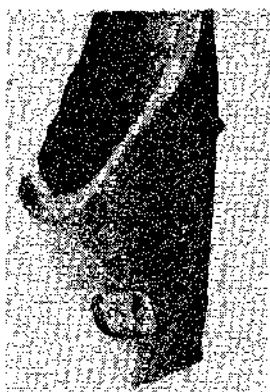
Resim : 31

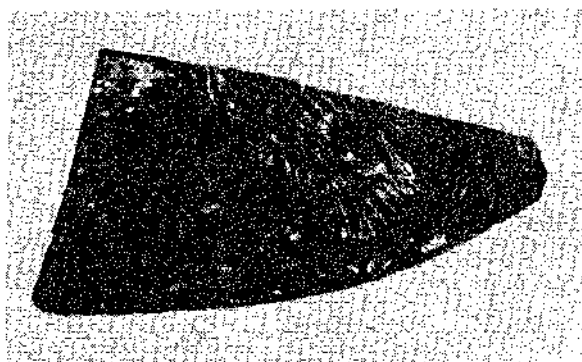
Resim : 32

Resim : 33

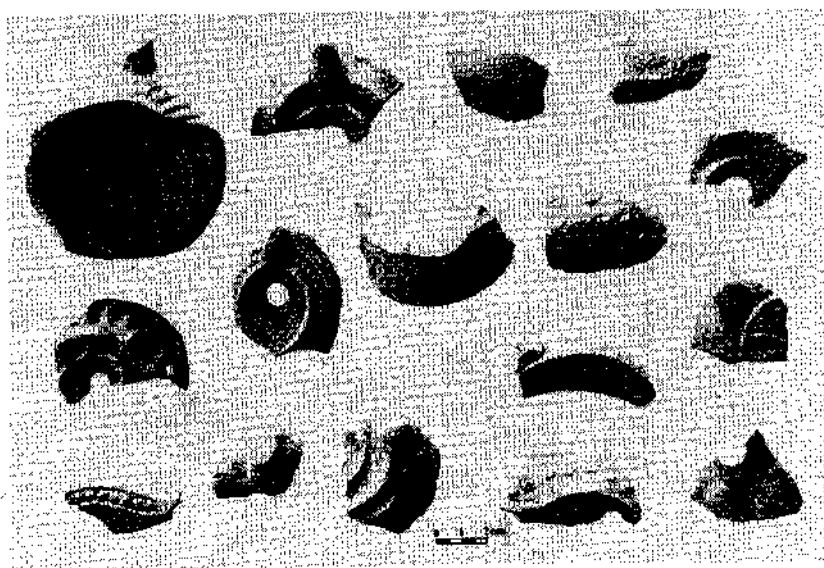
Resim : 34

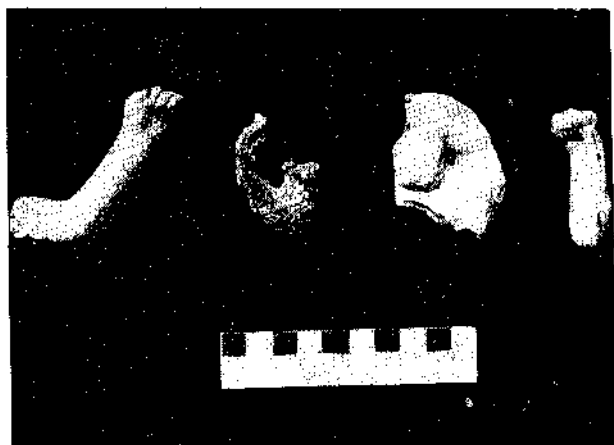
Resim : 35

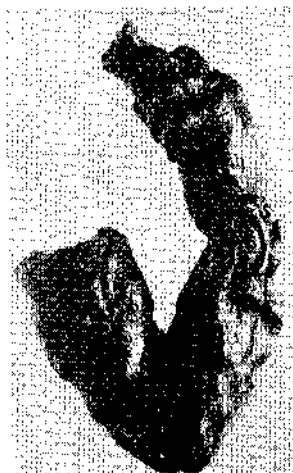
Resim : 36

Resim : 37

Resim : 38

Resim : 39

Resim : 40

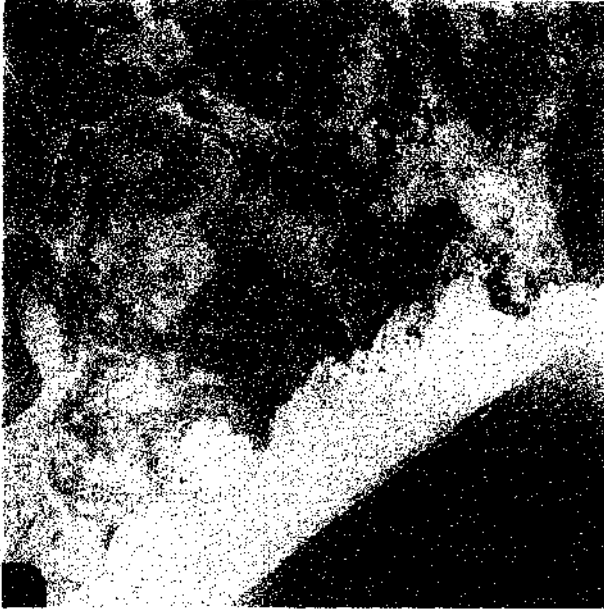
Resim : 41

Resim : 42

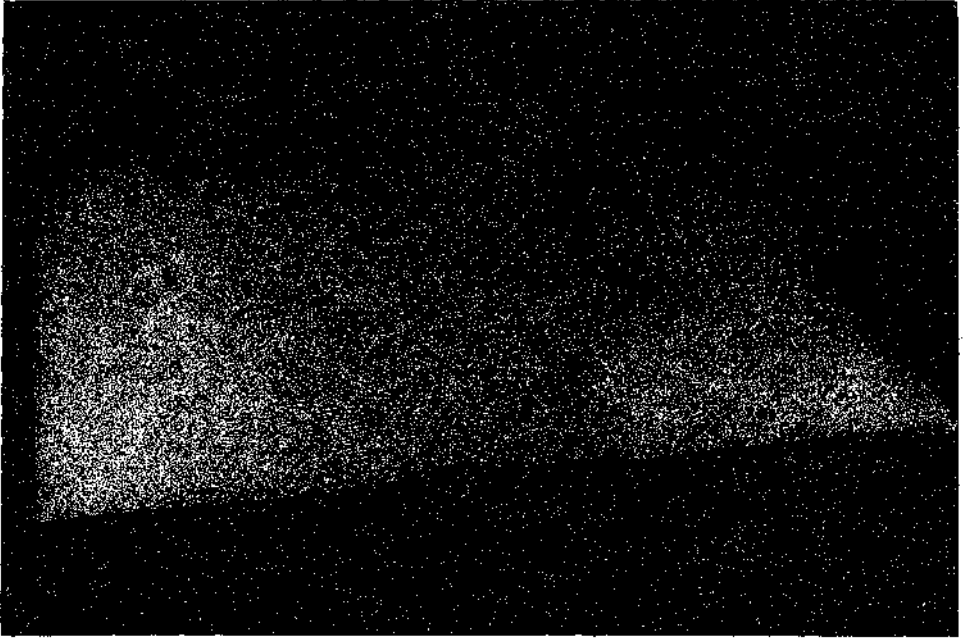

Resim : 43

Resim : 44

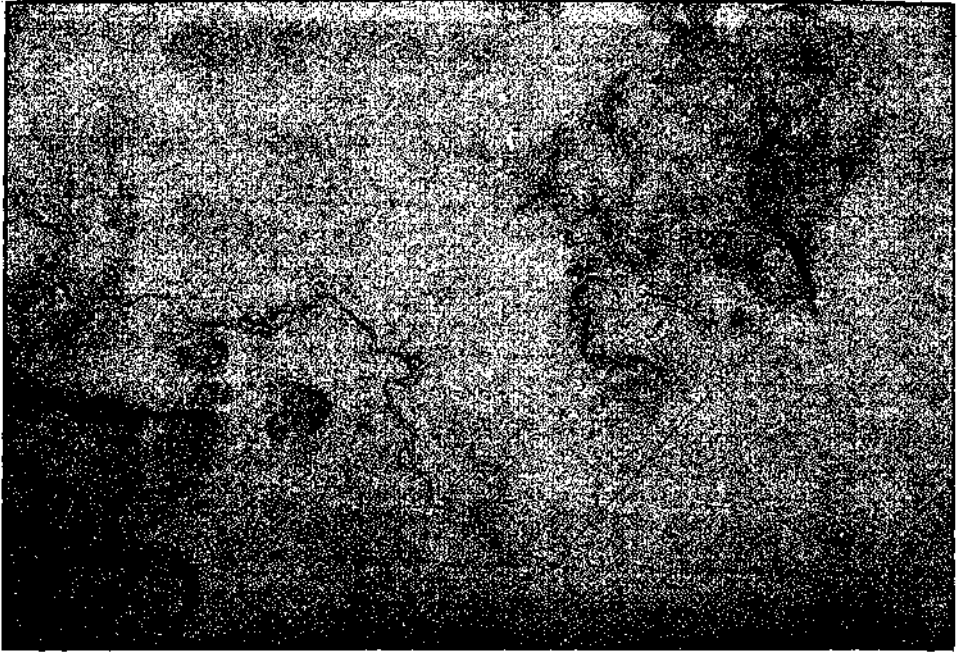
Resim : 1 — Patara ve çevresinin hava fotoğrafı

Resim : 2 — Patara'nın maketi

Resim : 3 — Patara ve çevresi - topografik planı

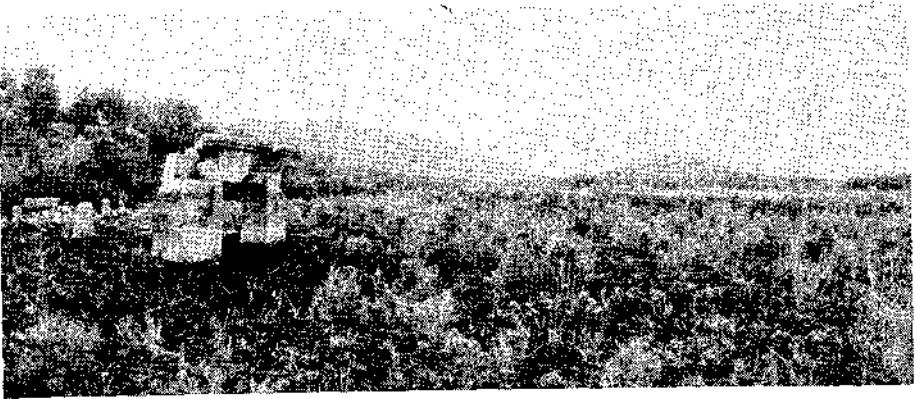
Resim : 4 — Patara'nın topografik planı

Resim : 5 — Kurşunlutepe, bataklık halinde antik Liman ve ağzı kumlarla kaplı körfez karşı kıyıda Hadrian'ın buğday ambarı

Resim : 6 — Tiyatro - Kum ve bitki örtüsü ile kaplı

Resim : 7 — Bataklığa gömülü yapı kalıntıları

Resim : 8 — Zeus Tapınağı Ön Cephe

Resim : 9 — Kent Kapısı

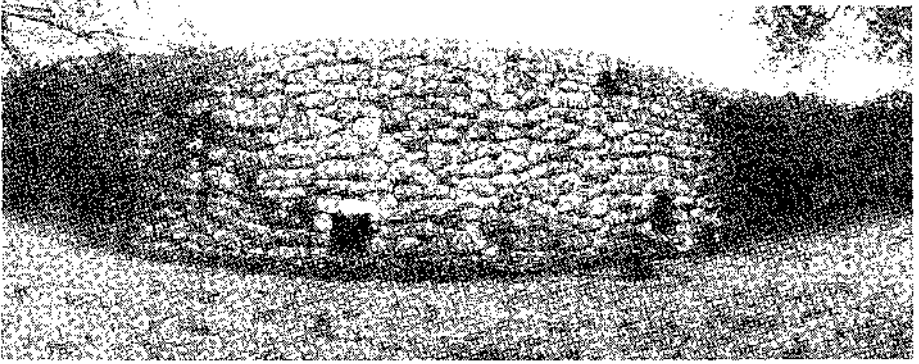
Resim : 10 — Harabelerin üstünü kaplayan kumlar

Resim : 11 — Kurşunlutepe üzerindeki sarnıç ve içindeki sütun. Bazı yayınlarda Apollonun kehanet yeri olarak gösterilmiştir.

Resim : 12 — Belalıgedik Su yolu (Fırnaz)

Resim : 13 — Belalıgedik Su Yolu (Fırnaz) Koruma duvarının üstü

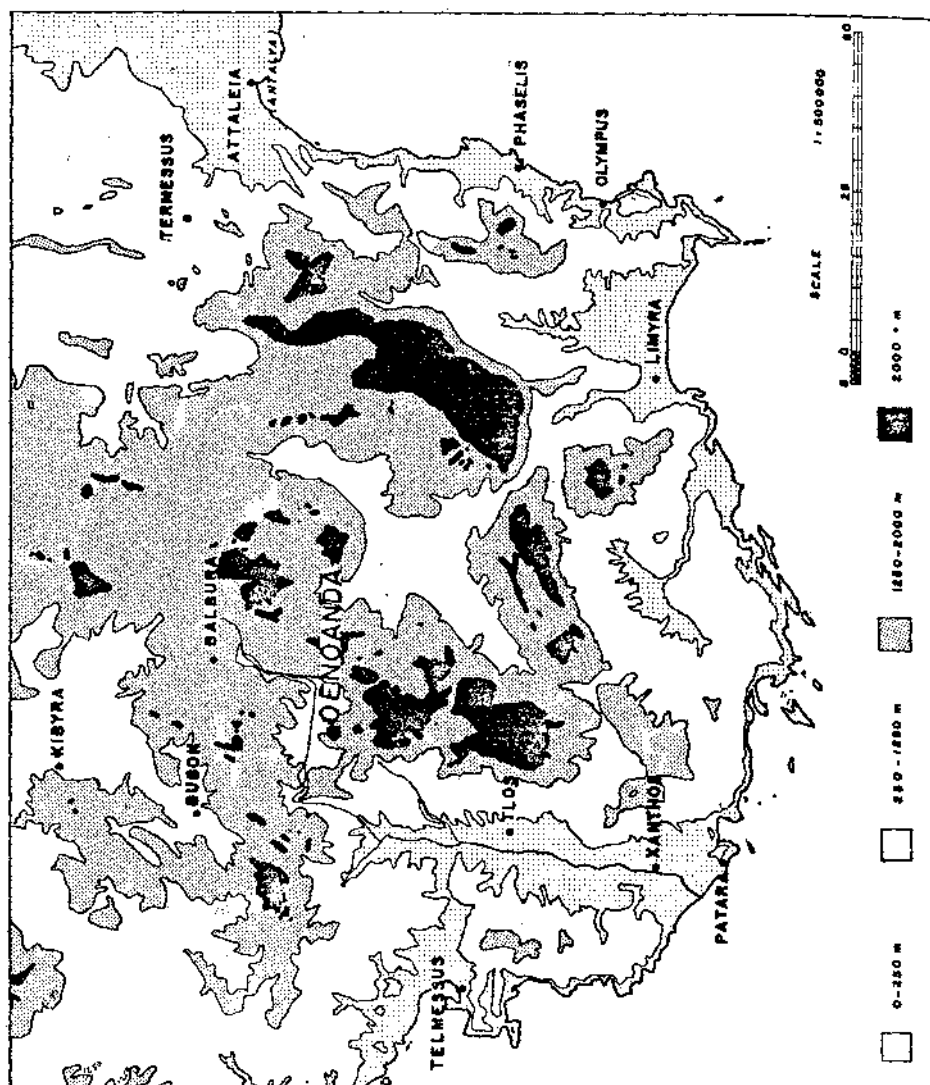

Fig. 1 — The Situation of Oenoanda

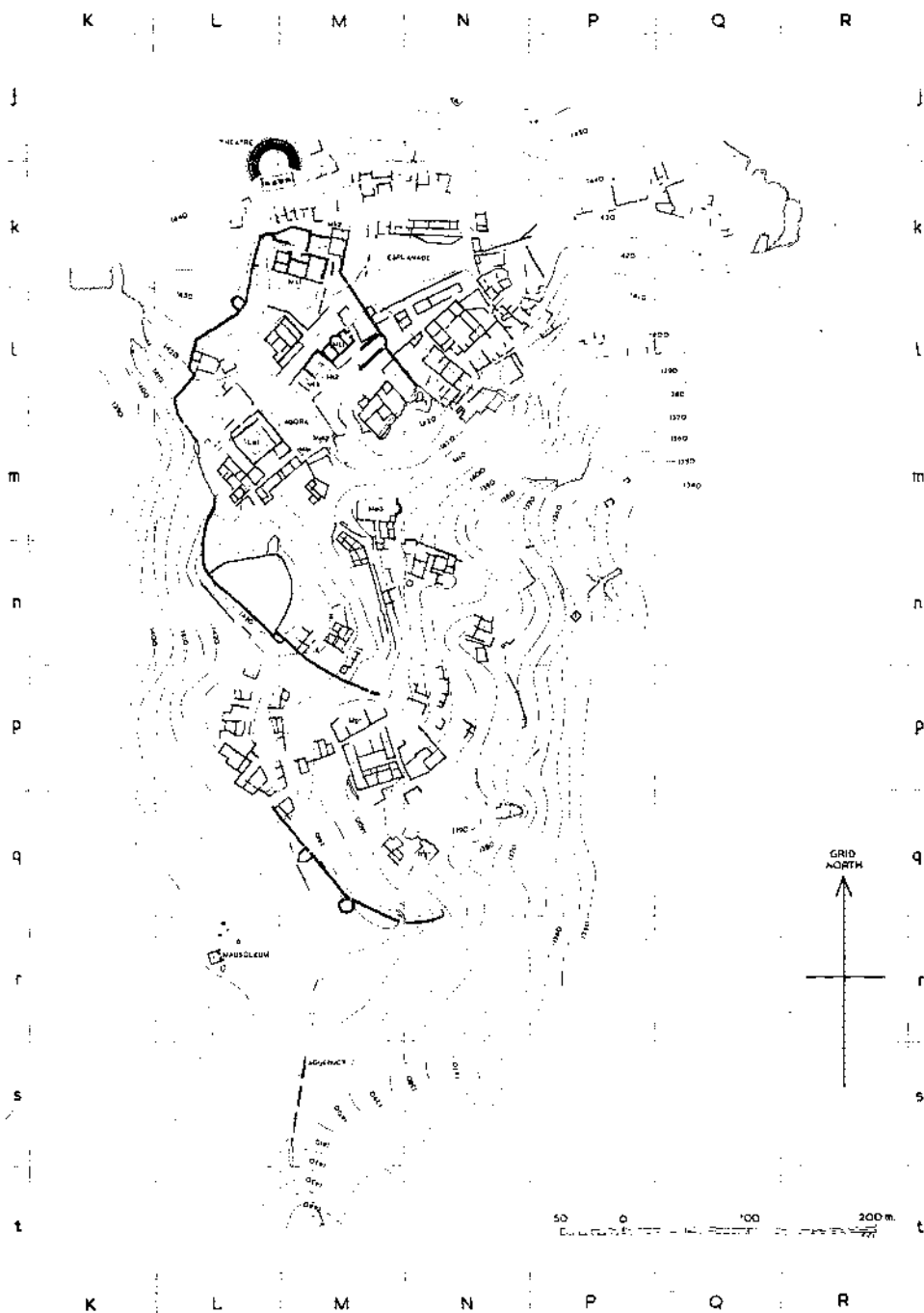
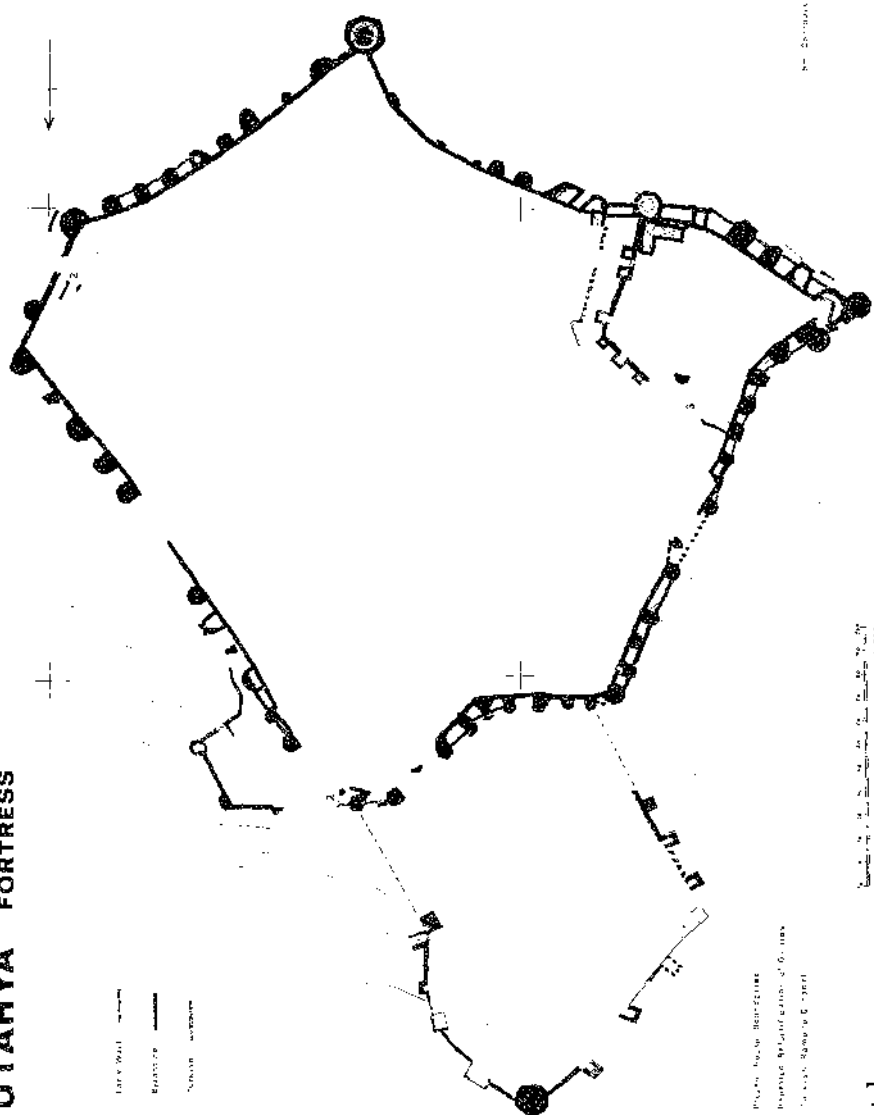

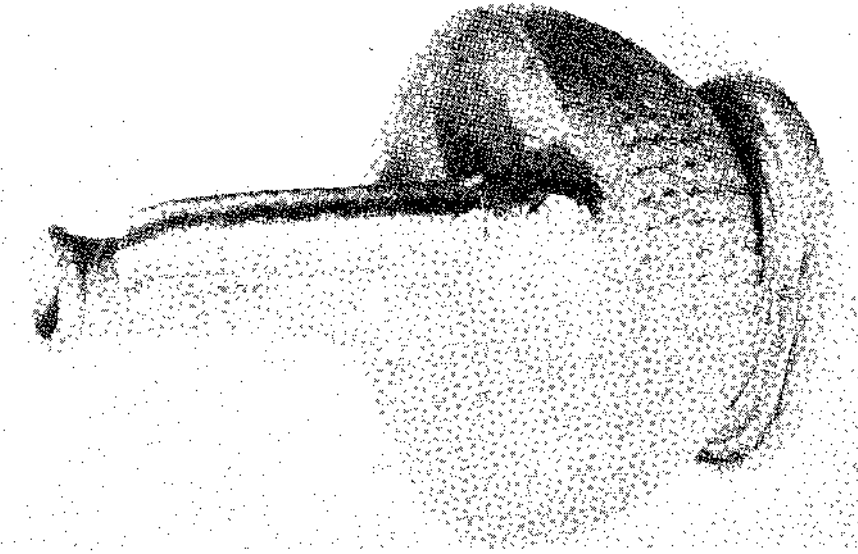
Fig. : 2 — Oenoanda Site - Plan

KUTAHYA FORTRESS

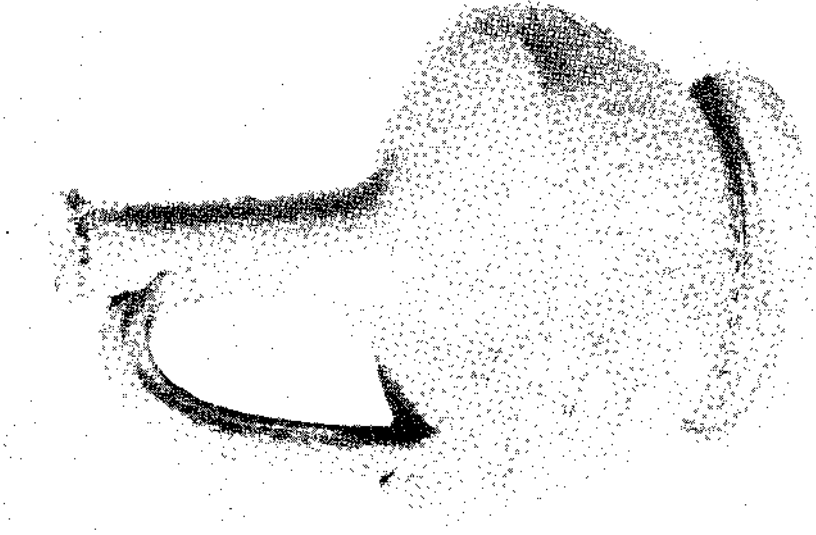

1. Outer Wall Bastion
2. Inner Wall Bastion
3. Bastion

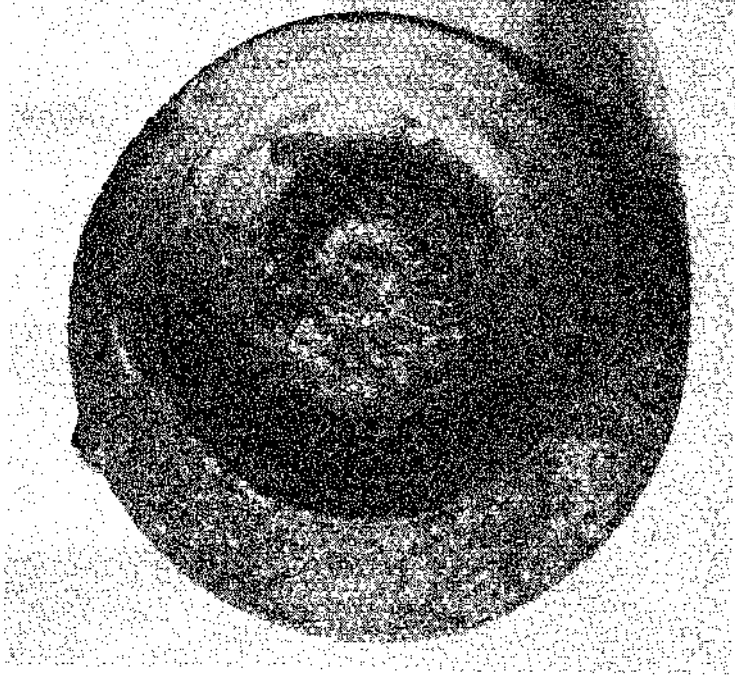
Plan : 1

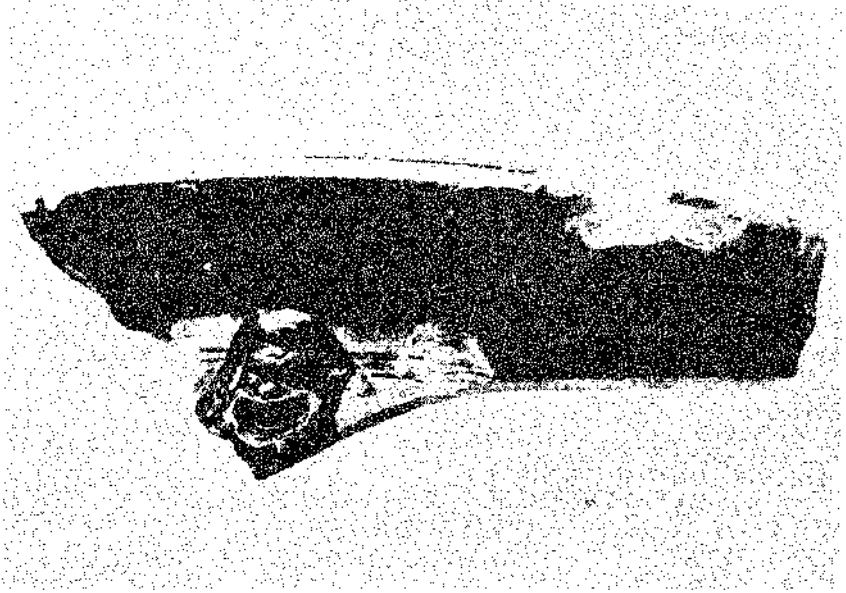
Resim : 1 — Marmaris'te Satın alınmış
olan Lagynos

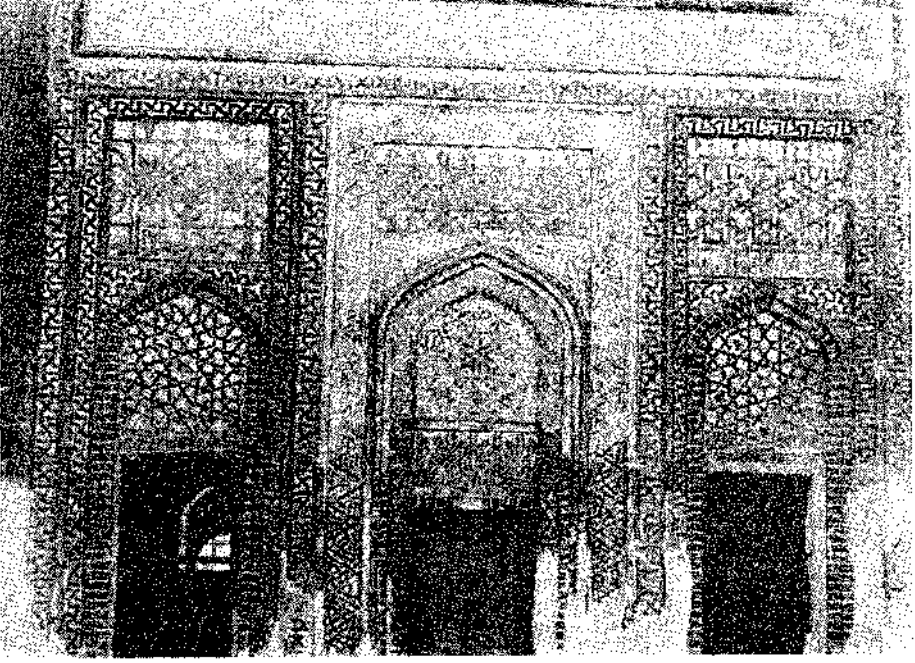
Resim : 2 — Marmaris'te Satın alınmış
olan Lagynos

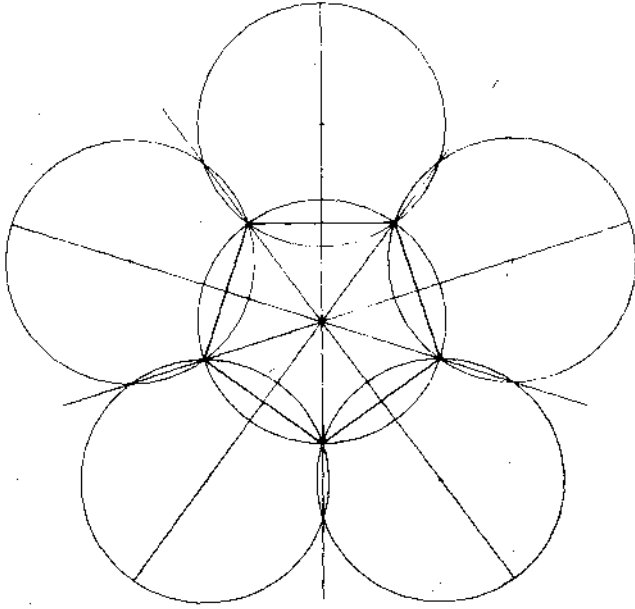
Resim : 3 — Marmaris'te Satın alınmış olan Lagynos

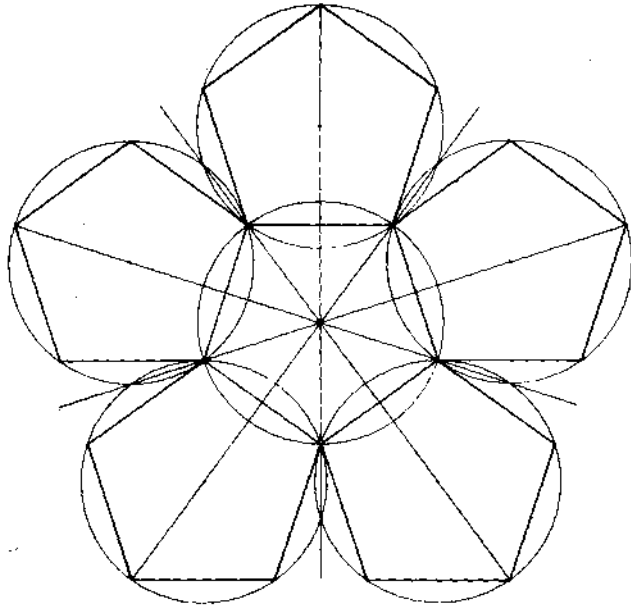
Resim : 4 — Bergama'da Bulunmuş olan E/63 env. no.lu Fragment

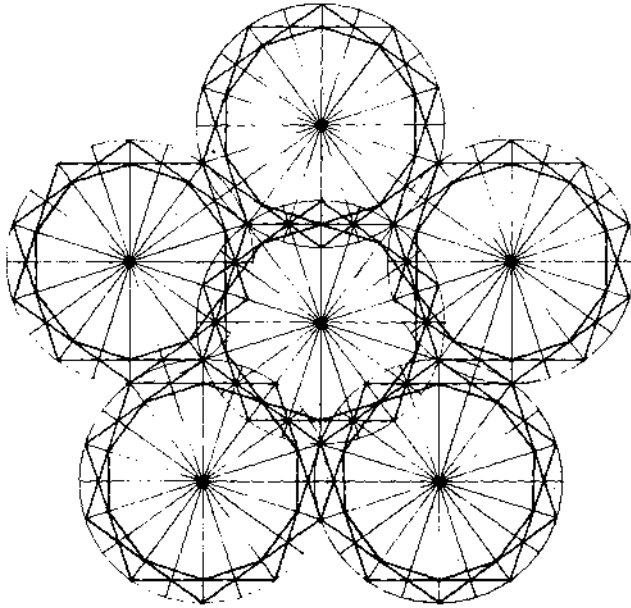
Resim : 1 — Sivas, Keykavus Darüşşifası Türbe Cephesi

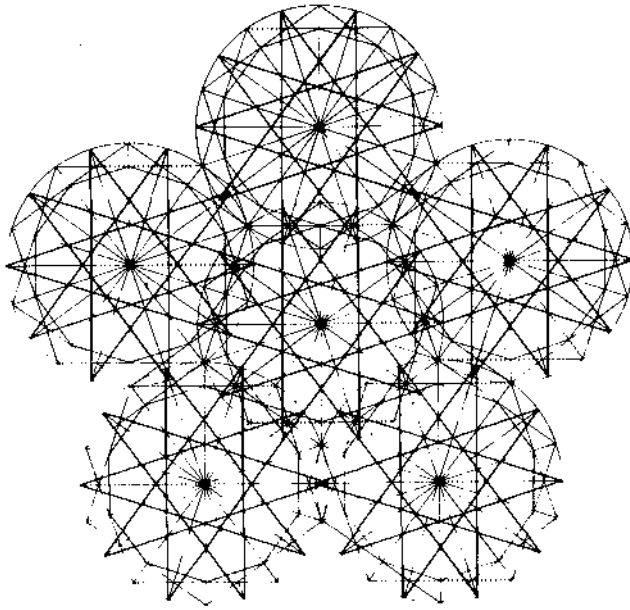
Resim : 2 — Pencere alınlıkları Geometrik Örgü
düzenlemesinin çözümü Aşama : 1

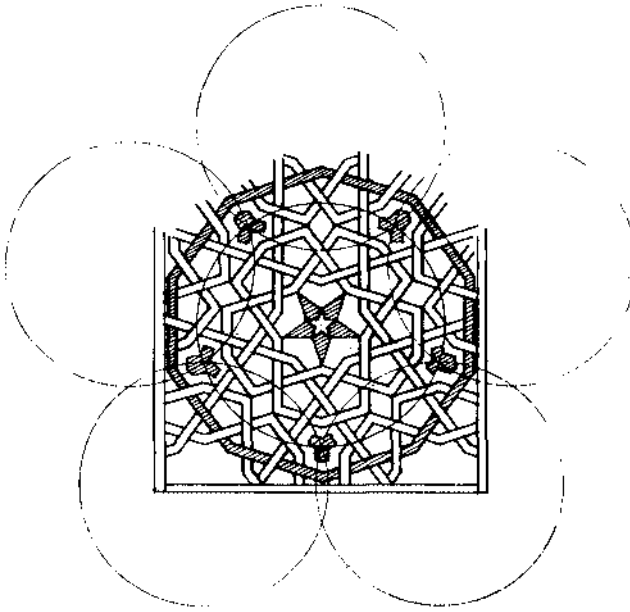
Resim : 3 — Pencere alınlıkları, Geometrik Örgü düzenlemesinin çözümü Aşama : 2

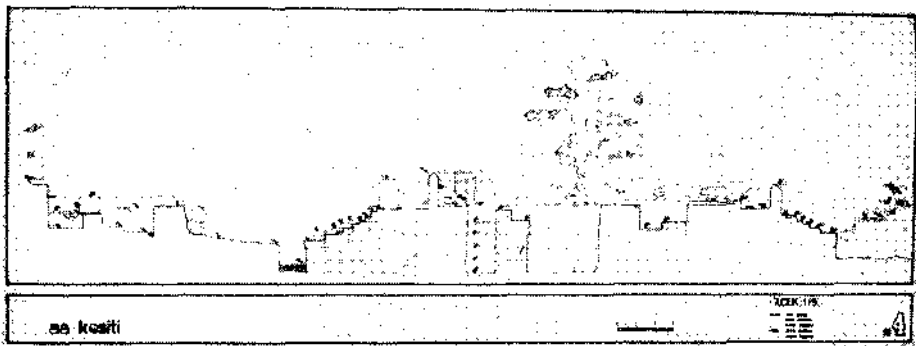
Resim : 4 — Pencere alınlıkları, Geometrik örgü düzenlemesinin çözümü Aşama : 3

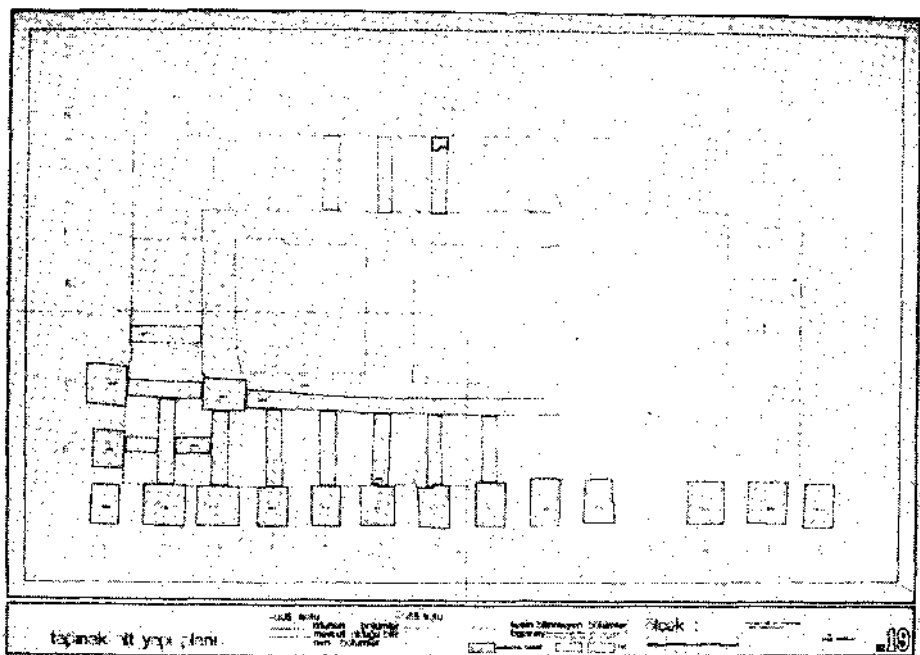
Resim : 5 — Pencere Ahnıkları, Geometrik Örgü düzenlemesinin çözümü, Aşama : 4

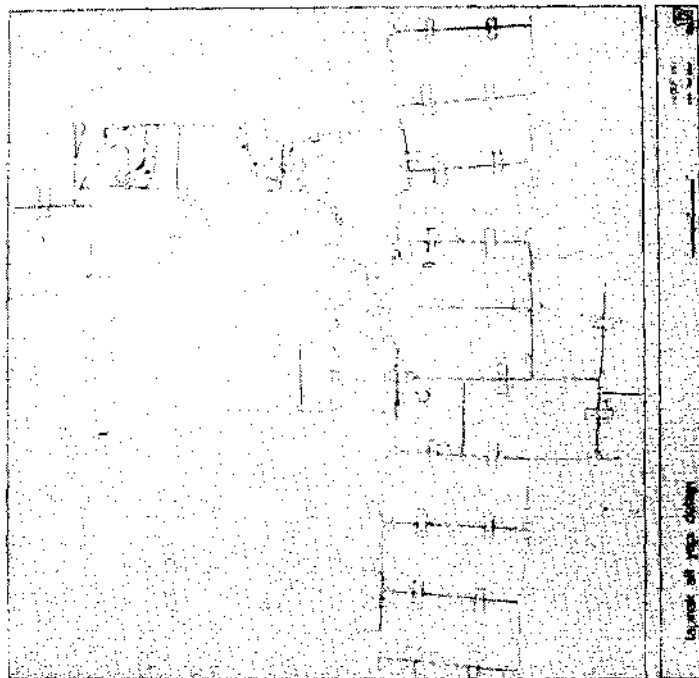
Resim : 6 — Batıdaki Pencere Ahnığı, Geometrik Örgü düzenlemesinin çözümü, Aşama : 5

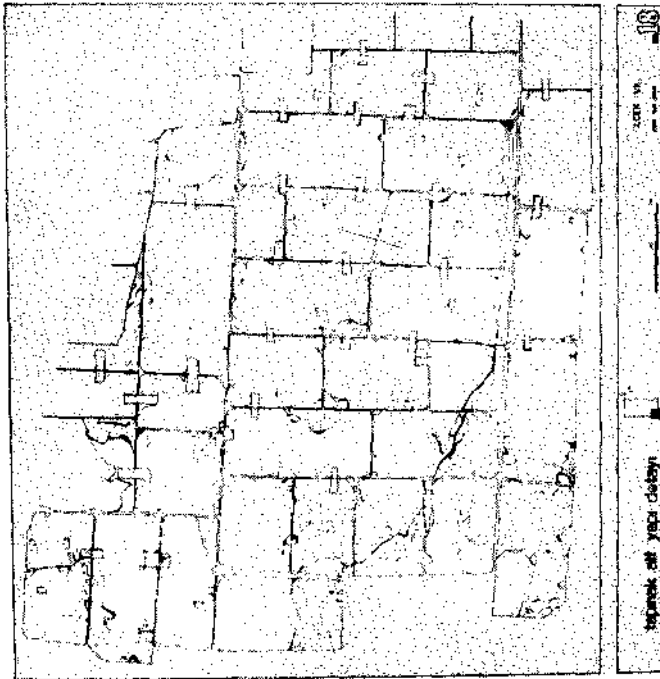
Resim : 1

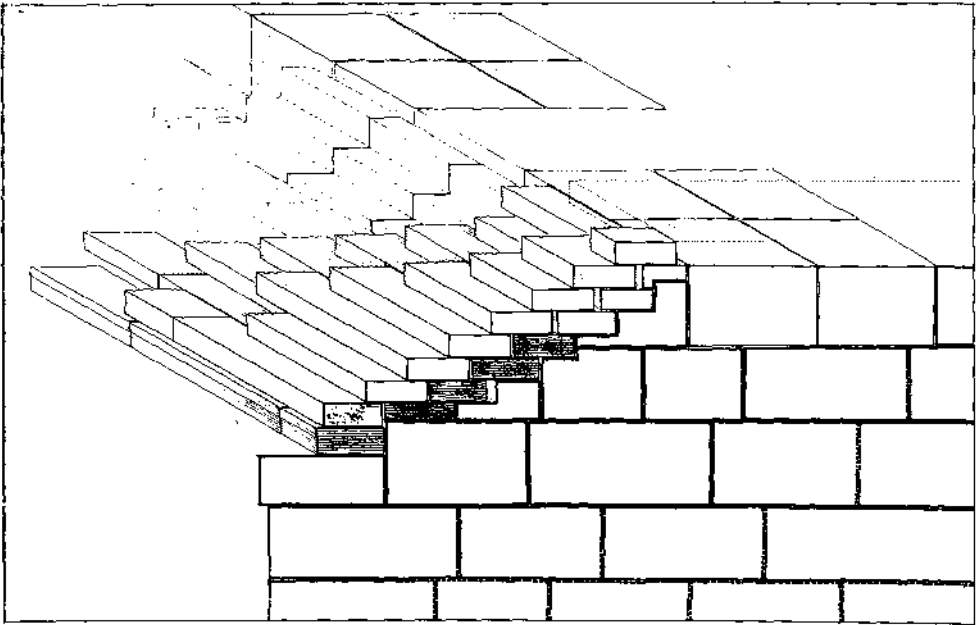
Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

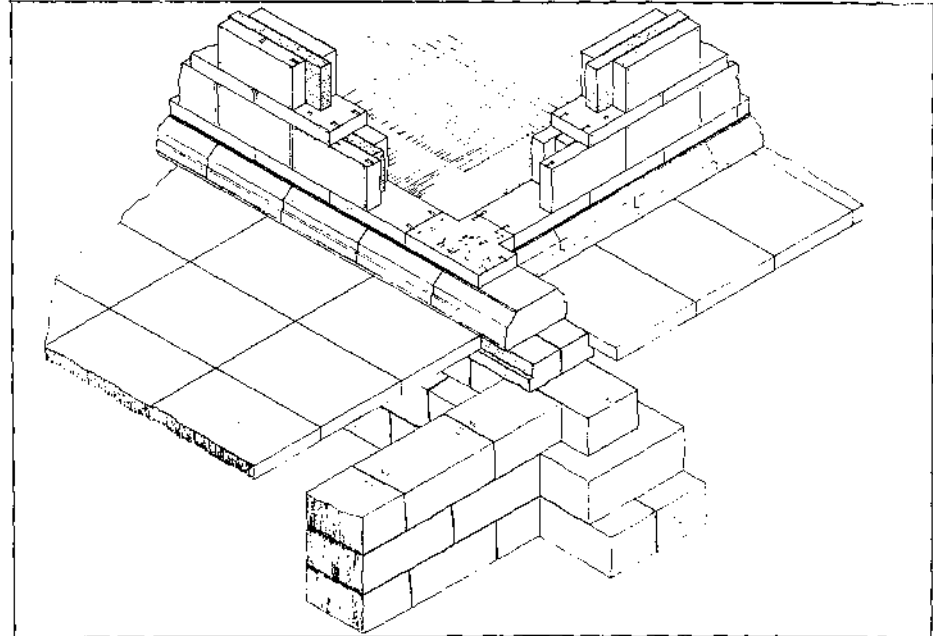

APOLLO SMINTHEUS
merdiven an kesit tasarımı

 klt (bazenon)	 andozluk (in-situ)	 mermer (in-situ)
 klt (tasarı)	 bazalt (tasarı)	 (tasarı)
 andozluk bazalt	sütün alt yapı duvarları	

ÖLÇEK 1/10

Resim : 5

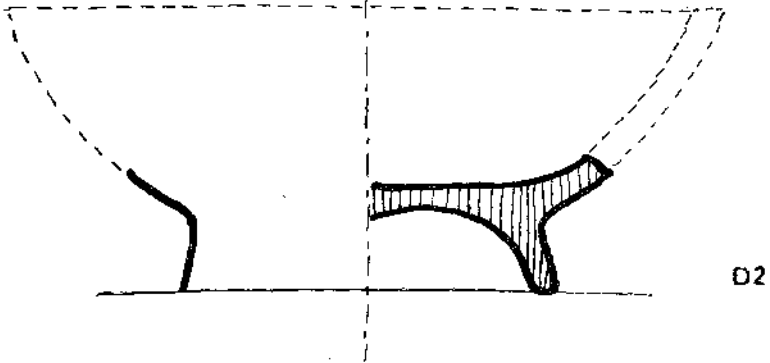
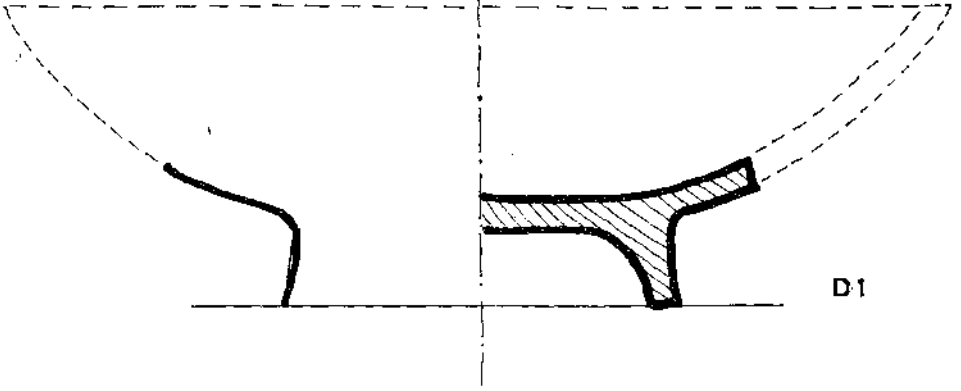
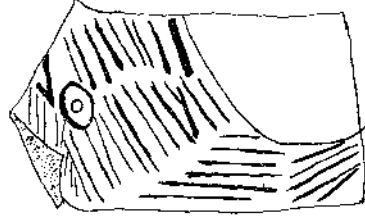

APOLLO SMINTHEUS
tapınak alt yapı düzeni

ÖLÇEK 1/20

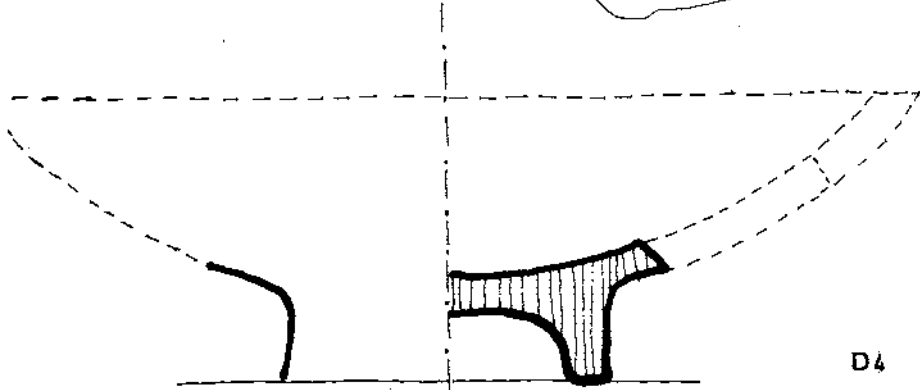
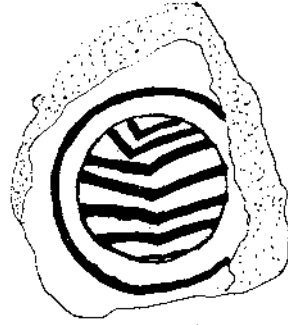
Resim : 6

LEVHA I

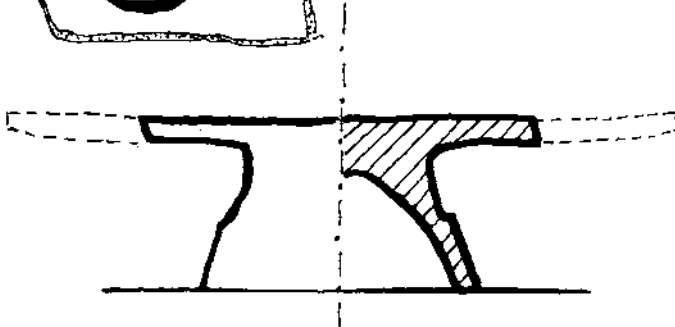
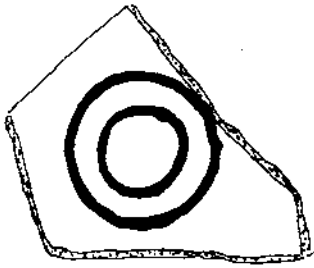

Resim : 1

Ölçek 1:1

D4

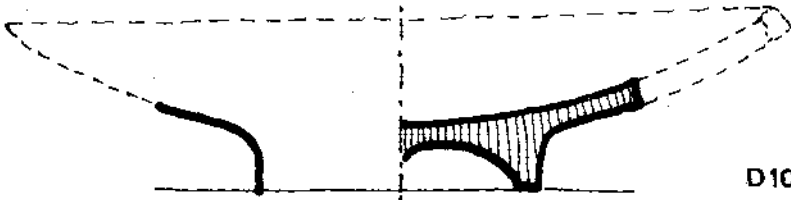

D7

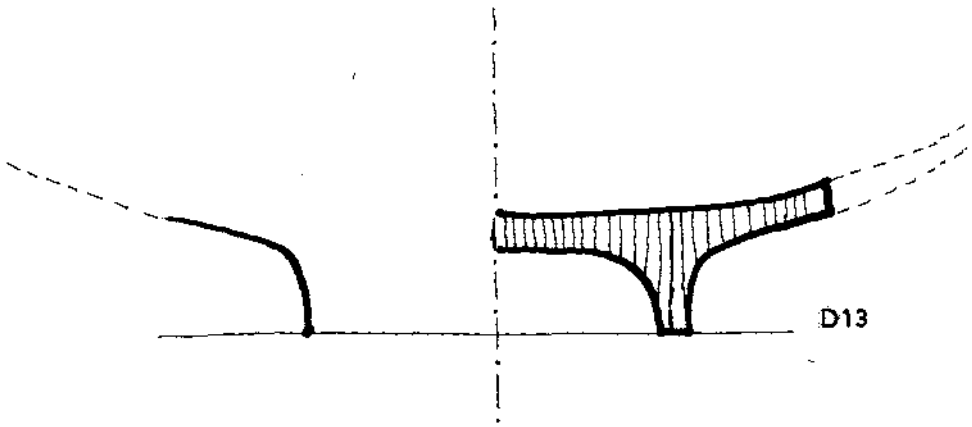
ÖL.1.1

Resim : 2

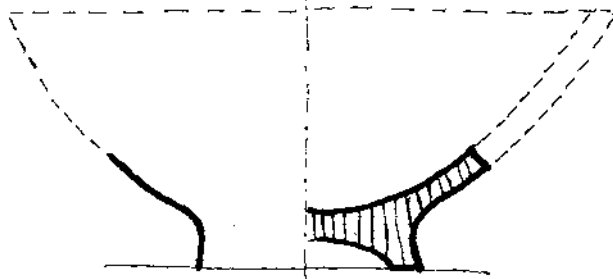
LEVHA III

D10

D13

D17

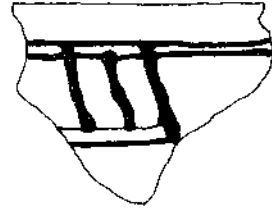
ÖL-1:1

Resim : 3

A1

LEVHA IV

DIŞ YÜZ

A2

DIŞ YÜZ

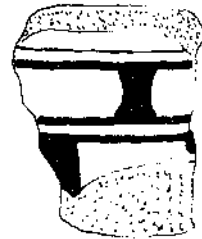
A3

A4

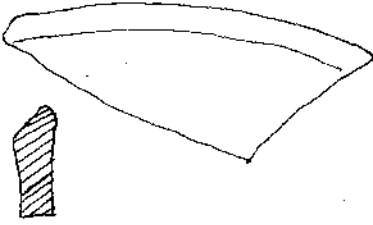
DIŞ
YÜZ

Resim : 4

LEVHA V

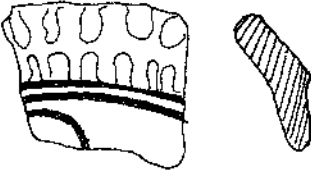
A9

A10

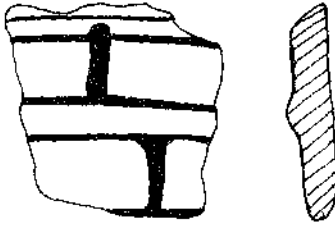
A22

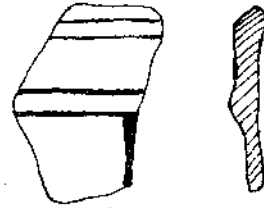
A41

A16

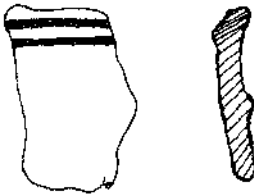
A21

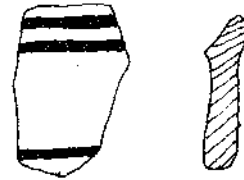
DIŞ YÜZ

DIŞ YÜZ

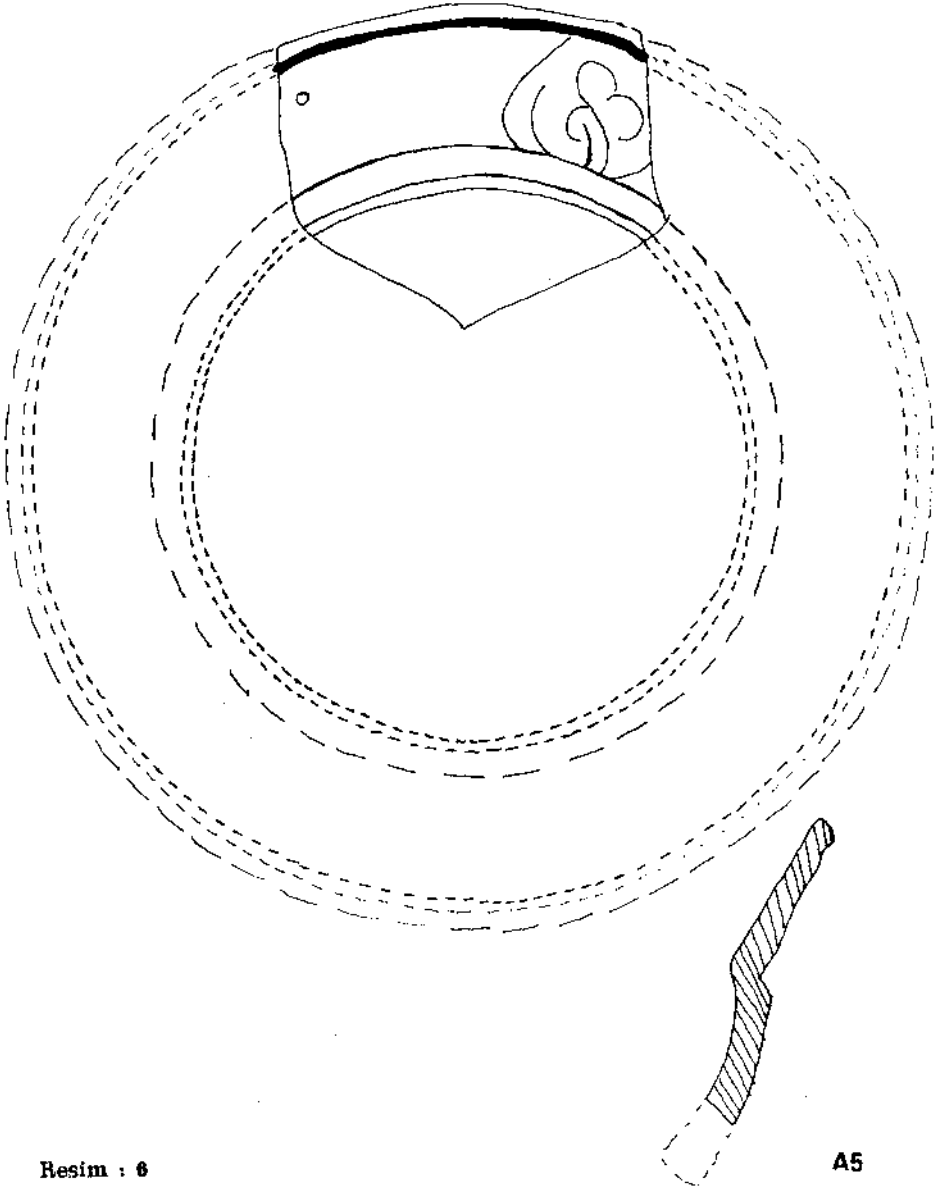
A23

A38

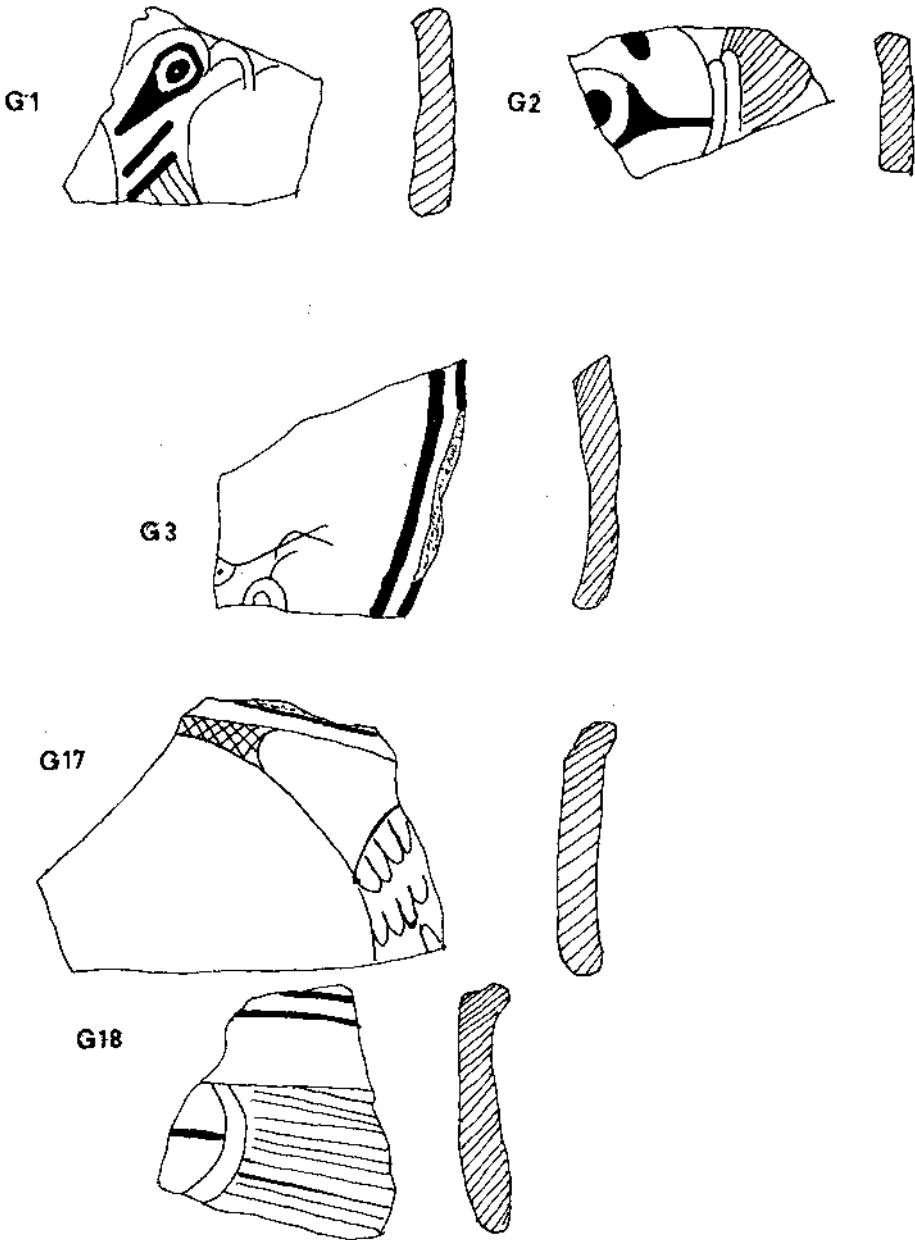
Resim : 5

Resim : 6

A5

LEVHA VII

Resim : 7

LEVHA VIII

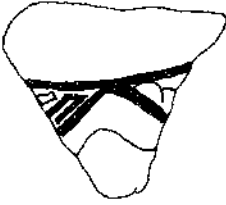
G4

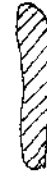
G5

G6

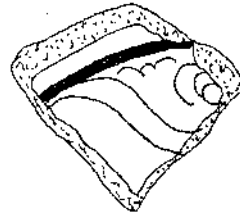
G7

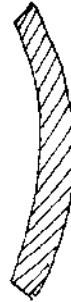
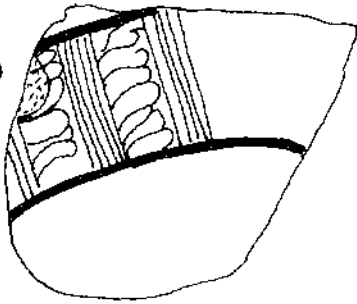
G8

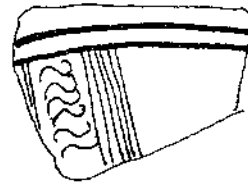
G9

G10

G11

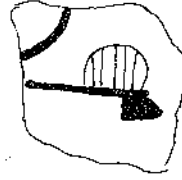
Resim : 8

LEVHA IX

G13

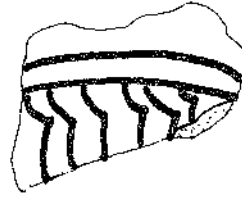
G14

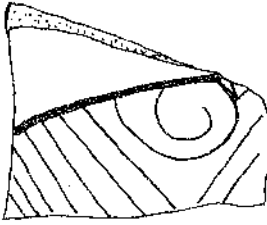
G15

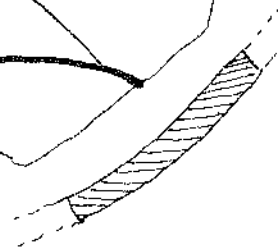
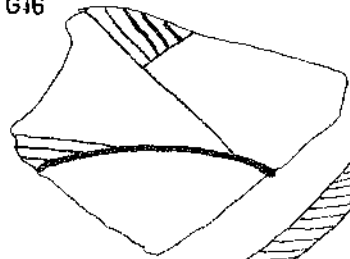
G19

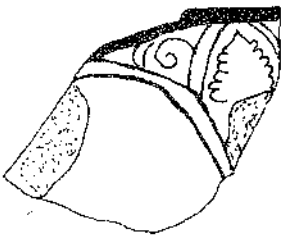
G20

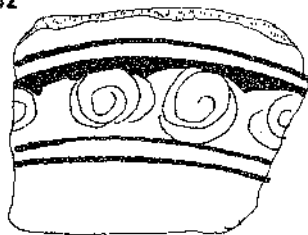
G16

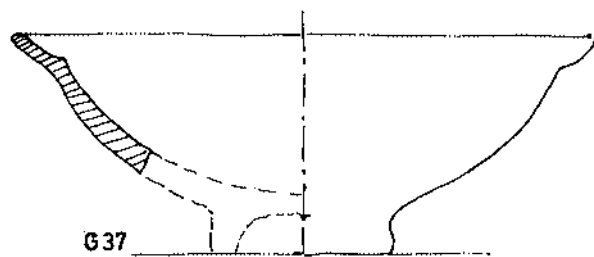
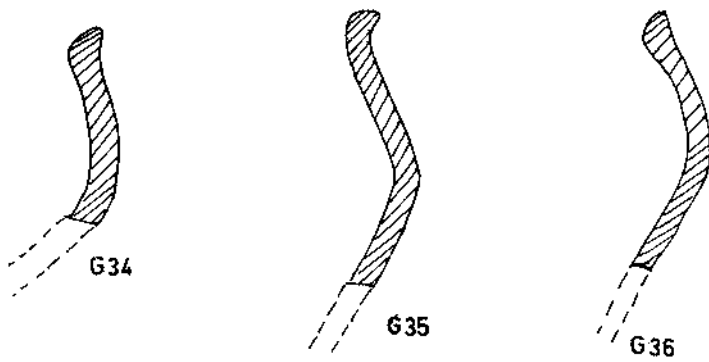
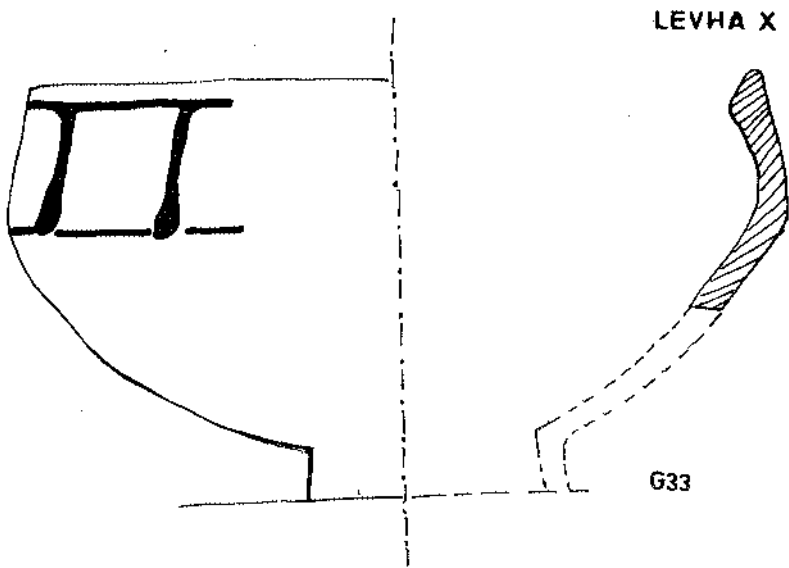
G41

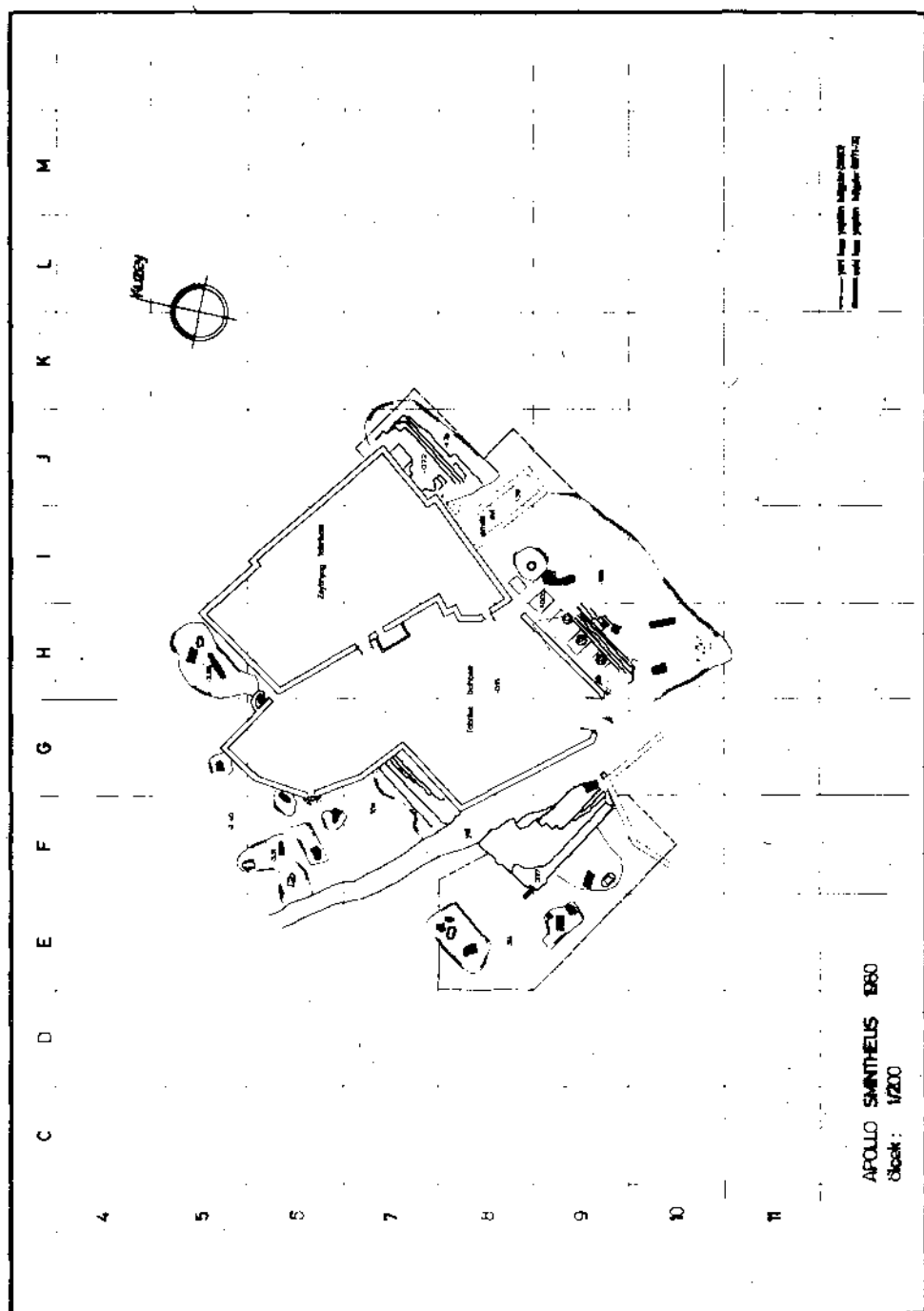
G42

Resim : 9

Resim : 10

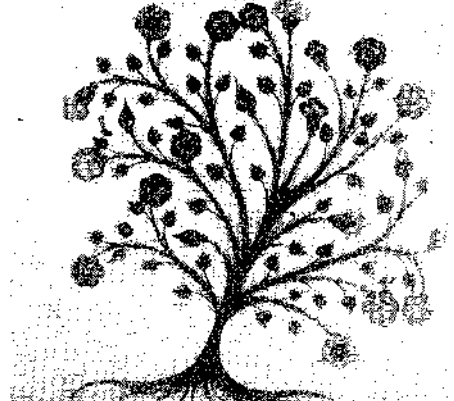

Lotus Çiçeği
 Bu bitki, suyun altında kalır ve sadece yaprakları suyun yüzeyine çıkarılır. Yaprakları büyük, kalın ve koyu yeşil renktedir. Çiçekleri suyun altında açılır ve genellikle beyaz veya pembe renktedir. Lotus bitkisi, su bitkileri arasında en değerli olanıdır. Yaprakları ve çiçekleri, özellikle Asya'da, yemek için kullanılır. Ayrıca, yaprakları suyun kirliliğini temizler ve suyun oksijeni artırır.

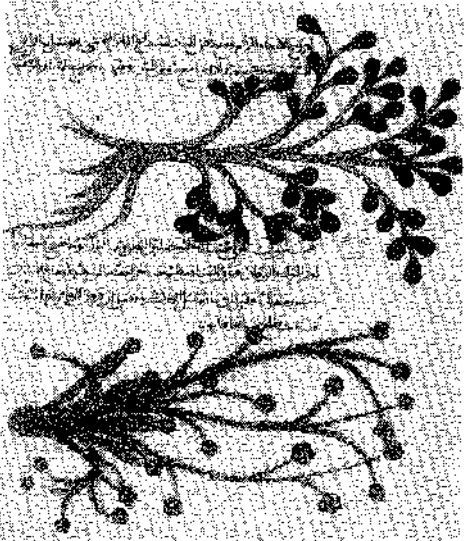

Resim : 1 — Lotus Çiçeği

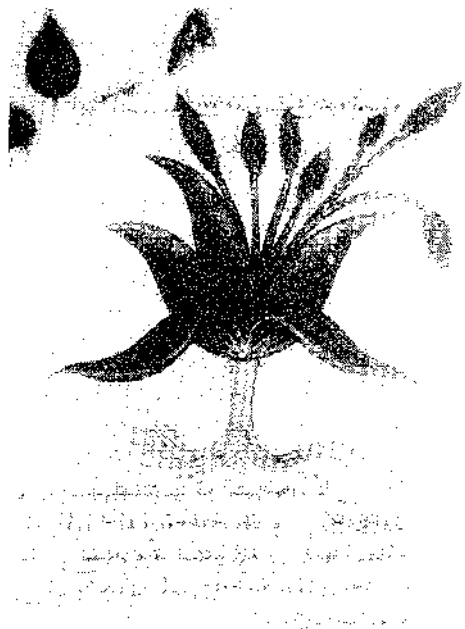
Gül
 Gül, dünya üzerindeki en popüler çiçek türlerinden biridir. Çiçekleri genellikle kırmızı, beyaz, pembe veya sarı renktedir. Gül bitkisi, suya dayanıklıdır ve suyun altında kalabilir. Çiçekleri suyun altında açılır ve genellikle beyaz veya pembe renktedir. Gül bitkisi, su bitkileri arasında en değerli olanıdır. Yaprakları ve çiçekleri, özellikle Asya'da, yemek için kullanılır. Ayrıca, yaprakları suyun kirliliğini temizler ve suyun oksijeni artırır.

Resim : 2 — Gül

Resim : 3 — Kuşkonmaz

Resim : 4 — Kereviz

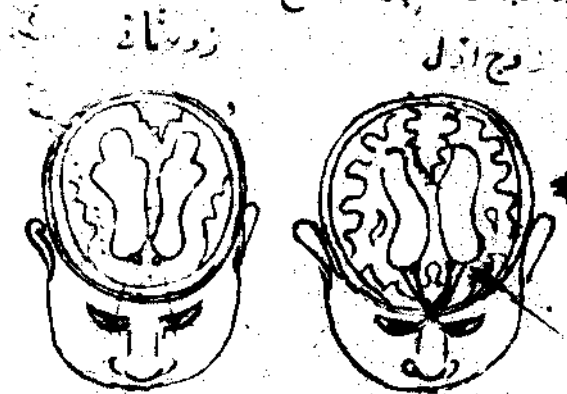

Resim : 5 — Bel Kayması

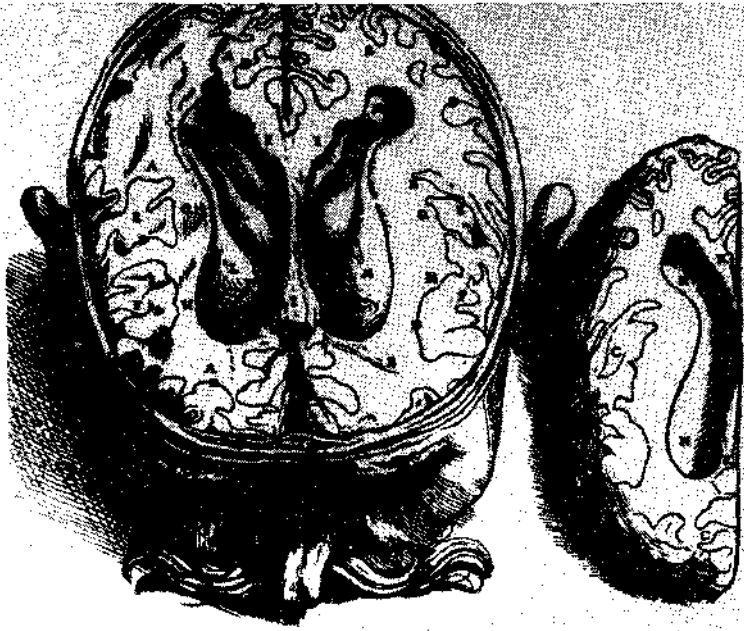
Resim : 6 — İdrar Tutulması

اگرچه جفت فرمایا به تصویر اول نشود بوجست اولی جفت از دند بن
مرز روی کوزه باغی اینچندن اولای دلکدی بروریه بیک عضلاته
اولا شویم بر روی التی شاخ اولور اینج کوزده طاغیلور کوزک حرکت
یا کوز بونکه در انچه یون فال واقع اولشدر

از پیچ جفت طاع اورناستک کاورندی تمشدر دماغ بر نصفی او کندن
ونصف اخری از دند واقع اولور دماغدن بندوی برده در دماغی
جفت ابله مخلوط لولوبینه اندی ایزلشدر و دورت شاخ اولشدر
بر شاخویش کاسه شندن عرق سنائی کیریک دلکدی طمش چتر عرق
سنائی اشجیده شرح اولنور بومول چهری ککندن در بوشاخ طمش کچیک
بوینه ایناندا شفی کلور تا مجایدی کچر چیل اشو شندن اولان احشایه

Resim : 7 — Kafa Tasi Kesiti

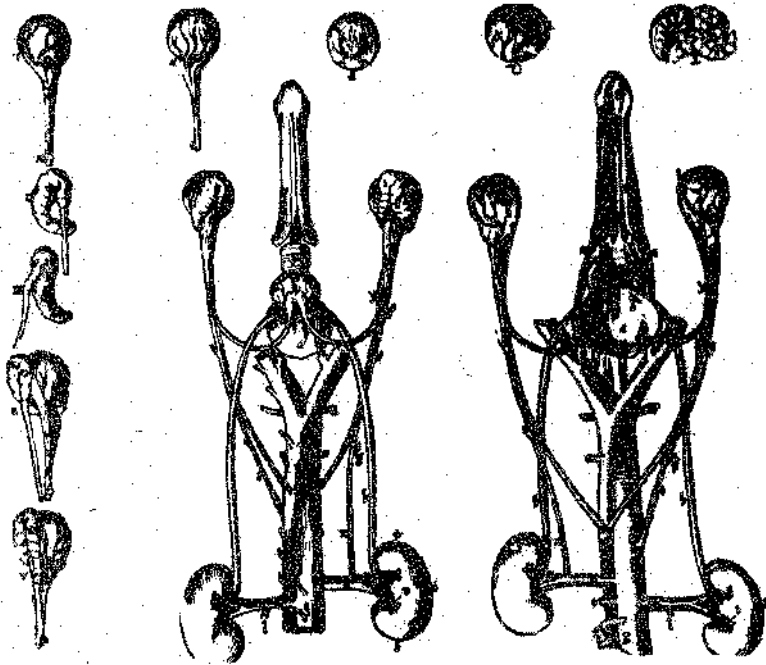

Resim : 8 — Kafa Tasi Kesiti

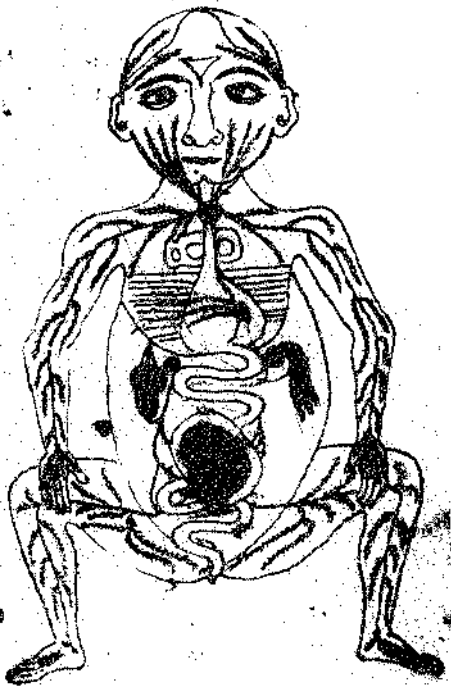
جگر داناورد جگر داناورد کراش و قو و جگر داناورد
 الشدة در د... بیکر دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 آهنگ و سار جگر داناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد
 سوز دناورد کراش و قو و جگر داناورد

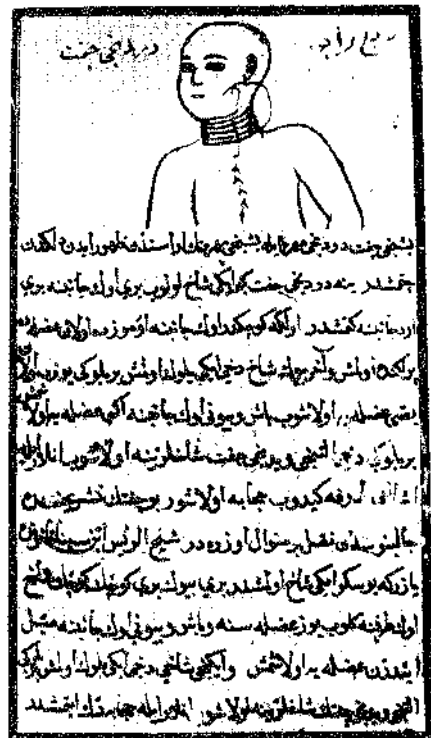
Resim : 9 — Uriner Sistem

Reslm : 10 — Uriner Sistem

Resim : 11 — İç Organlar ve damarlar

Resim : 12 — Dördüncü Kafa Çifte